

Ірина Черезова

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Навчальний посібник

Бердянськ, 2018

УДК 159.9.07 (075.8)

Ч-46

Рецензенти:

Варава Л.А., кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології (Маріупольський державний університет);

Фролова О.В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології (Бердянський державний педагогічний університет).

Друкується за рішенням

вченої ради факультету психолого-педагогічної освіти та мистецтв

Бердянського державного педагогічного університету

(протокол № 4 від 22 грудня 2017 р.)

Черезова І.О.

Ч-46 Психологічна експертиза: навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / І.О. Черезова. – Бердянськ: БДПУ, 2018. – 262 с.

У навчальному посібнику висвітлюються теоретичні та методологічні основи психологічної експертизи як актуальної форми соціальної практики. Розкриваються технологія проведення, методичний інструментарій та сфери застосування психологічної експертизи.

Посібник складається з трьох розділів, зокрема: «Вступ до психологічної експертизи», «Технологія проведення психологічної експертизи», «Сфери застосування психологічної експертизи». Також посібник містить тестові завдання, короткий термінологічний словник, список рекомендованої літератури та додатки, що сприятиме ефективній підготовці майбутнього фахівця до професійної діяльності.

Для студентів вищих навчальних закладів.

© І.О. Черезова, 2018

© Видавець БДПУ, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	
I. 1. Психологічна експертиза як форма соціальної практики.....	7
1. Предмет та завдання психологічної експертизи.....	8
2. Міждисциплінарні зв'язки психологічної експертизи.....	11
3. Загальна характеристика психологічної експертизи та її види.....	14
I. 2. Особистісна та професійна готовність психолога до експертної діяльності.....	17
1. Експерт та його професійні якості.....	18
2. Професійно-етичні принципи діяльності експерта-психолога.....	21
3. Фахова компетентність психолога.....	23
РОЗДІЛ II. ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	
II. 1. Організація та етапи проведення психологічної експертизи.....	26
1. Методологічні принципи побудови експертного дослідження.....	27
2. Етапи проведення психологічної експертизи.....	30
3. Експертний висновок як результат проведення психологічної експертизи.....	35
II. 2. Методичний інструментарій психологічної експертизи.....	38
1. Вимоги до методів психологічної експертизи та їх класифікація.....	39
2. Традиційні методи в психологічній експертизі.....	41
3. Специфічні методи психологічної експертизи.....	49
РОЗДІЛ III. СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	
III. 1. Психологічна експертиза у сфері судочинства.....	61
1. Предмет та види судово-психологічної експертизи.....	62
2. Підстави призначення судово-психологічної експертизи.....	66
3. Методологічні основи та компетенція судово-психологічної експертизи.....	69
4. Підготовка судово-психологічної експертизи.....	78

5. Використання висновку судово-психологічної експертизи.....	81
III. 2. Психологічна експертиза у сфері освіти.....	84
1. Предмет психологічної експертизи в освіті та її основні напрямки.....	86
2. Психолого-лінгвістична експертиза в освіті.....	89
3. Особливості психологічної експертизи іграшки.....	90
4. Психологічна експертиза освітнього середовища.....	93
5. Психолого-педагогічна експертиза.....	100
III. 3. Психологічна експертиза у сфері праці.....	102
1. Призначення та основні завдання трудової експертизи.....	104
2. Психологічні особливості трудової експертизи.....	105
3. Види трудової експертизи.....	108
III. 4. Психологічна експертиза у сфері сімейних відносин.....	111
1. Сімейні відносини як об'єкт психологічної експертизи.....	113
2. Методичний інструментарій експертизи сімейних відносин.....	116
3. Психологічна експертиза сімейних відносин у судовій практиці.....	119
4. Батьки як об'єкт психологічної експертизи.....	121
III. 5. Психологічна експертиза у сфері засобів масової комунікації....	125
1. Поняття про психологічну експертизу засобів масової комунікації, її мета та види.....	127
2. Методи дослідження продукції засобів масової комунікації...	130
3. Дослідження аудиторії засобів масової комунікації.....	147
III. 6. Психологічна експертиза у соціальній сфері.....	149
1. Поняття про соціальну експертизу та її функції.....	150
2. Потреба у проведенні соціальної експертизи та її мета.....	152
3. Типи та види соціальної експертизи.....	156
4. Організаційні моделі соціальної експертизи.....	158
5. Форми участі експерта у проведенні соціальної експертизи...	163
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ.....	167
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	176
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	181
ДОДАТКИ.....	187

ВСТУП

Умови розвитку сучасної освіти в Україні, орієнтир на входження в освітній та науковий простір Європи формують нові вимоги до якості вищої професійної освіти, компетенцій та особистісних якостей фахівців. В умовах реформування вищої освіти пріоритетна увага надається підготовці нової генерації кадрів – конкурентноспроможних фахівців на ринку праці. Однією з передумов вирішення цього надзвичайно важливого і складного завдання є подальше удосконалення компетентності майбутніх психологів, зокрема, через опанування експертною діяльністю у галузі психологічної експертизи.

Навчальний курс «**Психологічна експертиза**» є теоретичною та практичною основою психологічної підготовки студентів, які здобувають перший рівень вищої освіти (освітньо-кваліфікаційний ступінь бакалавра), до майбутньої професійної діяльності.

Мета навчального курсу «Психологічна експертиза»: забезпечити загальну теоретичну та практичну підготовку студентів у галузі експертної діяльності, яка слугуватиме основою професійної компетентності майбутнього психолога.

Завдання вивчення дисципліни:

- опанування знаннями про теоретичні основи та технологію проведення психологічної експертизи як форми соціальної практики;
- усвідомлення можливостей використання психологічних знань у сфері експертних досліджень;
- формування вмінь та навичок використання психологічних методик у різних видах психологічної експертизи;
- усвідомлення психологічних особливостей експертної діяльності та шляхів її опанування;
- сприяння професійному самовизначенню та розвитку таких якостей особистості, що мають для майбутнього психолога професійне значення.

Основні компетентності і результати навчання згідно з вимогами освітньої програми:

№	Компетентності	Результати навчання
1.	Володіння знаннями про предмет, завдання і методи психологічної експертизи; особливості роботи психолога-експерта; технологію проведення психологічної експертизи; закономірності психологічної експертизи у різних сферах діяльності людини.	Продемонструвати розуміння теоретичних основ психологічної експертизи, специфіки роботи експерта-психолога, технології проведення психологічної експертизи, закономірностей побудови психологічної експертизи у різних сферах діяльності людини. Продемонструвати уміння визначати соціально-психологічні проблеми, що потребують психологічної експертизи.
2.	Здатність користуватися основними методами та методиками психологічного дослідження.	Продемонструвати уміння застосовувати методи та методики психологічного дослідження з метою проведення психологічної експертизи.
3.	Здатність здійснювати експертне психологічне дослідження у різних сферах діяльності людини.	Продемонструвати уміння проводити психологічну експертизу у різних сферах діяльності людини.

Місце навчального курсу в системі професійної підготовки

Зміст навчальної дисципліни «Психологічна експертиза» складений з урахуванням того, що студенти протягом навчання прослухали навчальні курси загальної, вікової, педагогічної, соціальної, експериментальної, інженерної психології, а також психологію сім'ї, управління та праці. Психологічна експертиза є логічним продовженням вищезазначених курсів і вміщує теоретичні основи психологічної експертизи як специфічної сфери діяльності психолога, питання особистісної та професійної готовності психолога до експертної діяльності, а також передбачає практичне оволодіння вміннями та навичкам проведення психологічної експертизи у різних галузях життєдіяльності людини.

РОЗДІЛ І. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

І. 1. Психологічна експертиза як форма соціальної практики

Мета:

- ознайомити студентів з предметом психологічної експертизи, її завданнями та специфікою;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати теоретичні основи та міждисциплінарні зв'язки психологічної експертизи, загальну характеристику та види психологічної експертизи;
вміти визначати соціально-психологічні та особистісні проблеми, що потребують психологічної експертизи; орієнтуватися у видах психологічної експертизи.

План

1. Предмет та завдання психологічної експертизи.
2. Міждисциплінарні зв'язки психологічної експертизи.
3. Загальна характеристика психологічної експертизи та її види.

Основні поняття: експертиза, психологічна експертиза, види психологічної експертизи: трудова, інженерно-психологічна, судово-психологічна, комплексна, медико-психологічна, психолого-психіатрична, психолого-педагогічна, психолого-лінгвістична; основна, додаткова, первинна, повторна, очна, заочна, одноосібна, комісійна, амбулаторна, стаціонарна.

Література

1. Аналітика, експертиза, прогнозування / [Є.А. Макаренко, М.М. Рижов, М.А. Ожеван та ін.; відп. ред. Є.А. Макаренко]. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 614 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 439 с.
3. Леонтьев Д.А. Комплексная гуманитарная экспертиза: методология и смысл / Д.А. Леонтьев, Г.В. Иванченко. – М.: Смысл, 2008. – 135 с.

4. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К.: ООО «КММ», 2006. – 240 с.
5. Максименко С.Д. Методологія психологічної експертизи «Державних стандартів базової і повної середньої освіти» / С.Д. Максименко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2003. – № 2. – С. 13-16.
6. Мамайчук И.И. Экспертиза личности: учебное пособие / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2002. – 287 с.
7. Психология. Словарь / [под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Психологічний словник / [за ред. В.І. Войтка]. – К., 1982. – 218 с.
9. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – 2-е изд., испр., доп. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
10. Швалб Ю.М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты / Ю.М. Швалб. – К.: «Основа», 2013. – 240 с.
11. Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности / [под ред. Г.В. Иванченко, Д.А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2006. – 454 с.

Стислий зміст теми

1. Предмет та завдання психологічної експертизи

Широке розповсюдження експертних ідей у світі почалося відносно недавно – 25-30 років тому, хоча експертиза як соціальна практика в тій чи іншій формі існувала давно: достатньо згадати криміналістичну експертизу, психіатричну експертизу, експертні ради та комісії при інститутах та міністерствах тощо. Як самостійна специфічна форма соціальної практики, експертиза з'явилася на початку ХХ ст. як відповідь на суспільний запит, пов'язаний із необхідністю отримання максимально об'єктивної оцінки певних об'єктів, ситуацій, проектів.

У сучасному суспільстві психолог дедалі частіше постає як експерт з питань оптимального залучення людських ресурсів до виробництва, управління, навчання та інших видів діяльності. За останні роки експертиза стала й професійною діяльністю у різних галузях науки і практики. До послуг психологічної експертизи вдаються управлінці, медики, юристи, педагоги та ін. Теоретичні засади і конкретні процедури психологічної експертизи є предметом аналізу прикладних

галузей психологічної науки (інженерна, медична, юридична, педагогічна тощо).

Експертизою (від лат. *expertus* – досвідчений, знавець) називають дослідження експертом ситуацій, подій, процесів, вчинків окремих людей, проведення якого потребує спеціальних знань, компетентності та досвіду.

Експертом може виступати тільки спеціаліст, який володіє системою нормативних знань у вигляді ідеальних моделей існування об'єкта та методологією проведення порівняльно-оціночних досліджень. Це професіонал, який здатний займати дослідницько-методологічну позицію.

Психологічна експертиза – це комплексне психологічне обстеження, у якому вирішальну роль відіграє висновок психолога-експерта (експертний висновок), який відповідає на чітко сформульоване питання.

Експертиза є виключно інтелектуальною діяльністю, а її продуктом виступає раціональне та обґрунтоване оцінне судження про певний об'єкт – **експертна оцінка** – у вигляді **експертного висновку**, документу, що приймається у результаті експертної оцінки.

Основними **завданнями** психологічної експертизи є:

а) встановлення якості продукту за характеристиками як наявного, відомого, так і невідомого еталону (експертиза засобів масової комунікації, друкованої продукції, інновацій тощо);

б) дослідження певної події або дії, тобто їх оцінка за деякими характеристиками (судово-психологічна експертиза, експертиза сімейних відносин, експертиза управлінських рішень тощо);

в) встановлення психологічних особливостей особистості (трудова експертиза, судово-психологічна експертиза тощо).

Таким чином, у загальному розумінні **предметом психологічної експертизи** виступає об'єкт, який розглядається як діяльнісна система, що включає у сферу свого функціонування та впливу як окремих людей або соціальні групи, так і умови їх існування.

Усі випадки застосування психологічної експертизи можна звести до двох типів ситуацій:

1. **Ситуація клієнта (СК):** людина самостійно звертається до психолога-експерта або психологічної служби з певних питань або проблем (телефон довіри, психологічна консультація та ін.).

2. **Ситуація експертизи (СЕ):** до психолога-експерта (психологічної установи) звертається керівництво, адміністрація або уповноважена особа з метою здійснення експертного дослідження (встановлення рівня психічного розвитку дитини (учня), стану підозрюваного у момент скоєння протиправних дій, професійної придатності працівника тощо).

Таким чином, ситуація клієнта та ситуація експертизи різняться за такими *ознаками*:

- мотивація замовника, готовність до співпраці (добровільно – у разі СК, примусово – у разі СЕ);

- характер зворотного зв'язку із замовником (відповідь має консультативний характер – у разі СК, відповідь має вигляд експертної оцінки для подальшого прийняття адміністративного або правового рішення – у разі СЕ).

У кожній конкретній галузі суспільної практики експертиза має свої особливі предмети, завдання, методики, критерії, технологію проведення, однак можна виділити ряд ознак, які поєднують різні спеціальні види експертизи і дозволяють розглядати її як достатньо самостійний вид професійної діяльності. Серед них виділяють такі:

1) для проведення експертизи необхідна наявність об'єкта експертизи, замовника та експерта;

2) ініціювання експертизи здійснюється замовником з метою використання результатів експертної оцінки для розв'язання певних задач;

3) статус експерта означає високий рівень його професіоналізму як необхідну передумову об'єктивності експертного висновку;

4) експертний висновок має характер психологічної оцінки;

5) при прийнятті експертного рішення необхідно враховувати весь комплекс умов і чинників перебігу реальних процесів та подій.

Психологічна експертиза суттєво відрізняється від психологічного дослідження: будь-яка психологічна експертиза є спеціальним психологічним дослідженням, але не кожне дослідження є експертизою. Окрім того, результат психологічної експертизи стосується не знання як такого, а відповіді на питання, що турбує замовника, і може мати для

нього життєво важливе значення. Вона часто має ретроспективне спрямування, тобто об'єктом експертизи є те, що вже відбулося.

Сутність експертизи полягає в тому, що вивчення й оцінювання явищ здійснюється знавцем, спеціалістом, експертом, особою, яка користується довірою та має авторитет, з метою дійти об'єктивного висновку.

2. Міждисциплінарні зв'язки психологічної експертизи

Психологічна експертиза нерозривно пов'язана із загальною психологією та прикладними галузями психологічної науки, які є для неї базою розвитку, своєрідним «живильним середовищем». У свою чергу, розвиток психологічної експертизи як своєрідної форми психологічної практики сприяє збагаченню та вдосконаленню галузей психології.

Так, психологія праці є теоретичною базою **психологічної трудової експертизи**. Психологія праці має предметом вивчення психологічні закономірності прояву психіки людини в трудовій діяльності та психологічні закономірності організації праці у соціальних групах. Предметом трудової психологічної експертизи є психічні прояви особистості в сфері трудової діяльності, її здатності до певного виду праці, різні форми компенсацій наявних відхилень, а також помилки, яких припускаються в процесі праці.

Інженерна психологія має предметом дослідження процесу і засоби інформаційної взаємодії у системі «людина-машина» та психологічне забезпечення цих систем. У рамках інженерної психології аналізуються процеси прийому і переробки інформації, управління і контролю за роботою технічних пристроїв та визначаються психологічні чинники їх надійності й ефективності. Кожен з цих напрямків забезпечує конкретний вид психологічної експертизи. Прикладом конкретної **інженерно-психологічної експертизи** може слугувати експертиза операторів, предметом якої виступає різноманіття психологічних особливостей особистості, які впливають на працездатність оператора у звичних та екстремальних умовах професійної діяльності.

Аналогічний характер зв'язку предмета галузевої психологічної науки та виду психологічної експертизи простежується і в разі **судово-психологічної експертизи**. Так, предметом юридичної психології є

закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері відносин, регульованих правом, а предметом судово-психологічної експертизи виступає діяльність психічно здорових людей, її окремі компоненти, які проявляються в сфері правовідносин.

Досі йшлося про зв'язок окремих галузей психології з конкретним видом психологічної експертизи, тобто про **просту психологічну експертизу**. Але іноді потреби практики випереджають можливості теорії. Мова йде про те, що в системі психологічних наук не завжди можна знайти галузь, яка б відповідала завданням конкретної експертизи. Зокрема, це відбувається тоді, коли об'єкт експертного дослідження виявляється складним за структурою. У цих випадках призначається **комплексна експертиза**, в якій однією з галузей використовуваного знання виступає психологія. Підставою для комплексних експертиз є об'єктивний процес взаємодії наук за предметом і методами дослідження.

Комплексним видом експертизи в результаті взаємодії наук за предметом дослідження є **медико-психологічна експертиза**. У даному випадку об'єкти вивчення в базових науках співвідносяться як частина і ціле: в психології – психіка людини, в медицині – здоров'я людини. На межі медицини і психології виникла і розвивається медична психологія, яка вивчає психологічні особливості хворих, психічні прояви хвороб, роль психіки у виникненні, перебігу, лікуванні та попередженні хвороб, а також у зміцненні здоров'я людини.

Якщо предмет експертного дослідження вимагає медичних і психологічних знань, комплексна експертиза призначається із залученням фахівців-психологів і медиків за профілем того захворювання, яким страждає підекспертний. Найчастіше у подібних експертизах беруть участь психіатри. І для психології, і для психіатрії об'єктом вивчення є психіка людини, проте розрізняються зазначені науки предметом дослідження: для психології – це психіка здорової людини, психіатрія ж вивчає хвору психіку.

Збіг об'єкта цих наук і частково їх предмета призвело до утворення суміжної сфери наукового знання – патопсихології, яку одні вчені виділяють у самостійну науку, інші вважають складовою медичної психології. Відповідна експертиза повинна була б називатися патопсихологічною, однак на практиці має місце проведення

комплексних судових психолого-психіатричних експертиз. Суперечки щодо предмета патопсихології отримали відображення і в сфері питань, що стосуються завдань і повноважень психолога та психіатра у даному виді експертиз.

Предметом педагогіки, як відомо, є закономірності виховання, освіти і навчання людини. На межі педагогіки і психології виникла і розвивається відносно самостійна галузь знань – педагогічна психологія, що вивчає закономірності психічної діяльності людини в процесі виховання, оволодіння знаннями, навичками, соціальним досвідом. Предметом **психолого-педагогічної експертизи** є психологічні закономірності навчання і виховання дитини; виникнення психічної депривації, педагогічної занедбаності, психофізичного інфантилізму, їх корекція та подолання; особливості психічного та інтелектуального розвитку дитини, шляхи його поліпшення; можливості батьків у вихованні та навчанні дитини тощо.

Предмет конкретної психолого-психіатричної, медико-психологічної, психолого-педагогічної експертизи залежить від питань, поставлених перед експертами їх замовником.

Комплексною психологічною експертизою, що базується на «подвійному» об'єкті дослідження, є **психолого-лінгвістична (психолінгвістична) експертиза.** Предметом психолінгвістики є психологічний механізм функціонування лінгвістичних засобів у мовленні, обумовленість процесів мовлення структурою відповідної мови. Предметом психолінгвістичної експертизи є усне або письмове мовлення як складна психічна функція, а також мімічні, пантомімічні і графічні його прояви та особливості. Так, приватна судова психолінгвістична експертиза має своїм предметом особистісні якості, психічні стани і процеси, що проявилися в мовленні, а також авторство писемного мовлення.

Як вже зазначалося, комплексність психологічної експертизи може ґрунтуватися не тільки на взаємодії психології із суміжними науками за предметом, а й за методами дослідження. Так, розроблені й апробовані в психології методи дослідження використовуються в природничих, технічних та суспільних науках. Прикладами можуть бути **комплексна судова психолого-автотехнічна, психолого-залізнична, психолого-**

технологічна експертизи, які застосовуються у відповідному виді діяльності людини.

Таким чином, предмет психологічної експертизи нерозривно пов'язаний із предметом психології як науки. Тенденція інтеграції-диференціації наукового знання, яка простежується в розвитку психологічної науки, впливає і на розвиток психологічної експертизи, яка охоплює все нові сфери суспільної практики.

3. Загальна характеристика психологічної експертизи та її види

Під поняття експертизи підпадає практично вся діагностична складова професійної психологічної діяльності. Але це надмірно широке тлумачення експертних робіт. Необхідно окреслити найбільш загальні спільні ознаки різних психологічних процедур і технологій, які дозволяють класифікувати їх як істинно експертні дослідження.

Перша ознака пов'язана з **характером ініціювання експертизи**. Потреба у проведенні експертизи виникає в реальній професійній діяльності при рішенні завдань, що вимагають спеціальних (експертних) знань. При цьому формулювання конкретних завдань здійснюється, у першу чергу, замовником, метою якого є використання експертного знання для рішення певних професійних завдань.

Другою особливістю будь-якої експертизи варто вважати **вимоги до рівня підготовки експерта** в залежності від виду психологічної експертизи. Як вже зазначалося, статус експерта означає високий рівень його професіоналізму як необхідну передумову об'єктивності експертного висновку.

Третя принципова особливість експертизи пов'язана з **характером використання експертного висновку**, який є кінцевою метою будь-якої експертизи (відповіддю на поставлене замовником питання). Як відомо, експертний висновок має характер експертної оцінки з психологічної точки зору для подальшого прийняття адміністративного або правового рішення.

Більшість дослідників виділяють наступні **види експертиз**.

Основна і додаткова експертизи. Експертиза, призначена для вирішення поставлених перед експертом завдань, називається *основною*. По відношенню до неї може бути призначена *додаткова експертиза*. Підставою для її призначення є недостатня ясність або неповнота

висновку експерта, а також виникнення нових питань відносно раніше досліджених обставин. Проведення додаткової експертизи здійснюється тим же експертом або призначається інший.

Первинна і повторна експертизи. Експертиза, проведена вперше щодо поставлених замовником питань, називається *первинною*. *Повторна* (їх може бути декілька) експертиза призначається у зв'язку з сумнівами в правильності чи обґрунтованості раніше даного висновку, наявністю протиріч у висновках кількох експертів. Проведення повторної експертизи доручається іншому експерту (експертам).

Очна та заочна експертизи. За можливістю безпосередньої участі підекспертної особи можна виділити експертизи очну та заочну. При *очній експертизі* експерт-психолог має реальну можливість обстежити підекспертну особу, безпосередньо взаємодіючи з нею та застосовуючи відповідні методи дослідження (бесіда, спостереження та ін.). *Заочні експертизи* проводяться тільки за наданими експерту матеріалами (матеріали кримінальних або цивільних справ, анкети та опитувальники, характеристики та ін.).

Особливим різновидом заочної експертизи є *посмертна експертиза*. Найчастіше посмертні експертизи проводяться у кримінальних справах про самогубство. У цивільному процесі даний вид експертизи призначається у зв'язку із встановленням істинності документів, що залишилися після смерті особи (заповіт та ін.).

Одноосібна та комісійна експертизи. За кількістю осіб, що володіють спеціальними знаннями та беруть участь у виробництві експертизи, останню поділяють на одноосібну та комісійну. При виробництві *комісійної експертизи* кожен експерт проводить дослідження у повному обсязі і члени комісії спільно аналізують отримані результати. Прийшовши до спільної думки, експерти складають і підписують спільний висновок (або повідомлення про неможливість дати висновок). У разі виникнення розбіжностей між експертами кожен з них (або експерт, який не згоден з іншими) дає окремий висновок, тобто здійснюється *одноосібна експертиза*.

За місцем і умовами проведення психологічні експертизи поділяють на **амбулаторні**, які мають короткочасний характер та проводяться в амбулаторних умовах (психіатричне відділення, приміщення слідчого

ізолятору та ін.), та **стаціонарні**, прикладом якої є комплексна судова психолого-психіатрична експертиза (тривале обстеження підекспертної особи в умовах психіатричного стаціонару).

За сферами використання психологічної експертизи виокремлюють такі її **види**:

- судова експертиза;
- наукова і науково-технічна експертиза;
- експертиза документів;
- державна експертиза;
- екологічна експертиза;
- експертиза у сфері інтелектуальної власності.

За правовими аспектами психологічні експертизи можна поділити на **дві групи**:

- психологічні експертизи, що не мають судової перспективи;
- судово-психологічна експертиза, яка є найбільш регламентованою на законодавчому рівні.

У цивільному процесі виділяють наступні **предметні види експертиз**:

а) визначення здатності громадянина розуміти значення своїх дій або керувати ними (стан омани при здійсненні угоди тощо);

б) визначення можливого негативного впливу психічного стану і індивідуально-психологічних особливостей батьків на психічний розвиток дитини (у судових суперечках між батьками про місце проживання дитини або про порядок зустрічей батька (матері) з дитиною у разі окремого проживання тощо);

в) визначення змін психічного стану потерпілих (у справах про компенсацію моральної шкоди тощо).

Частина з перерахованих експертиз вирішується переважно у формі **комплексної психологічної експертизи**. Залежно від того, яка сфера наукового чи практичного знання постає на межі з психологією, виділяють **такі комплексні психологічні експертизи**:

- психолого-психіатрична,
- психолого-медична,
- психолого-технічна;
- психолого-лінгвістична (психолінгвістична);

- психолого-педагогічна та інші.

Кількість видів психологічної експертизи постійно збільшується, разом з тим, у рамках кожного виду зростає і кількість підвидів, обумовлених конкретними потребами практики.

Класифікація видів експертиз має наукове та практичне значення, оскільки забезпечує правильний вибір знань для проведення експертизи, необхідних для методичного й організаційного здійснення даного виду діяльності.

I. 2. Особистісна та професійна готовність психолога до експертної діяльності

Мета:

- визначити специфіку особистісної та професійної готовності психолога до експертної діяльності;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати особливості роботи психолога-експерта, професійні якості експерта-психолога, основні етично-правові засади експертної діяльності;

вміти визначати специфіку роботи експерта-психолога, керуватися етично-правовими нормами психологічної експертизи.

План

1. Експерт та його професійні якості.
2. Професійно-етичні принципи діяльності експерта-психолога.
3. Фахова компетентність психолога.

Основні поняття: експерт, спеціаліст, підекспертний, професійно-етичні принципи експерта-психолога, функції експерта-психолога, професійні якості експерта-психолога, кваліфікація експерта-психолога.

Література

1. Абрамова Г. С. Практическая психология: учебник [для студентов вузов] / Г. С. Абрамова. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 480 с.

2. Бурлачук Л.Ф. Основы психотерапии / Л.Ф. Бурлачук, И.А. Грабская, А.С. Кочарян. – К.: Ника-Центр, 1999. – 320 с.
3. Землянська О.В. Судово-психологічна експертиза: навчальний посібник / О.В. Землянська. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2008. – 300 с.
4. Колесникова Г.И. Психологическое консультирование / Г.И. Колесникова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 288 с.
5. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Р. Кочюнас; [пер. с лит.]. – М.: Академический проект, 1999. – 465 с.
6. Леонтьев Д.А. Комплексная гуманитарная экспертиза: методология и смысл / Д.А. Леонтьев, Г.В. Иванченко. – М.: Смысл, 2008. – 135 с.
7. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мэй; [пер с англ.]. – М.: «Класс», 1994. – 390 с.
8. Немов Р.С. Основы психологического консультирования: учебник [для студ. педвузов] / Р.С. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 528 с.
9. Основи практичної психології: підруч. [для студентів вищих навч. закл.] / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К.: Либідь, 1999. – 533 с.
10. Хомич Г.О. Основи психологічного консультивання / Г.О. Хомич, Р.М. Ткач. – К.: МАУП, 2004. – 111 с.
11. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции / О.В. Хухлаева. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
12. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.

Стислий зміст теми

1. Експерт та його професійні якості

У загальному розумінні експертизою називають дослідження питань, рішення яких вимагає застосування спеціальних пізнань у певній галузі науки та практики. Експертизу проводить **експерт** – досвідчена і компетентна особа, якій доручається дати висновок згідно поставлених замовником питань і які стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, психічних явищ і процесів,

що містять інформацію щодо поставлених питань. Психолог як експерт є носієм спеціальних знань і досвіду.

На експерта покладається виконання таких **функцій**:

- прийняття відповідального рішення на основі спеціальної підготовки, зокрема, володіння певним пізнавальним, технічним, діагностичним інструментарієм відповідно до фахової підготовки;
- наявність загального і спеціального досвіду проведення експертизи, здатність аналізувати та приймати рішення в умовах нештатних ситуацій;
- співпраця з замовником, починаючи від першого знайомства і далі – на всіх етапах проведення експертизи;
- володіння достатньо прийнятними для розуміння стильовими особливостями побудови та текстового викладу експертного висновку в поєднанні з його лаконічністю й повнотою.

На підставі узагальнення рефлексивного досвіду експертів можна виділити наступні **основні функціональні компоненти експертної діяльності**:

- 1) інформаційно-аналітичний (отримання якомога більше інформації про об'єкт експертизи та виділення в ній істотних одиниць);
- 2) рефлексивний (інтеграція істотних одиниць інформації в цілісний індивідуальний образ досліджуваного об'єкта, осмислення його природи та сутності, унікальності та неповторності);
- 3) прогностичний (визначення потенціалу розвитку об'єкту, його прогнозування);
- 4) комунікативний (взаємодія і спілкування всіх учасників процесу).

Зазначені функціональні компоненти експертної діяльності зумовили перелік визначальних **інтелектуальних здібностей експерта**:

- дослідницько-аналітичні здібності: здатність до планування і проведення емпіричних досліджень;
- рефлексивні здібності: здатність до мисленнєвої реконструкції й моделювання емпіричного досвіду;
- прогностичні здібності: здатність до створення обґрунтованих прогностичних моделей, інноваційного бачення й модифікації традиційного процесу;

- комунікативні здібності: здатність до діалогічного спілкування, взаємодії та співпраці з усіма учасниками експертного процесу; мовленнєві навички; культура мовлення.

Експертна діяльність розглядається як важлива складова професійної діяльності психолога: експертні функції вводяться в посадові обов'язки, розробляються й реалізуються програми професійної підготовки експертів. Експерт повинен мати відповідну освіту та високу кваліфікацію, досвід успішної та різнобічної професійної діяльності.

У науковій літературі наводиться чимало вимог до професійних якостей експерта, підкреслюється, що достовірність експертної оцінки залежить від його компетентності. Незалежно від рівня та вида експертиз, її повинні проводити найбільш кваліфіковані спеціалісти. Перелік їх **професійних якостей**, виділених дослідниками, включає такі:

- 1) наявність спеціальної підготовки, компетентність;
- 2) креативність, розвинені творчі здібності, які дозволяють аналізувати проблемні ситуації і знаходити шляхи вирішення протиріч;
- 3) відсутність нахилів до конформізму (некритичне приєднання до думки більшості);
- 4) аналітичність, широта і системність мислення;
- 5) відсутність консерватизму, позитивне ставлення до інновацій;
- 6) особистісні цінності, мотиви, цілі, інтереси;
- 7) професійні здібності, нахили та спрямованість особистості;
- 8) почуття професійної гідності, настирливість і принциповість;
- 9) когнітивний стиль і тип професійного мислення;
- 10) відповідальність, чесність, працьовитість;
- 11) наукова об'єктивність;
- 12) дотримання професійної етики.

Інтелектуальні здібності та професійні якості дозволяють експертові дотримуватися певної послідовності дій, доцільність яких підтверджена досвідом. У ній можна визначити такі *етапи*:

1. Укладання договору на проведення експертизи (додаток 5).
2. Узгодження із замовником завдань експертизи.
3. Попереднє знайомство з ситуацією, висунення робочих гіпотез, вибір методів збирання інформації, планування роботи (додаток 6).
4. Складання кошторису (витрат) та узгодження його з замовником досліджень.

5. Збирання та фіксація інформації.

6. Аналіз та інтерпретація даних.

7. Підготовка висновку та його представлення замовнику (додаток 8).

Таким чином, експерт є професіоналом найвищого рівня, чий авторитет та сумлінність не викликають жодних заперечень та сумнівів. Подібний вид діяльності вимагає розвинених професійних якостей психолога, спеціальної підготовки, а в деяких випадках, перепідготовки.

2. Професійно-етичні принципи діяльності експерта-психолога

У своїй діяльності експерту-психологу необхідно дотримуватися низки основних вимог як до проведення експертного обстеження, так і до використання отриманих результатів. Психолог має справу з таким складним об'єктом пізнання і дослідження, яким є людина, а від висновку психологічної експертизи залежить подальша доля підекспертної особи.

Робота експерта-психолога підпорядковується наступним **професійно-етичним принципам:**

– **відповідальність** – необхідність відповідати за зміст, інтерпретацію і висновок психологічного обстеження, а також за всі рішення, прийняті в процесі обстеження; забезпечення достовірності, валідності й надійності використовуваних методик; дотримання конфіденційності у роботі з інформацією та результатами експертизи; виконання роботи у визначений термін;

– **компетентність** – реалізація посадових функцій психолога на знанні сутності соціально-психологічного явища (процесу) і особливостей його прояву у конкретних умовах (ситуації), а також передбачає чітке уявлення про свої права й обов'язки, можливості й обмеження; досконале володіння інструментарієм, прийомами і продуктивними технологіями реалізації функціональних обов'язків; співробітництво психолога і замовника на зацікавленій і компетентній основі, фахове спілкування і взаємодія з усіма учасниками процесу; науково обґрунтовану фахову діяльність психолога для досягнення бажаного результату; володіння методологією, теорією психології і психодіагностики, практичними і методичними уміннями та навичками;

– **неупередженість** – об'єктивна позиція психолога, що не залежить від суб'єктивної думки або вимог третіх осіб; використання інструментарію і технологій, адекватних цілям роботи, особливостям об'єкта дослідження та реальним можливостям. Відповідно до вимог даного принципу психолог зобов'язаний керуватися такими правилами: адекватність психологічного інструментарію цілям, умовам і особливостям конкретної експертизи; об'єктивність і наукова обґрунтованість результатів дослідження; доцільність і зваженість інформації, отриманої у результаті дослідження;

– **етична і юридична правомірність психологічного дослідження** – відповідність статусу й освітнього рівня психолога існуючим етичним і правовим нормам (додатки 3, 7).

Окрім зазначених вище принципів, робота експерта має бути:

– по-перше, *системною*, тобто враховувати причинно-наслідкові, функціональні та інші зв'язки досліджуваних явищ;

– по-друге, експерт має обирати засоби і методи дослідження, застосування яких не призведе до погіршення ситуації чи до неконтрольованого впливу на неї (*принцип мінімізації інтервенції*);

– по-третє, експерт не повинен бути особисто зацікавленим у тому чи іншому результаті експертизи (*принцип незалежності*);

– по-четверте, експерт має бути кваліфікованим, тобто знати стандартні підходи до розв'язання схожих проблем і володіти методиками збирання потрібної інформації (*принцип професіоналізму*);

– по-п'яте, експерт має дотримуватися завдань експертизи, збирати інформацію, корисну для прийняття рішень (*принцип практичної спрямованості*).

3. Фахова компетентність психолога

Фахова компетентність розглядається як здатність успішно виконувати професійні завдання й обов'язки, передбачені певним видом діяльності.

Фахова компетентність психолога – це його кваліфікаційна характеристика як фахівця, що включає:

1) ґрунтовні знання із загальноосвітніх і фахових дисциплін (загальна ерудиція);

2) володіння професійною технологією (здатність мобілізувати знання та вміння для вирішення конкретних професійних проблем);

3) високу кваліфікацію, яка характеризується поліфункціональністю – умінням переносити набуту здатність виконувати виробничі завдання на різні ланки професійної діяльності;

4) уміння аргументувати способи вирішення проблеми на різних рівнях активності;

5) уміння співпрацювати з колегами (співдружність, взаємодопомога тощо);

6) успішну поведінку фахівця в нестандартних ситуаціях: уміння оперувати суперечливою інформацією, навички роботи з динамічними системами тощо.

Високий рівень оволодіння професією характеризується **професійною культурою фахівця**, складниками якої є:

- професійна компетентність,
- системний світогляд,
- професійне мислення,
- професійна творчість,
- професійна рефлексія (критична об'єктивна самооцінка).

У структурі професійної культури психолога розрізняють **психологічну культуру**, що являє собою соціально, онтологічно та внутрішньоособистісно детермінований рівень засвоєння, усвідомлення, використання і функціонування спеціальних психологічних цінностей, у якості яких є ефективні професійно-психологічні знання, вміння, навички та здібності до високопрофесійної діяльності.

Модель психологічної культури психолога містить наступні компоненти.

Комунікативний компонент: усвідомлення наявного і потрібного рівня розвитку комунікативних здібностей; аксіологічне засвоєння елементів спілкування; створення нових моделей процесу спілкування.

Мотиваційний компонент: самоаналіз власних мотивів і смислів професійної діяльності; інтерес до професії; відданість гуманістичним ідеалам; творчі мотиви діяльності.

Характерологічний компонент: усвідомлення і моніторинг таких рис характеру, як любов до праці, наполегливість, акуратність,

дисциплінованість, емоційна врівноваженість; моральна та інтелектуальна спрямованість, праксичні почуття; створення нових характерологічних програм поведінки та діяльності.

Рефлексивний компонент: самоусвідомлення образу «Я», образу професії психолога; усвідомлення особистості та її внутрішнього світу як найвищої цінності; самокреативність.

Досвідний компонент: усвідомлення свого рівня професійних знань, умінь, власної ієрархії системи цінностей; цінування психологічних знань, умінь, навичок, властивостей своєї особистості та особистості інших як вищих цінностей; індивідуальний професійно-психологічний світогляд.

Інтелектуальний компонент: усвідомлення наявного і бажаного рівнів розвитку інтелекту та мислення; ціннісне ставлення до інтелектуальних здібностей і властивостей; творче використання можливостей інтелекту і мислення у професійній діяльності.

Психофізіологічний компонент: рефлексивна інтроспекція психофізіологічних особливостей у професійній діяльності; індивідуальний стиль професійної діяльності.

Важливим складником професійної культури є **оволодіння професійною етикою** як особистою відповідальністю за наслідки своєї діяльності. Основні етичні принципи роботи психолога висвітлюються в Етичному кодексі психолога (додаток 7).

Компетентність психолога-експерта визначається наступними показниками:

- галузь психології, в якій працює психолог;
- відповідність його професійних та наукових знань досліджуваному питанню;
- стаж роботи в галузі психології й експертної діяльності;
- професійні та наукові можливості психолога-експерта.

До виконання обов'язків експерта-психолога, як правило, залучаються фахівці з вищою психологічною освітою, які працюють в галузі психології та мають відповідний учений ступінь.

РОЗДІЛ II. ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

II. 1. Організація та етапи проведення психологічної експертизи

Мета:

- ознайомити студентів із технологією проведення психологічної експертизи;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати методологічні принципи та етапи проведення психологічної експертизи, особливості побудови експертного висновку;

вміти організувати психологічне дослідження з метою проведення психологічної експертизи.

План

1. Методологічні принципи побудови експертного дослідження.
2. Етапи проведення психологічної експертизи.
3. Експертний висновок як результат проведення психологічної експертизи.

Основні поняття: принципи об'єктивності, детермінізму, єдності свідомості і діяльності, розвитку, особистісного підходу, системності, творчої самодіяльності, законності, незалежності, повноти дослідження; стадії та етапи психологічної експертизи; експертний висновок.

Література

1. Грязін В.І. Підготовка судових експертиз / В.І. Грязін, В.К. Гужевський, О.І. Роцин. – К.: Школа, 2004. – 560 с.
2. Землянська О.В. Судово-психологічна експертиза: навчальний посібник / О.В. Землянська. – Х.: ХНУВС, 2012. – 300 с.
3. Коновалова В.Е. Основы юридической психологии: учебник / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Харьков: Одиссей, 2006. – К.: Либідь, 2002. – 264 с.
4. Мамайчук И.И. Экспертиза личности: учебное пособие / М.М. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2002. – 255 с.

5. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы: учебное пособие [для вузов] / В.В. Нагаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.

6. Психологические особенности детей и подростков с проблемами в развитии. Изучение и психокоррекция / [под ред. проф. У.В. Ульенковой]. – СПб.: Питер, 2007. – 304 с.

7. Ребуха Л.З. Психологічна експертиза: технологія та процедура проведення / Л.З. Ребуха. – Тернопіль: ТНЕУ, 2009. – 234 с.

8. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф.С. Сафуанов. – М.: Смысл, 1998. – 192 с.

9. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – 2-е изд., испр., доп. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.

10. Технології роботи організаційних психологів: навчальний посібник / [за наук. ред. Л.М. Карамушки]. – К.: ІНКОЛС, 2005. – 366 с.

11. Швалб Ю.М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты / Ю.М. Швалб. – К.: «Основа», 2013. – 240 с.

12. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – 2-е изд., расш. и дополн. – СПб.: Питер, 2000. – 198 с.

13. Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности / [под ред. Г.В. Иванченко, Д.А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2006. – 454 с.

Стислий зміст теми

1. Методологічні принципи побудови експертного дослідження

В основі системи наукового знання, як відомо, лежать певні **принципи**, тобто основні положення, позиції, які визначають наукові підходи до проведення досліджень, пояснення феноменів, що спостерігаються, обробки та інтерпретації їх результатів.

В якості **основних принципів**, на яких базується психологічна експертиза, варто виділити наступні.

Принцип об'єктивності при дослідженні психіки. Даний принцип вимагає від експерта-психолога керуватися об'єктивними показниками прояву психічних процесів, станів і вчинків людини. Тому першорядну роль у встановленні істини відіграють методи об'єктивного

спостереження, лабораторного і природного експериментів, збору й аналізу фактів, експертних оцінок та інші, тоді як суб'єктивні і проєктивні методи відіграють допоміжну роль. При оцінці особистості важливо уникати суб'єктивізму і необґрунтованості висновків.

Принцип детермінізму (причинної обумовленості). Цей принцип спонукає не тільки фіксувати певне явище (вчинок), але й виявляти причини, чинники, які зумовили його виникнення. Різні форми поведінки можуть бути детерміновані комплексом природних психофізіологічних, індивідуально-психологічних властивостей особистості, а також об'єктивними умовами її формування у певному соціальному середовищі (сім'я, соціальні взаємозв'язки, школа, соціально-економічні проблеми тощо). Принцип детермінізму дозволяє прогнозувати подальший розвиток поведінки людини у залежності від методів впливу на неї.

Принцип єдності свідомості і діяльності. Становлення цього принципу пов'язане із розумінням діяльності як головного чинника формування особистості. Саме залученість особистості до певних видів діяльності обумовлює становлення певного типу поведінки і формування свідомості людини.

Принцип розвитку. З цього принципу випливає, що особистість протягом усього свого життєвого шляху підпадає під вплив навколишнього середовища, конкретних умов спілкування і взаємодії з людьми, завдяки чому суб'єкт засвоює певну інформацію і набуває нових якостей. Особистість не залишається незмінною, а в залежності від обставин, що складаються, може змінюватися. Принцип розвитку стверджує також, що будь-який виховний вплив на людину, особливо на дитину, має певний розвиваючий ефект як позитивного, так і негативного порядку.

Принцип особистісного підходу передбачає дослідження впливу об'єктивних чинників зовнішнього соціального і природного середовища та їх переломлення через свідомість конкретної особистості, яка володіє певними інтелектуальними і характерологічними особливостями, а також переживає певні психічні стани, що опосередковують формування різних форм поведінки.

Принцип системності стверджує розуміння психіки людини не як комплексу окремих процесів і властивостей, а як єдиного цілісного утворення – системи, в якій усі когнітивні, комунікативні і регулятивні функції взаємодіють і взаємообумовлюють одна одну. При вивченні будь-яких актів поведінки необхідно враховувати всю систему властивостей особистості. При оцінці конкретної дії людини необхідно визначити структуру її особистості в цілому, мотивацію, цілеспрямування, індивідуально-психологічні властивості.

Принцип творчої самодіяльності вказує на основну рушійну силу розвитку індивідуального світу «Я» людини та змістовний напрям динаміки психічних явищ, які в кожному конкретному дослідженні мають свою специфіку. Психологічне дослідження організується як процес виявлення, констатації або ініціації акту творчої самодіяльності особистості – рушійної сили становлення особистості суб'єктом свого життя та формування неповторного світу свого «Я».

Принцип законності полягає в тому, що всі дії з підготовки, призначення і проведення експертиз в галузі правових відносин повинні здійснюватися відповідно з вимогами законодавчих і підзаконних нормативних актів, якими регламентовані підстави і цілі проведення процесуальних дій, компетенція осіб, що мають право на проведення таких дій, порядок їх проведення, форма оформлення їх результатів, зміст процесуальних документів, що відображають відповідні процесуальні дії.

Принцип незалежності відображає таку особливість статусу експерта, як його незалежність від будь-кого у вирішенні питань про порядок проведення експертного дослідження, вибір методик і технічних засобів, аналіз отриманих у процесі дослідження результатів і формулювання висновків експертизи.

Принцип повноти дослідження полягає в тому, що експерт зобов'язаний зробити об'єктивний, заснований на фактичних даних і повною мірою аргументований висновок, за що несе особисту відповідальність, а у разі судово-психологічної експертизи – і кримінальну.

Дотримання зазначених принципів є необхідною умовою кваліфікованого проведення експертного дослідження у будь-якій галузі соціальної практики.

2. Етапи проведення психологічної експертизи

Етапи проведення психологічної експертизи описані у працях науковців, які займаються проблемами теорії та методології експертної діяльності, розробляють технологію проведення експертного дослідження в конкретних практичних галузях. Аналіз відповідних джерел свідчить про певну відмінність у структурі експертного дослідження, проте змістовний контент залишається незмінним і слугує його загальній меті.

А. Ткаченко, вивчаючи технологію проведення судово-психіатричної експертизи, вважає значущими наступні її стадії: **підготовча, аналітична, порівняльна та синтезуюча.**

На *підготовчій* стадії відбувається визначення мети, підстав для призначення експертизи та з'ясування експертного завдання, тобто питань, поставлених на вирішення експертизи, їх оцінка з точки зору компетенції експертів. На цьому ж етапі визначається загальний план експертного дослідження, а при виробництві комісійної експертизи призначається експерт-організатор (експерт-доповідач), який забезпечує належну організацію та координацію діяльності комісії експертів з метою вирішення поставлених завдань.

Аналітична стадія полягає в повному дослідженні наданих матеріалів і документів. Згідно Закону України про судово-експертну діяльність, експертиза ґрунтується на принципах незалежності експерта, об'єктивності, всебічності та повноти досліджень, що проводяться з використанням сучасних досягнень науки. Експерти-психологи використовують метод психологічного аналізу наданих матеріалів у поєднанні з експериментально-психологічним обстеженням підекспертної особи.

На *порівняльній* стадії відбувається зіставлення та аналіз усіх даних, які мають значення для експертного висновку, отриманих з різних джерел інформації: показання підекспертного та свідків, їх характеристики, медична документація, відеоматеріали, аудіозаписи, продукти творчості (листи, щоденники, малюнки, програми, проекти тощо), дані інших експертиз. Зазначена інформація верифікується даними безпосереднього психологічного обстеження підекспертного –

результатами бесіди, протоколами спостережень та ін. При проведенні комісійної судово-психологічної експертизи (КСПЕ) на цьому ж етапі порівняльному аналізу піддаються проміжні дані досліджень усіх експертів – членів комісії. При виробництві комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи (КСППЕ) експерти різних спеціальностей (психологи і психіатри) зіставляють результати дослідження для узгодження інтегративних висновків та усунення можливих невідповідностей і протиріч.

Синтезуюча стадія полягає у професійній оцінці результатів дослідження, формулюванні підстав для експертного висновку відповідно до поставлених завдань. Саме на цьому етапі всі результати, отримані на аналітичній та порівняльній стадіях, розглядаються з позиції їх відповідності або невідповідності системі експертних психологічних оцінок, прийнятих для кожного предметного виду експертиз. У експерта виробляється внутрішнє переконання, засноване на ретельній й обґрунтованій системі логічної аргументації отриманих даних. При цьому експертні висновки формулюються чіткою і ясною мовою, яка не допускає різних тлумачень і має бути зрозумілою особам, що не володіють спеціальними знаннями в галузі психології.

Аналогічні етапи проведення психологічної експертизи описані в працях М. Коченова та І. Кудрявцева. Будь-які психологічні дослідження у межах психологічної експертизи вони пропонують проводити за **наступним алгоритмом:**

1. Вивчення експертом поставлених перед ним запитань та усвідомлення предмету психологічної експертизи.
2. Постановка задач дослідницького характеру.
3. Відбір методів дослідження у відповідності з поставленими задачами.
4. Безпосереднє проведення дослідження:
  - а) психологічний аналіз матеріалів, поданих на експертизу;
  - б) спостереження за підекспертним (групою підекспертних);
  - в) бесіди з підекспертним (групою підекспертних);
  - г) використання інструментальних методів дослідження індивідуально-психологічних особливостей підекспертного або методів соціально-психологічного дослідження групи підекспертних.
5. Аналіз та обробка отриманої інформації.

6. Робота зі спеціальною літературою.

7. Складання висновку експерта.

Розглянемо найбільш використовувану в соціальних практиках структуру експертного дослідження, яка включає в себе **три етапи**: підготовчий, дослідницький та заключний.

На підготовчому етапі експерт знайомиться з наданими йому матеріалами, аналізує поставлені перед ним питання, уточнює їх суть, складає план дослідження, визначає послідовність виконання окремих дій та здійснює первинний підбір методів і методик.

Починати експертизу слід з уточнення того, як бачить ситуацію замовник, як він оцінює важливість для себе певних її наслідків, у якій мірі й у якому обсязі готовий витратити ресурси задля бажаного впливу на ситуацію. Обов'язково треба обговорити термін подання звіту, його формат і чим замовник може допомогти в організації дослідження.

Якість і результативність психологічної експертизи в багатьох аспектах визначається підготовчою роботою відповідальної особи (органу), що є ініціатором проведення експертизи, яка включає в себе збір матеріалів, необхідних для проведення експертного дослідження. Мова йде про формування належної інформаційної бази, вивчення якої є одним із завдань підготовчого етапу діяльності експерта. Незалежність експерта не суперечить використанню інформаційної бази і деяких організаційних ресурсів замовника. Центральне місце тут посідають фактичні дані, що характеризують особистість підекспертного.

На підготовчому етапі експерт вибудовує ймовірнісну модель динаміки психічного стану та особистості підекспертного в цілому та в момент досліджуваної ситуації. Цьому сприяють наступні джерела інформації:

а) показання свідків, потерпілого, обвинувачуваного (експерт звертає увагу не лише на опис події, що сталася, а й на опис суб'єктивного ставлення підекспертного до себе, близьких, оточуючих, а також до роботи, відпочинку, події, що сталася, тощо);

б) медична документація – джерело фактичної інформації, в якому зафіксовано, коли і чим хворів підекспертний, чи перебував на обліку у психіатра, які ліки приймав тощо. Значення такої інформації важко переоцінити: якщо підекспертний був на обліку у психіатра, то,

можливо, він страждав (страждає) певними межовими станами психіки. У такому випадку доцільною стає не просто психологічна, а комплексна психолого-психіатрична експертиза. Адже відомо, що межові стани і афективна реакція при спільному впливі обтяжують один одного і можуть зумовлювати глибоке порушення регулятивної функції психіки, що за рішенням суду в окремих випадках дає підстави констатувати неосудність підекспертного. Довести наявності або відсутності такого порушення може лише комплексна експертиза.

Вивчаючи медичну документацію, необхідно звернути увагу на те, які ліки приймав підекспертний, чи хворів він напередодні інциденту якоюсь хворобою (особливо важкою, що потребує тривалого лікування). Адже відомо, що тривале медикаментозне лікування – це стресова ситуація, яка за сприятливих обставин може провокувати прояви агресії, жорстокості чи афективні вибухи. Можливо, в такому випадку необхідною буде консультація лікаря для з'ясування особливостей впливу лікарських препаратів на поведінку і психіку підекспертного, а в окремих випадках доцільною стає комплексна медико-психологічна експертиза;

в) неофіційні особисті документи і продукти діяльності підекспертного (щоденники, листи, записники, вірші, малюнки та ін.). Ці джерела інформації інколи найкраще висвітлюють психологічні особливості особи, особливості її світосприйняття, психічний стан тощо. Їх аналіз допомагає виробити уявлення про динаміку формування особистості, особливості її життя і розвитку. Зрозуміло, що правильність такого уявлення перевірятиметься і уточнюватиметься під час безпосереднього проведення експертного дослідження;

г) результати попередніх експертиз (особливо судово-психологічних чи судово-психіатричних), якщо такі проводилися.

Зібрана інформація лягає в основу попереднього структурного аналізу ситуації, що передбачає виокремлення її компонентів, особливо тих, на які можна вплинути. Саме керуючись цілями замовлення, термінами проведення, структурою ситуації, слід уточнювати мету дослідження, планувати види й обсяги роботи.

Важливо наголосити, що всі перелічені джерела інформації, з якими знайомиться експерт в межах підготовчого етапу експертизи, повинні збиратись і відповідним чином оформлюватись документально. У

функції експерта не входить самостійний збір такого роду матеріалів. Експерт має право клопотати про надання додаткових матеріалів, якщо вони є необхідними для науково обґрунтованого розв'язання поставлених перед ним питань.

Важливо також звернути увагу на те, що експерт не повинен піддаватись «ефекту первинності», адже останній може спричинити виникнення каузальної атрибуції, що неприпустимо у роботі експерта. Як вже зазначалося, вибудовується лише ймовірнісна модель психологічних особливостей підекспертного, яка перевіряється, конкретизується і доповнюється за допомогою використовуваних методів і методик на наступного етапу експертизи – дослідницькому. Підготовчий етап завершується складанням програми експертного дослідження.

Дослідницький етап – найбільш значний і важливий етап психологічної експертизи. В його межах починається співпраця експерта і підекспертного.

Методика проведення психологічної експертизи в кожному конкретному випадку передбачає широкий вибір різноманітних методів дослідження. Тут не може бути сталої системи чи однозначно визначеного переліку методик, адже все залежить від конкретного об'єкту дослідження, міри складності поставлених перед експертом завдань та його професіоналізму.

Таким чином, підбір методів і методик для експертного дослідження здійснюється індивідуально для кожного виду експертизи. Крім цього, треба пам'ятати, що деякі методики досить чутливі до тимчасових станів особистості, що ускладнює виявлення її стійких рис та властивостей. Виходячи з цього, необхідним є динамічний підхід до вивчення особистості підекспертного, який забезпечить можливість максимально повного аналізу його життєвого шляху, особливостей формування і функціонування в системі міжособистісних стосунків.

Заключний етап полягає у підведенні підсумків експертного дослідження. За своєю суттю він представляє собою процес формування остаточних синтетичних та інтегративних висновків, які виступають відповіддю на поставлені перед експертом питання. Вони оформлюються у письмовий документ – експертний висновок.

Отже, загальну структуру проведення психологічної експертизи можна представити у наступному варіанті:

- 1) збір первинної інформації на основі вивчення документації, ознайомлення з підставами щодо призначення експертизи, уточнення її завдань, складу експертної групи, місця та часу проведення;
- 2) основний етап – збір суттєвої інформації, який включає зустрічі з членами експертної групи, представниками зацікавлених сторін, уточнення головних завдань експертизи, розподіл функцій та взаємодії між експертами;
- 3) застосування спеціальних психодіагностичних методик;
- 4) обробка та інтерпретація результатів «інструментальної роботи» експертів;
- 5) підготовка та написання експертного висновку.

3. Експертний висновок як результат проведення психологічної експертизи

При виробництві психологічної експертизи остаточні експертні висновки складаються не тільки і не стільки з отриманих даних, скільки вимагають обов'язкового психологічного аналізу об'єкта експертизи за всіма наявними у розпорядженні експерта матеріалами. Тільки при зіставленні та верифікації даних аналізу матеріалів з експериментальними даними можна обґрунтовано формулювати експертні висновки.

Експертний висновок – це письмовий документ, в якому фіксуються причини й умови проведення експертизи, поставлені на вирішення питання та об'єкти експертизи, процес експертного дослідження та встановлені експертом фактичні дані.

Висновок як підсумковий документ експертизи складається з **трьох частин**: вступної, описової (дослідницької) та заключної.

Вступна частина повинна відображати наступні дані:

- вид експертизи;
- місце і час проведення експертизи (вказуються також особи, які були присутні при ній);
- відомості про експерта або членів експертної групи у разі комплексної експертизи (прізвище, освіта, спеціальність, науковий ступінь і звання, місце роботи і посада, стаж роботи експертом);

- відомості про підекспертного (ППП, процесуальний статус);
- правова підстава проведення експертизи (назва процесуального документу (постанова, ухвала), посадової особи, яка призначила експертизу, час і місце його ухвалення);
- перелік документів, що надаються для експертного дослідження (кримінальна/цивільна справа, медична документація тощо);
- перелік питань, поставлених перед експертом (зазначаються в тій послідовності і формі, що вказана у постанові чи ухвалі про призначення експертизи);
- у разі СПЕ - відомості про попередження експерта (експертів) про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку або за відмову від надання висновку (ст. 384, 385 Кримінального кодексу України).

В описовій (дослідницькій) частині вказуються:

- обставини справи в інтерпретації експертів, не виходячи за межі тих, що окреслені у постанові (ухвалі) про призначення експертизи;
- анамнестичні дані про особу підекспертного (як правило, вказуються у висновку комплексної експертизи, а при потребі, коли експерт виявив залежність між минулими подіями життя підекспертного та певними обставинами справи);
- результати бесід та спостереження, зазначаючи особливості позиції підекспертного щодо проведення експертизи;
- перелік застосованих психодіагностичних методів і методик з коротким поясненням змісту їх спрямування;
- констатація отриманих результатів та їх інтерпретація (можуть також подаватись формули, таблиці, графіки, схеми).

Дослідницька частина висновку містить опис психологічних особливостей підекспертного в цілому та особливостей його поведінки в досліджуваній ситуації, зокрема. Якщо експерт не зміг отримати необхідну інформацію про предмет дослідження, то про це, а також про причини такої ситуації, необхідно зазначити в цій частині.

У заключній частині робляться висновки експертизи у формі відповідей на поставлені питання, які формулюються в аналогічній послідовності. Їх зміст повинен відповідати змісту поставлених питань, виражатися чітко, не допускаючи двозначності та різних тлумачень. У

випадках, коли відповідь не може бути точною, про це обов'язково зазначається. Якщо для отримання відповідей необхідне залучення знань із суміжних наук, експерт має право запропонувати замовнику призначити комплексу експертизу.

Висновок як підсумковий документ закінчується особистим підписом експерта. У висновку комплексних експертиз вказується, які дослідження проведено спільно і окремо. Результати цих досліджень наводяться окремо і кожна з частин підписується відповідним експертом.

Матеріали, що ілюструють висновок експерта або комісії експертів, додаються до висновку і є його складовою частиною. Разом із висновком вони передаються замовнику експертизи. На вимогу органу або особи, що призначили судову експертизу, зазначені документи залучаються до справи і виносяться на розгляд суду.

Висновок експерта (експертів) складається не менш ніж у трьох примірниках, перший з яких надається органу (особі), що призначив експертизу, а два інших залишаються в експертній установі або у експерта. Експертний висновок має бути складений не пізніше 10-ти днів після закінчення експертних досліджень щодо матеріалів з невеликою кількістю об'єктів і не складних за характером дослідження. В інших випадках термін складання висновку подовжується, але не перевищує 3-х місяців (Закон України про судово-експертну діяльність, ст. 26).

Таким чином, *загальний алгоритм експертного висновку* має наступну структуру:

- короткий опис предмета експертизи, її мети та завдань;
- склад експертної групи (у разі її наявності) або дані про експерта;
- основний перелік джерел інформації;
- висновки та зауваження окремих експертів (у разі їх наявності);
- загальні висновки та рекомендації.

Як зазначалося вище, у разі неповноти або недостатньої ясності проведення основної експертизи, а також при виникненні нових питань щодо раніше досліджених обставин, призначається додаткова експертиза. Виробництво додаткової експертизи може бути доручено як експерту (експертам), що проводив основну експертизу, так і іншому експерту (експертам). На підставі необґрунтованості або сумнівів у правильності попереднього експертного висновку, а також за наявності в

ньому протиріч призначається повторна експертиза з тих же питань, що й попередня, але проводиться вона іншими експертами.

II. 2. Методичний інструментарій психологічної експертизи

Мета:

- ознайомити студентів із методичним інструментарієм психологічної експертизи;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати особливості застосування традиційних методів дослідження в психологічній експертизі; специфічні методи дослідження психологічної експертизи;

вміти застосовувати методи та методики психологічного дослідження з метою проведення психологічної експертизи.

План

1. Вимоги до методів психологічної експертизи та їх класифікація.
2. Традиційні методи в психологічній експертизі.
3. Специфічні методи психологічної експертизи.

Основні поняття: спостереження, експеримент, бесіда, клінічна бесіда, опитування, тестування, аналіз продуктів діяльності, проєктивні техніки, біографічний метод, метод психологічного аналізу документів, метод експертних оцінок, контент-аналіз.

Література

1. Большая энциклопедия психологических тестов. – Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія: навчальний посібник / С.Д. Максименко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
3. Мамайчук И.И. Экспертиза личности: учебное пособие / М.М. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2002. – 255 с.

4. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 534 с.

5. Практикум по общей, экспериментальной и практической психологии: учеб. пособие / [под общ. ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева]. – СПб.: Питер, 2000. – 562 с.

6. Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджмента: учебное пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / [под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Светкова]. – СПб.: Питер, 2001. – 240 с.

7. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / [ред.-составитель Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. Дом «Бахрах-М», 2000. – 672 с.

8. Психологические особенности детей и подростков с проблемами в развитии. Изучение и психокоррекция / [под ред. проф. У.В. Ульенковой]. – СПб.: Питер, 2007. – 304 с.

9. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – 2-е изд., испр., доп. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.

10. Технології роботи організаційних психологів: навчальний посібник / [за наук. ред. Л.М. Карамушки]. – К.: ІНКОЛС, 2005. – 366 с.

11. Швалб Ю.М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты / Ю.М. Швалб. – К.: «Основа», 2013. – 240 с.

Стислий зміст теми

1. Вимоги до методів психологічної експертизи та їх класифікація

Теоретичною та методологічною основою для всіх галузей психологічної науки є загальна психологія, розроблений нею категоріальний і понятійний апарат, загальні методи психологічного дослідження.

Відповідність психологічної експертизи основам психологічного дослідження означає, що будь-який спеціальний метод повинен бути апробований, науково обґрунтований, а використовувана експертом методика дозволяла б не тільки виявити властивості, стан особистості в

момент дослідження, а й дати професійну оцінку на майбутнє або за минуле (останнє особливо актуально для судово-психологічної експертизи – в більшості випадків експерт змушений досліджувати події, що мали місце в минулому).

Загальна класифікація методів психологічної експертизи дозволяє виділити три їх великі групи.

Першу групу складають методи, що дозволяють отримати L-дані шляхом реєстрації реальної поведінки людини (life record data). У рамках діяльності експерта-психолога до цієї групи можна віднести:

а) метод бесіди (зокрема, клініко-психологічну бесіду), спостереження;

б) аналіз щоденникових записів (зокрема, медичного персоналу про поведінку підекспертних під час проведення стаціонарної комплексної судової психолого-психіатричної експертизи);

в) аналіз показів свідків та інших матеріалів кримінальних та цивільних справ, в яких фіксуються особливості поведінки підекспертної особи (при проведенні судово-психологічної, соціальної експертизи, експертизи у сфері управління тощо).

Друга група – Q-дані, отримані шляхом різних опитувальників та методами самооцінки і самозвіту (questionnaire data). Психологічна експертиза використовує різноманітні методи стандартизованого самозвіту, що включають різні техніки психодіагностики (опитувальники, шкалювання, вибір, класифікація тощо), які спрямовані на дослідження різних сфер особистості, психічних станів, структур самосвідомості, окремих психічних процесів та інтелекту.

Третю групу складають T-дані, одержувані при безпосередньому експериментальному дослідженні випробовуваних (objective test data). У рамках діяльності експерта-психолога – це зазвичай методи, що використовуються у класичному патопсихологічному експериментальному дослідженні пізнавальних процесів і рівня інтелектуального розвитку (класифікація та виключення предметів, піктограма, послідовність події, кубіки Кооса та ін.).

Експерт-психолог повинен чітко уявляти можливості використовуваних психодіагностичних методів, і в першу чергу – спрямованість методу, а також особливості технік та процедури

проведення дослідження. Окрім того, необхідно пам'ятати загальні вимоги до психологічного дослідження, зазначені вище.

2. Традиційні методи в психологічній експертизі

Психологічна експертиза використовує як **традиційні методи психологічних досліджень** (бесіда, аналіз продуктів діяльності, анкетування, спостереження, експеримент, опитувальники, тести та ін.), так і **специфічні методи** (експертні оцінки, парні порівняння, психологічний аналіз документів, клініко-психологічна бесіда, біографічний метод, узагальнення незалежних характеристик, контент-аналіз та ін.).

Зупинимося на характеристиці окремих методів дослідження.

Опитування – це метод збору первинної інформації, заснований на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) або опосередкованій (анкета) соціально-психологічній взаємодії дослідника й опитуваного. Джерелом інформації в даному випадку є словесне або письмове судження людини.

Широке використання даного методу пояснюється його універсальністю, порівняно відносною легкістю застосування й обробки даних. Дослідник у короткий термін може одержати інформацію про індивідуально-психологічні особливості, реальну діяльність, вчинки, настрої та наміри підекспертної особи.

Серед труднощів, із якими зіштовхується дослідник, застосовуючи методи опитування, є забезпечення достовірності й надійності отриманих даних. Адже інформація носить суб'єктивний характер і залежить від ступеня щирості того, хто відповідає, його спроможності адекватно оцінювати реальність. Тому дані, отримані в результаті опитування, варто зіставляти з даними, отриманими іншими методами (експеримент, спостереження, аналіз документації та ін.).

Опитування може бути груповим та індивідуальним, усним та письмовим.

Бесіда – це один із методів опитування, що являє собою відносно вільний діалог між дослідником і досліджуваним на визначену тему, тобто метод одержання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації.

За допомогою бесіди виявляється ставлення того, хто обстежується, до людей, соціальних цінностей, важливих подій, власної поведінки;

визначається загальноосвітній і культурний рівень, інтереси, світогляд, особливості моральної і правової свідомості, індивідуальні особливості поведінки особистості.

Інформація, отримана за допомогою методу бесіди, досліджується в декількох аспектах: логіко-семантичному, фонетичному й емоційному.

Логіко-семантичний аспект полягає у визначенні особливостей мовлення випробуваного, які свідчать про рівень розвитку логічного мовлення та здатність роковувати зміст об'єктів, що ним позначаються.

Фонетичний аспект допомагає визначити характер вимови і наголоси, а в цьому зв'язку – етнічне або національне походження того, хто говорить, досконалість володіння мовою.

Емоційний аспект тісно пов'язаний із фонетичним і вербальним каналом (міміка, пантоміміка, жести). Емоції позитивно або негативно забарвлюють мовлення людини і свідчать про її психічний стан (задоволення або роздратованість, байдужість або злість, спокій або страх).

Бесіда повинна бути чітко організована, оскільки це забезпечує ефективність її результатів:

- поставлені конкретні задачі;
- складений попередній план;
- обрано час і місце з урахуванням їхнього впливу на результати;
- обрані засоби фіксації одержуваної в бесіді інформації;
- створена атмосфера взаємної довіри.

При упорядкуванні плану бесіди варто дотримуватися низки загальних правил: формулювання питань повинно бути ясным і точним, а їхній зміст – зрозумілим тому, хто відповідає; складні і багатозначні слова з питань повинні виключатися; питань не повинно бути занадто багато, оскільки губиться інтерес через зростаючу втому; потрібно включати питання, що перевіряють ступінь щирості відповідача.

Сприятливий для бесіди клімат створюють:

- ясні, стислі і змістовні вступні фрази і пояснення;
- прояв поваги до особистості, уваги до його думки й інтересів;
- позитивні зауваження до опитуваного;

– мистецький прояв експресії (тон, тембр голосу, інтонація, міміка, жести), яка покликана підтвердити переконаність людини в тому, про що йде мова, її зацікавленість у питаннях, яких торкається бесіда.

Проведення бесіди - це велике мистецтво, яким повинні володіти психологи. Ці методи потребують особливої гнучкості мислення, уміння слухати й у той же час вести опитування заданим шляхом, розуміння емоційних станів співрозмовника, вміння реагувати на їхні зміни та фіксувати зовнішні прояви (міміку, пантоміміку, почервоніння, збліднення шкіри обличчя, тремор або нав'язливі рухи рук та ін.). Бесіда допомагає не тільки налагодженню, а і підтримці контактів з опитуваною особою на всіх етапах дослідження.

Спостереженням називають активне (систематичне, планомірне, цілеспрямоване) та навмисне сприйняття досліджуваного об'єкта, що не змінює умов його існування та в ході якого здобуваються знання про його зовнішні сторони, властивості, відносини.

Метод спостереження в психології виступає в двох основних формах: самоспостереження та об'єктивне спостереження.

Самоспостереження (інтроспекція) – це спостереження за власними внутрішніми психічними процесами та їх зовнішніми проявами. На сьогодні самоспостереження часто застосовується у формі словесного звіту та письмового анкетування.

Об'єктивне спостереження є систематичним, підпорядкованим визначеній меті і проходить за заздалегідь складеним планом із використанням спеціальних засобів (технічних пристроїв) для його реалізації і фіксації отриманих даних.

Спостереження застосовується як у наукових дослідженнях, так і в різноманітних видах фахової діяльності: спостереження вчителя за діяльністю учня (класу); спостереження фізика (хіміка) за протіканням фізичних (хімічних) процесів; спостереження оператора енергосистеми за показаннями приладів на пульті управління; спостереження в ході оперативно-пошукової, слідчої діяльності і судового розгляду; спостереження експерта-психолога.

Наукове спостереження завжди спрямоване на досягнення пізнавальних, дослідницьких цілей. Спостереження, що включається в практичну діяльність, обслуговує цю діяльність, а отримані результати використовуються для досягнення основної мети практичної діяльності

(зокрема, експертом-психологом – для створення «поведінкового портрета» особистості підекспертного, а також формулювання гіпотез, що можуть піддаватися експериментальній перевірці і потребують застосування відповідних методів дослідження).

Спостереження є універсальним методом, тому що застосовується в дослідженнях широкого кола психічних явищ; гнучким методом, тому що є можливість змінювати процес спостереження, висунуті гіпотези і ті, що перевіряються; може здійснюватися без технічного оснащення; виступає одним з основних методів у різних видах психологічних експертиз.

Як правило, виділять такі **види спостереження**: включене і невключене; відкрите і приховане; природне і лабораторне, а також спровоковане.

Включене спостереження: дослідник є членом групи людей, за якими він спостерігає, повноправним учасником подій (використовується в оперативно-пошуковій діяльності при впровадженні співробітника правоохоронних органів до злочинного середовища); при *невключеному, зовнішньому спостереженні* спостерігач є сторонньою особою (використовується при підготовці програми дослідження з метою уточнення гіпотез, визначення принципів організації дослідження).

Спостереження може бути *відкритим, явним і прихованим* (наприклад, спостерігач знаходиться за склом Гезелла).

Природне спостереження проводиться в природних, звичних умовах існування об'єкта спостереження, але ситуація, що цікавить спостерігача, малоконтрольована, а може і взагалі не проявитися. Тому цей вид спостереження має очікувальний та несистематичний характер.

Лабораторне спостереження спрямоване на дослідження особистості (групи) у контрольованій ситуації, що створюється штучно самим дослідником. Часто його проводять із використанням технічних засобів – фото-, відео-, аудіо-, кіноапаратури.

Спровоковане спостереження за формою є наближеним до природного, але дослідник сам створює ситуацію, яка його цікавить. Сутність такого спостереження полягає у тому, що дослідник провокує досліджуваного на певні дії та вчинки з метою їх активізації у потрібний час (як правило, у момент проведення дослідження).

Тест (від англ. *test* - проба, іспит) - це психодіагностичний метод, що являє собою систему завдань, запропонованих випробуваному, і визначається як стандартизований вимір та оцінка індивідуальних особливостей особистості, її станів та реакцій.

У залежності від сфери, що підлягає діагностиці, розрізняють інтелектуальні тести; тести досягнень і спеціальних здібностей; особистісні тести; тести інтересів, установок, цінностей; тести, що діагностують міжособистісні стосунки тощо.

Тести можуть ґрунтуватися на завданнях, що припускають правильну відповідь (тести інтелекту, тести спеціальних здібностей) або на завданнях, які не передбачають правильних (неправильних) відповідей, а характеризуються лише їх частотою і спрямованістю (більшість особистісних тестів). Також розрізняють вербальні (опосередковані мовною активністю досліджуваних) і невербальні (опосередковані немовними здібностями досліджуваних - сенсорними, перцептивними, моторними) тести.

Науково обґрунтованим вважається застосування таких тестів, що відповідають наступним **вимогам**:

- стандартизація, що полягає в створенні однакової процедури проведення й оцінки виконання тестових завдань;
- надійність, що означає узгодженість показників, отриманих у тих же самих випробуваних при повторному тестуванні (ретест) за допомогою того ж тесту або його еквівалентної форми;
- валідність (адекватність) - ступінь відповідності теста явищу, для вимірювання якого він призначений;
- практичність, тобто економічність, простота, ефективність використання і практична цінність для багатьох різноманітних ситуацій і видів діяльності.

До недоліків методу тестів відносять слабку прогностичність, «прив'язку» результатів до конкретної ситуації тестування, ставлення випробуваного до процедури і дослідника, залежність результатів від стану досліджуваної особи (втома, дратівливість, стрес та ін.).

Практика тестування дозволила виявити певну обмеженість можливостей тестів, обумовлену низкою причин. Результати тесту, як правило, дають лише актуальний зріз якості, що вимірюється, тоді як більшість характеристик особистості та її поведінки здатні динамічно

змінюватися. Так, тестування особи, обвинувачуваної у вчиненні злочину, яка знаходиться у слідчому ізоляторі (СІЗО), може дати невірне, перекручене уявлення про особистість у зв'язку із зміною психічних станів (тривожність, пригніченість, розпач, озлобленість, фрустрація та ін.). Окрім того, кінцевий результат виконання тесту не дає уявлення про особливості розумової діяльності випробуваного. Оцінка дається лише за кінцевим результатом без урахування якісної своєрідності розумової діяльності.

При виборі конкретних методів психодіагностики важливо враховувати і таку характеристику тестів, як екологічна репрезентативність, тобто наближеність до реальних умов існування людини.

Тести не можна абсолютизувати, робити єдиним вичерпним джерелом інформації, оскільки вони покликані доповнювати основні методи дослідження (спостереження та експеримент).

Тести-опитувальники ґрунтуються на клініко-психологічній типології особистості (Міннісотський багатопрофільний особистісний опитувальник - ММРІ), типології рис особистості (факторний опитувальник Р. Кеттелла), типології характеру (опитувальник Г. Шмішека, патохарактерологічний діагностичний опитувальник А. Личко), типології темпераменту (опитувальники Я. Стреляу, Г. Айзенка), а також дозволяють виявити окремі риси та психічні стани особистості (опитувальники суб'єктивної локалізації контролю Д. Роттера, агресії Басса-Даркі, тривожності Ч. Спілбергера та ін.).

Суб'єктивне шкалювання (моделювання явищ за допомогою числових систем). Найчастіше в експертних дослідженнях застосовують шкали самооцінки за Дембо-Рубінштейн або більш складні техніки виявлення особистісних конструктів («репертуарні решітки» Дж. Келлі та ін.).

Проективні методи, як прийоми опосередкованого вивчення особистості, дають можливість виявити її прихований потенціал та розкрити індивідуальні особливості у невизначеній або слабоструктурованій ситуації.

Класична словесна апперцепція - методи, завдання яких потребують від випробуваного дати вербальний опис

неструктурованого, невизначеного стимульного матеріалу або скласти на його основі розповідь (тематичний апперцептивний тест (ТАТ), тест Х. Роршаха, тест руки Є. Вагнера та ін.).

Проективна перевага - методи, засновані на виборі випробуваним одного або декількох із пропонованих стимулів (колірний тест М. Люшера, тест Л. Сцонді, колірний тест відносин А. Еткінда та ін.).

Рисункові тести. Найчастіше використовуються малюнки людини, неіснуючої тварини, сім'ї. Застосовується досить уніфікована стандартизована схема інтерпретації. Метод ефективний при роботі, насамперед, із малолітніми та неповнолітніми випробовуваними.

Полупроєктивні тести. До них можна віднести тест фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, методику «Незакінчені речення», методику піктограм та ін.

Особливості **експерименту** як одного з основних методів психологічних досліджень полягають у наступному:

1) дослідник сам викликає досліджуване ним явище (на відміну від спостереження);

2) експериментатор може змінювати, варіювати умови, за яких відбувається досліджуване ним явище (при простому спостереженні фіксуються лише наявні умови);

3) експеримент дозволяє встановити причини досліджуваного явища; аргументувати значення окремих, спеціально створених умов; виявити закономірні зв'язки, що визначають досліджуваний процес;

4) у результаті експерименту встановлюються кількісні закономірності, що потребують математичної інтерпретації.

Експеримент - це активний метод вивчення психічних явищ. Якщо спостереження дозволяє відповісти на питання: «Як? Коли? Яким чином?», то експеримент відповідає на запитання: «Чому?».

Таким чином, сутність експерименту полягає в проведенні досліджень у спеціально створених, керованих умовах для перевірки експериментальної гіпотези про причинно-наслідкові зв'язки явища, що вивчається. У процесі експерименту завжди ведеться спостереження за досліджуваним об'єктом і вимірюється його стан.

Експеримент може мати різноманітні види.

Лабораторний експеримент протікає в спеціально створених умовах, коли використовується спеціальна апаратура, а випробувані знають, що вони беруть участь в експерименті і їхні дії визначаються інструкцією.

Природний експеримент протікає в звичних умовах життєдіяльності (гра, навчання, професійна діяльність, спілкування), а випробувані не знають, що вони є учасниками експерименту.

Асоціативний експеримент. За інструкцією випробуваному пропонується на кожне сказане йому слово, відповісти першим словом, що спаде йому на думку. Враховується інтервал часу між названим словом і відповіддю (час реакції). Асоціативний експеримент деякою мірою можна розглядати прообразом поліграфа (детектора брехні), що застосовується на сьогодні у слідчій і судовій практиці.

У залежності від ступеня втручання в протікання психічних процесів, явищ і станів, експеримент можна класифікувати на такий, що констатує, формує і перетворює.

Експеримент, що констатує, виявляє певні психічні особливості і дає попередній матеріал щодо їх подальшого розвитку.

Формуючий експеримент дозволяє виробити (сформувати) в особистості конкретні якості у певних, керованих умовах.

Перетворюючий експеримент спрямований на трансформацію, зміни вже сформованих якостей особистості.

Метод вивчення продуктів діяльності – це дослідницький метод, що дозволяє опосередковано вивчати сформованість знань, умінь і навичок, інтересів і здібностей людини, розвиток різних психічних якостей і властивостей особистості на основі аналізу продуктів її трудової або творчої діяльності.

Особливість цього методу полягає в тому, що дослідник не вступає в безпосередній контакт з самою людиною, а має справу з продуктами її попередньої діяльності або роздумами про те, які зміни відбулися в самому випробовуваному в процесі і в результаті його включеності в певну систему взаємодій і стосунків. Так, об'єктом вивчення можуть розглядатися продукти дитячої діяльності: твори, контрольні і перевірочні роботи, малюнки, зошити по окремих дисциплінах, вироби, моделі, деталі тощо. Перегляд виконаних дітьми малюнків може надати

істотну допомогу у визначенні їх здібностей в художній творчості, виробленості навичок, рівня розвитку творчих можливостей. Якщо ж звернути увагу на те, як діти використовують різні відтінки кольорів у зображенні предметів, то можна отримати додаткову інформацію про розвиток у них окремих психічних якостей і властивостей.

Використання методу вивчення продуктів діяльності вимагає високого професіоналізму психолога. За об'єктивними результатами дослідник повинен відновити не тільки сам процес протікання діяльності (часто вона недоступна спостереженню), а й динаміку мотивів, суб'єктивного її компоненту. Порівняльний аналіз дозволяє більш конкретно виявити умови і передумови підвищення ефективності діяльності певного виду. Разом з тим, вивчення продуктів діяльності дозволяє виявити досягнутий рівень діяльності та охарактеризувати процес виконання поставлених дослідницьких задач.

3. Специфічні методи психологічної експертизи

Психологічна експертиза використовує широкий арсенал специфічних методів дослідження. Наведемо перелік основних:

- метод занурення;
- метод узагальнення незалежних характеристик;
- метод аналізу продуктів діяльності;
- контент-аналіз (або метод семантичної ідентифікації);
- метод мозкового штурму;
- метод семантичного диференціалу;
- метод реконструкції (або відтворення);
- метод експерименту в експертизі;
- метод моделювання;
- методи спеціальної діагностики: вимірювання сенсорної чутливості, креативності;
- соматографічні методи;
- експертні оцінки стійкості професійної мотивації;
- методи сенсомоторної реабілітації;
- оперативність прийняття рішення людиною-оператором;
- виявлення чинників міграції робочої сили;
- дослідження виробничого травматизму;
- стандартизовані опитувальники і тести:

- діагностика адаптаційних можливостей людини;
- діагностика схильності до стресу;
- діагностика рівня емоційного вигорання;
- діагностика рівня невротизації;
- методика вимірювання ригідності;
- методика вимірювання рівня тривоги тощо.

Для вибору конкретних методів (методик) мають бути чітко сформульовані мета, предмет, сфера проведення експертизи (виробництво, транспорт, освіта, менеджмент, маркетинг тощо), конкретизовані цілі використання результатів:

- прогноз успішності професійної діяльності;
- психологічний вплив або втручання;
- прийняття правових або адміністративних рішень;
- прогноз розвитку малих груп та колективів тощо.

Зупинимося на характеристичці окремих методів дослідження.

Метод експертних оцінок (експертиз) – це метод, що передбачає винесення суджень (кількісних оцінок з використанням балів чи порядкових рангів) кількома експертами незалежно один від одного з подальшою статистичною обробкою, узагальненням й формулюванням зважених оцінок, які можуть бути використанні у експертному висновку.

Методи, що ґрунтуються на експертних оцінках, поділяються на *дві групи*:

- індивідуальні (персональні) експертні оцінки, що базуються на виявленні індивідуальних думок експертів про досліджуваний об'єкт;
- групові (колективні) експертні оцінки, що базуються на виявленні колективного судження про досліджуваний об'єкт.

Індивідуальні (персональні) експертні оцінки мають форму *інтерв'ю* та *аналітичних записок (анкет)*, а групові (колективні) здійснюються *методом комісії, методом Делфі, ранжуванням*.

Одним із широко використовуваних експертних методів для визначення переваг об'єктів є **метод парних порівнянь**, який полягає в тому, що перед експертом ставиться завдання провести порівняння досліджуваних об'єктів попарно, встановлюючи у кожній парі найбільш важливий. Усі можливі пари об'єктів експерт подає у протоколі експертної оцінки, записуючи кожне з порівнянь. Протокол може

складатися і в формі матриці (таблиці). Через опозицію та конкуренцію порівняння об'єктів у кожній парі експерт висловлює думку щодо переваг одного з них.

Інколи експерти приймають рішення про однакову важливість обох об'єктів. В окремих випадках при великій кількості об'єктів, що досліджуються, на результати парних порівнянь впливають психологічні (суб'єктивні) чинники, тобто перевагу дістає більш бажаний, а не істинний об'єкт. У подібних випадках треба проводити подвійне (повторне) парне порівняння.

Одним із продуктивних методів обстеження є **біографічний метод**, застосування якого передбачає вивчення підекспертної особи шляхом виокремлення етапів її життєдіяльності та виявлення значущості подій, пережитих особою в кожному з них. При застосуванні цього методу відкриваються широкі можливості залучення даних щодо близького оточення підекспертної особи.

Біографічний метод дозволяє простежити процес формування конкретної людини, глибше зрозуміти її індивідуально-психологічні якості, риси характеру, схильності, здібності тощо. Об'єктом біографічного методу виступають, насамперед, письмові джерела та документи (автобіографія, листок обліку кадрів, пояснювальні й доповідні записки, рапорти, протоколи засідань і нарад, заяви, скарги, щоденники, листи). Біографічний метод передбачає використання методу контент-аналізу як засобу реконструкції того, що прямо не відображено в тексті письмових документів, особливо автобіографічних.

Джерелом інформації є і сам випробуваний, його близькі родичі та знайомі. Тому до недоліків методу відноситься значний момент суб'єктивізму в інформації, що збирається, оскільки вона отримана від самого випробуваного і близьких йому осіб, котрі мають різний ступінь зацікавленості у її подачі.

Біографічний метод добре поєднується з **методом бесіди**, яка періодично (в міру необхідності) проводиться експертом із досліджуваним, що дає змогу уточнити різні епізоди його життя та діяльності, порівнювати оцінки різних подій, їх зміни, трансформації. Суттєву роль відіграє в процесі бесіди і безпосереднє спостереження.

Спостереження, здійснюване експертом-психологом, пов'язане з особливостями **клініко-психологічної бесіди**, яка отримала широке

застосування у юридичній практиці. Вона будується вільно, недирективно, неформалізовано, але в ній обов'язково повинні бути присутніми певні компоненти. По-перше, опитування випробуваного відбувається за питаннями, які мають значення для виробництва експертизи: анамнез життя, особливості самосвідомості, динаміка психічного стану в юридично значимій ситуації, ставлення підекспертного до кримінальної ситуації і до ситуації експертизи тощо. По-друге, бесіда передбачає моделювання різних ситуацій діалогової взаємодії з реєстрацією поведінки випробуваного.

Перша бесіда є важливим етапом психологічного дослідження, на якому розробляється загальна лінія поведінки; визначається тема бесіди, рівень конфіденційності, особливості психічного стану співрозмовника; встановлюється психологічний контакт.

Як показує досвід, бесіда експерта-психолога з постраждалим у результаті вчинення злочину часто викликає *психотерапевтичний ефект* у вигляді співчуття. Розуміння емоційних станів іншої людини, висловлення співчуття їй, спроможність поставити себе на її місце, демонстрація уваги до потреб людини – важливі умови встановлення контакту зі співрозмовником.

Важливою інформаційною ознакою в період психологічного контакту є *аналіз експресивних реакцій людини* (міміки, жестів, пантоміміки). Мімічні вирази пов'язані з емоційним станом людини і відносяться до найбільш важливих експресивних невербальних проявів. Від правильного розпізнавання мімічних виразів багато в чому залежить повноцінна взаємодія і розуміння людини. У процесі бесіди велике значення набуває пізнання довільних і мимовільних компонентів міміки і пантоміміки. До останніх відносяться такі компоненти, що, не підпорядковуючись вольовому управлінню, мов би «відчиняють» особливості особистості перед її співрозмовником.

Слід також зазначити, що зовнішні прояви емоційних станів людини надзвичайно різноманітні та індивідуальні. Дати повну, вичерпну характеристику їхніх критеріїв практично неможливо, проте деякі універсальні ймовірнісні риси типових емоційних проявів можна виділити.

Вільна та невимушена бесіда, у ході якої експерт-психолог вивчає особливості особистості підекспертного, складає його поведінковий портрет, виробляє індивідуальний підхід і вступає з ним в контакт, сприяє досягненню основної мети – створення психологічних умов подальшого обстеження підекспертного.

Дістав визнання і поширення в експертизі **метод узагальнення незалежних характеристик**. Сутність методу полягає у тому, що експерт збирає оцінки-характеристики підекспертної особи різними людьми, які не знають про це, і, відповідно, не можуть їх узгоджувати, тобто дають характеристики незалежно один від одного. Це дозволяє більш повно і точно скласти поведінковий портрет досліджуваного.

На першому етапі експертизи необхідно оцінити загальний рівень розвитку вербальної комунікації респондентів. Це потрібно для того, щоб згодом можна було з'ясувати, чим обумовлена бідність їхніх суджень, стереотипність відповідей – відсутністю багатства внутрішньої сутності індивіда чи низьким рівнем розвитку комунікативних навичок.

Для визначення рівня комунікативних здібностей можна скористатися **методом спогадів**, запропонувавши респонденту розказати про важливі періоди його життя. Використовуються і відомі психодіагностичні методики, наприклад, КОС (комунікативні та організаційні здібності). При відсутності навичок комунікації стає проблематичною сама можливість проведення повноцінної експертизи.

Спостереження в психологічній експертизі здійснюється як під час її проведення (спостереження за підекспертним), так і в процесі вивчення різноманітних відеоматеріалів (сімейні відеоархіви, відеозаписи допитів та слідчих експериментів, відеозапис уроку та ін.).

Присутність спостерігача може негативно вплинути на поведінку людини, за якою ведеться спостереження. Цей вплив зменшується наступними способами:

- 1) частою присутністю спостерігача в навколишньому середовищі, яке спостерігається;
- 2) заглибленістю спостерігача у свою справу, мов би не звертаючи уваги на того, за ким ведеться спостереження;
- 3) заміною спостерігача реєструючою апаратурою (телепередавач, відеомагнітофон, кінокамера тощо);
- 4) застосуванням прихованої зйомки;

5) спостереженням із кімнати, відділеної від приміщення, де знаходиться той, за ким спостерігають (спеціальне скло Гезелла та ін.).

Труднощі методу спостереження викликаються деякими особливостями психічних явищ: їхньою унікальністю, неповторністю, тривалістю. Так, деякі емоційні вирази тривають 1/8 сек. (для їхнього спостереження, як правило, використовують прискорену зйомку); при значній тривалості явища, що спостерігається, використовують дискретне (переривчасте) спостереження.

Спостерігачі можуть різнитися за гостротою зору і слуху, здатністю концентрувати і розподіляти увагу, особливостями пам'яті та мислення, емоційністю та темпераментом. Розходження особистісних характеристик можуть призвести до розходжень у даних спостережень. Знизити рівень дії зазначених чинників можна спрямованим тренуванням спостережливості, що лежить в основі кваліфікації експерта-психолога.

Варто підкреслити, що ефективність спостереження залежить і від індивідуально-психологічних особливостей підекспертного (легше спостерігати екстравертованих, ніж інтровертованих випробуваних) та природи рис особистості (явні риси, такі, як імпульсивність, владність, оцінюються точніше, ніж приховані).

У дослідженнях невербальної поведінки відзначається той факт, що активність людини виявляється в установах усього тіла людини (пози уваги, чекання, тривоги, роздумів), що становить *психотонічну активність людини*. Як приклад, можна навести два невербальних паттерни (від англ. *pattern* - приклад, шаблон, зразок, модель), коди емоційно-афективного ставлення особистості. Перший із них характерний для людини, яка відчуває напругу в соціальних ситуаціях, а другий включає рухи людини, яка ставиться з довірою до соціального оточення. Центральним комплексом рухів, що входять до першого паттерну, є: охоплення себе руками, притискання їх до тіла, приховування частин тіла (прибрати руки за спину, прикрити частину тіла, сховати під стіл ноги та ін.), а специфічними рухами, які утворюють другий паттерн, є рухи, спрямовані до співрозмовника: спокійне положення тіла, ледве відкинута убік рука з напіввідкритою долонею тощо.

Самоспостереження (інтроспекція) дає інформацію про людину в складних або неможливих для спостереження ситуаціях (наприклад, «Чи боїтеся Ви висоти?», «Чи любите Ви довго грати в одну й ту саму гру?» та ін.). У психологічній експертизі цей метод застосовується як допоміжний, що доповнює тестування й експеримент у вигляді самозвітів. Аналіз даних кримінальних і цивільних справ виявляє, що показання потерпілих та свідків являють собою фактично самозвіти про свої стани у критичній ситуації.

На основі даних спостереження за поведінкою людини в різноманітних життєвих ситуаціях складається **поведінковий портрет** – психологічний опис людини. Як правило, для більш повного уявлення про досліджувану особу, ці дані доповнюються відомостями, одержуваними за допомогою інших методів (бесіда, вивчення життєвого шляху, тестування, характеристики знайомих та друзів тощо).

Предметом спостереження тут є поведінка дорослої людини в природних життєвих умовах. Проте даних такого спостереження виявляється недостатньо для психологічного аналізу поведінки і розуміння змісту останньої. Адже поведінку людини неможливо відокремити від контексту тієї ситуації, у якій вона розвертається. А це означає, що в рамках проведеного дослідження спостереження здійснюється одночасно двома напрямками: за поведінкою людини і за ситуацією, в якій остання має місце (спостереження експерта-психолога в умовах очної ставки).

До основних параметрів поведінкового портрета відносяться:

- окремі особливості зовнішнього вигляду людини, яка спостерігається (стиль одягу і зачіски; прагнення виділитися своїм зовнішнім виглядом або, навпаки, не привертати до себе уваги; елементи поведінки, що підтверджують це; відповідні ситуації);
- пантоміміка (постава, особливості ходи і жестикуляції, загальна скутість або, навпаки, свобода рухів, характерні індивідуальні пози);
- міміка (загальний вираз обличчя, стриманість, промовистість; ситуації, в яких міміка буває особливо поживленою, а в яких - скутою);
- мовна поведінка (мовчазливість, говірливість, багатослівність, лаконізм; стилістичні особливості мовлення; приклади типових індивідуальних вербальних штампів, що характеризують кругозір,

інтереси, життєвий досвід; зміст, культура та інтонаційне багатство мовлення; паузи та темп мовлення);

– поведінка стосовно інших людей - положення в колективі і ставлення до цього, спосіб установавлення контакту, характер спілкування (ділове, особистісне, ситуативне, співробітництво, егоцентризм), стиль спілкування (авторитарний, з орієнтацією на співрозмовника або на себе), позиція в спілкуванні (активна, пасивна, споглядальна, агресивна, домінуюча);

– наявність протиріч у поведінці - демонстрація різноманітних, протилежних за змістом способів поведінки в однотипних ситуаціях;

– поведінкові прояви ставлення до самого себе (до своєї зовнішності, недоліків, переваг, можливостей, особистих речей);

– поведінка в психологічно значущих ситуаціях (виконання завдань у ситуації експертизи);

– поведінка в процесі основної діяльності (навчання, праця).

Використання експертом-психологом методу поведінкового портрету дозволяє створювати більш повне уявлення про конкретну людину, за якою ведеться спостереження, її психічний стан, особливості характеру, соціального статусу тощо.

У діяльності експерта-психолога широко використовуються **психометричні методи**, що дозволяють виміряти рівень інтелектуального розвитку особистості та дослідити особливості її пізнавальних процесів.

Психометричні методи включають: тести Д. Векслера, Дж. Равена («Прогресивна матриця Равена»), культурно-вільний тест інтелекту Р. Кеттелла, ІQ-тест Г. Айзенка, тести структури інтелекту, «Заучування 10-ти слів» О. Лурия, «20 слів» М. Бархатової, методику опосередкованого запам'ятовування О.М. Леонтьєва, піктограму, тести на класифікацію, виключення та порівняння понять, знаходження зайвого предмету, аналогії, методику Е. Крепеліна «Рахунок по Крепеліну», тести Б. Бурдона «Коректурна проба», В. Шульте (червоно-чорні таблиці Горбова-Шульте) та ін.

Методика психологічної автобіографії відноситься до ситуаційних психодіагностичних методик, де ситуація є продуктом активної взаємодії особистості і середовища. Методика спрямована на

дослідження життєвого шляху людини, тобто тих конкретних біографічних подій, в яких переживаються значущі соціальні процеси (соціальні зміни, кризові періоди тощо). Основною одиницею такого аналізу є подія, тобто поворотний етап життєвого шляху людини, пов'язаний із прийняттям важливих рішень на тривалій період життя.

Випробуваному пропонується перерахувати найбільш важливі події, що відбулися в його житті, а також ті, які він очікує в майбутньому. Оцінюються як радісні, так і сумні події, а також зазначається приблизна їх дата. При інтерпретації аналізуються: продуктивність (кількість названих подій), значущість життєвих подій, середній час ретроспекції (віддаленість подій у минуле: чим більше вони віддалені, тим вищий ступінь їх реалізованості) і адаптації подій (віддаленість їх у майбутнє: чим більше вони віддалені, тим вищий ступінь їх потенційності), зміст подій та ін.

Аналіз продуктів спонтанної творчості як різновид методу аналізу продуктів діяльності застосовується в тих випадках, коли в розпорядженні експерта-психолога є результат творчості підекспертного. Відомо, що спонтанність – це характеристика процесів, викликана не зовнішніми, а внутрішніми причинами. Тому результати такої творчості, отримані за допомогою спеціальних (проективних) методів («Неіснуюча тварина», «Дом-Дерево-Людина», «Намалюй сім'ю» тощо), дають можливість виявити внутрішні спонукання активності особистості.

До комплексу методів психологічної експертизи входять різні види **експерименту**, зокрема, **лабораторний**. При цьому варто враховувати, що підекспертний знає про свою участь в експерименті, а умови, у яких він проводиться, не можуть бути тотожними природним (наприклад, умовам при вчиненні злочину). Якщо підекспертною особою є дитина, то бажано проводити дослідження у природних умовах її життя та діяльності (наприклад, у процесі гри або навчання). У даному випадку доречним є застосування **природного експерименту**.

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) застосовує лабораторний експеримент з метою констатації особливостей пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, уваги) та визначення особистісних характеристик підекспертного (суггестивність та ін.). Так, при проведенні СПЕ дорожньо-транспортних подій проводиться експеримент щодо визначення часу реакції підекспертної особи.

Метод психологічного аналізу документів. У соціальних науках *документами* називають спеціально створені предмети, призначені для передачі або збереження інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності і розумової діяльності людини. Інформація може фіксуватися в рукописному або друкованому тексті, на магнітній стрічці, фото-, кіно-, відеоплівці та інших носіях. Оскільки виникають усе нові засоби фіксації інформації, документ – це будь-яка спеціально зафіксована інформація.

Аналіз документа – це метод, що дозволяє добути необхідні відомості шляхом виділення в пізнавальному об'єкті окремих сторін, властивостей, елементів, розчленовування його на певні складові. При психологічному аналізі документів встановлюються причинні зв'язки із зовнішніми, внутрішніми чинниками і поведінкою людини, що дозволяє психологу усвідомити цілісність досліджуваного явища.

Важливим є аналіз комплексу документів, що містяться в карних та цивільних справах і відбивають життєвий шлях підекспертного, особливості його особистості і поведінки в досліджуваній ситуації. Інформація для дослідження утримується в показаннях учасників процесу, характеристиках за місцем проживання і роботи, медичній документації, висновках раніше проведених експертиз та слідчих експериментів. Аналіз таких документів спрямований на вивчення системи домінуючих відносин досліджуваної особи, типових вчинків та їх мотивів. Судовий експерт проводить аналіз матеріалів кримінальної справи з урахуванням питань, запропонованих йому як експерту судом, слідчим прокуратури або поліції у письмовому вигляді (постанова, призначення).

Виправдує себе система роботи, при якій експерт робить виписки із кримінальної справи, фіксуючи основні факти і дані матеріалів. Паралельно рекомендується виписувати проблемні моменти аналізованих матеріалів (розбіжності та неточності показань) та розробляти план подальшої роботи: перелік осіб, від яких необхідно одержати додаткову інформацію; приблизні питання для майбутньої бесіди з підекспертним та іншими особами; приблизний список спеціальних методів дослідження. У процесі аналізу документів експерт розподіляє основні факти справи за ступенем важливості; шукає логіку подій, що відбувалися, та їхній причинний зв'язок; класифікує всі наявні

документи. Крім якісного аналізу документів, застосовується кількісний, формалізований аналіз виділення й опрацювання одиниць інформації.

Одним із найбільш розроблених методів кількісного аналізу документів є **контент-аналіз** (від англ. *content* – зміст), процедура якого передбачає підрахунок частоти (обсягу) використання тих або інших значеннєвих одиниць досліджуваного тексту, а їх співвідношення становить основу психологічних висновків. Метод був розроблений для соціально-психологічного аналізу газетних текстів, але потім його принцип поширився й на інші варіанти вербальної (словесної) продукції людської діяльності (художня література, листи, щоденники, конспекти, доповіді, записки та ін.).

Стандартними одиницями при аналізі тексту в контент-аналізі є: *слово (термін, символ), судження або закінчена думка, тема, персонаж, автор, цілісне повідомлення*. Кожна одиниця розглядається в контексті більш загальної структури.

Існують декілька способів опрацювання даних контент-аналізу. Найпростіший - реєстрація частоти появи тих або інших одиниць у тексті. Дослідник може зіставляти частоту появи одиниць у різних текстах, визначати її зміну від початку повідомлення до його завершення. Обчислюються «коефіцієнт нестійкості», повторюваності або «питомої ваги» тих або інших одиниць.

Другий тип аналізу - побудова матриць спільних появ одиниць контент-аналізу в текстах. При цьому реєструються частоти незалежної появи одиниць А і В у різних повідомленнях. Обчислюється умовна (теоретична) можливість спільної появи Р ($P(AB)=P(A) \times P(B)$). Потім реєструється частота спільної появи цих двох одиниць в одному повідомленні. Порівняння емпіричної частоти із теоретичною (умовною) можливістю надає інформацію про не випадковість або випадковість появи певних одиниць в тексті.

З появою більш досконалої техніки аудіо- і відеозапису прийоми подібного аналізу стали застосовуватися до аудіо- й відеострічок, на яких природна поведінка і висловлювання людини зафіксовані однозначно і можуть бути багаторазово відтворені для формально-статистичного аналізу частоти прояву фактів.

Метод контент-аналізу виник як альтернатива традиційним методам, заснованим на загальних логічних операціях аналізу, синтезу,

порівняння, оцінювання. Формалізовані кількісні методи дозволяють зменшити частку суб'єктивізму, причинами якого можуть бути деякі психологічні особливості дослідника: зниження уваги і пам'яті, стомлюваність; неусвідомлювані захисні реакції на зміст документів (виділення «приємних» і пропуск «неприємних» аспектів); установки з обвинувальним нахилом та ін. Контент-аналіз можна використовувати при аналізі результатів проєктивних тестів, матеріалів бесіди тощо.

Незважаючи на складну процедуру, *контент-аналіз має свої переваги*: відсутній ефект впливу дослідника на поведінку випробуваних; дані перевірені на надійність. В останні роки метод набув «другого подиху» у зв'язку з розвитком психосемантики, методів багатовимірного аналізу даних і застосуванням комп'ютерної техніки для дослідження великих масивів інформації.

Проведення експертного психологічного дослідження пов'язано з низкою пізнавальних труднощів, до числа яких відносяться недоступність психічних явищ для безпосереднього сприйняття, багатофакторна детермінація психічних механізмів, пластичність і мінливість психіки тощо. Тому при виборі і застосуванні конкретних методів дослідження особлива увага приділяється тим інструментам і процедурам, які забезпечують діагностику стійких властивостей особистості та їхнє відокремлення від більш пізніх і ситуативних нашарувань.

Для забезпечення надійності одержуваних даних необхідно застосовувати комплекс різноманітних методів, об'єднаних за принципами додатковості та паралельності, підкріплення і взаємоконтролю, а також розгорнутий системний аналіз отриманих даних з урахуванням неточностей та суперечностей, якщо такі наявні.

РОЗДІЛ III. СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

III. 1. Психологічна експертиза у сфері судочинства

Мета:

- ознайомити студентів з особливостями психологічної експертизи у сфері судочинства;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати специфіку застосування психологічної експертизи у сфері судочинства;

вміти проводити психологічну експертизу у сфері судочинства.

План

1. Предмет та види судово-психологічної експертизи.
2. Підстави призначення судово-психологічної експертизи.
3. Методологічні основи та компетенція судово-психологічної експертизи.
4. Підготовка судово-психологічної експертизи.
5. Використання висновку судово-психологічної експертизи.

Основні поняття: судово-психологічна експертиза, предмет судово-психологічної експертизи, методологія судово-психологічної експертизи, підстави призначення судово-психологічної експертизи, компетенції судово-психологічної експертизи, етапи підготовки судово-психологічної експертизи, висновок судово-психологічної експертизи.

Література

1. Бандурка А.М. Юридическая психология / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков: Изд-во «Титул», 2006. – 750 с.
2. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие / А.Н. Баранов. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 592 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер, 2009. – 608 с.
4. Грязин В.І. Підготовка судових експертиз / В.І. Грязин,

В.К. Гужевський, О.І. Рошин. – К.: Школа, 2004. – 560 с.

5. Експертизы в судебной практике: учебное пособие / [уклад. В.И. Гончаренко]. – К.: «Юринком-Интер», 2010. – 289 с.

6. Закон України про судову експертизу від 24. 02. 1994 р.

7. Землянская О.В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи: монографія / О.В. Землянская. – Харків: Титул, 2007. – 224 с.

8. Землянська О.В. Судово-психологічна експертиза: навчальний посібник / О.В. Землянська. – Х.: ХНУВС, 2012. – 300 с.

9. Інструкція про призначення і проведення судових експертиз від 08. 10. 1998 р.

10. Коновалова В.Е. Основы юридической психологии: учебник / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Харьков: Одиссей, 2006. – К.: Либідь, 2002. – 264 с.

11. Мамайчук И.И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике: учебное пособие / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2002. – 255 с.

12. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы: учебное пособие [для вузов] / В.В. Нагаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.

13. Наказ про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів від 18. 04. 2000 р.

14. Ребуха Л.З. Психологічна експертиза: технологія та процедура проведення / Л.З. Ребуха. – Тернопіль: ТНЕУ, 2009. – 234 с.

15. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф.С. Сафуанов. – М.: Смысл, 1998. – 192 с.

Стислий зміст теми

1. Предмет та види судово-психологічної експертизи

Історична справка. Перша спроба проведення судово-психологічної експертизи в Росії відбулася у 1883 р. Експертиза, що зараз називається судово-психологічною, тоді була названа відомим юристом, суспільним діячем А. Коні експертизою почуттів і вражень. І хоча він не міг не визнати її цікавою, проте поставився до неї скептично через суб'єктивний характер та низький науковий рівень, що визначалося загальним станом розвитку психологічної науки в той час.

У дореволюційний період активним прихильником упровадження психологічних знань у карний процес був відомий російський юрист Л. Володимиров, який пропонував проводити психологічні дослідження для з'ясування психічного стану підсудного при відсутності зрозумілого мотиву протиправних дій, визначення чинності афекту й деяких інших питань.

У 1929 р. у Харкові вийшла перша монографія, присвячена судово-психологічній експертизі, автором якої був відомий судовий психолог А. Брусиловський. У ній окреслювалися основні напрямки використання психологічних знань при розслідуванні кримінальних справ, у яких обвинувачення будувалося на показаннях малолітніх та неповнолітніх свідків, підкреслювалося значення вільної розповіді таких свідків на відміну від формального допиту, наголошувалося на психологічному аналізі показів та їх динаміці, рекомендувалася обов'язкова участь батьків або рідних у психологічній експертизі дитини. У цей же час активно проводилися дослідження в галузі практичного застосування психологічних знань у карному процесі (А. Внуков, Я. Канторович, О. Тагер).

Цікавими й багатозначущими в ті роки були експерименти О. Лурія, спрямовані на виявлення «психічних слідів» злочину та розробку методики психологічної діагностики підозрюваних осіб. На жаль, у наступні роки активізувалася думка про неприпустимість судово-психологічної експертизи, оскільки вона нібито применшувала роль суду, підмінювала суддівське переконання свавіллям та антинауковими поглядами. Деякі автори у своїх викриттях судово-психологічної експертизи доходили до зовсім абсурдних стверджень – начебто за її допомогою «протискаються» у карний процес фашистські та неоломброзіанські ідеї.

На рубежі 60-х рр. ХХ ст. гоніння на судово-психологічну експертизу поступово припинилися. Почалася активна дослідницька робота провідними вченими-юристами (А. Дулов, Г. Миньковський, М. Коченов, Л. Рогачевський, Я. Яковлев та ін.), націлена на створення теоретичного фундаменту судово-психологічної експертизи й впровадження її практичних рекомендацій у карний процес. Були проведені перші експертні психологічні дослідження з конкретних кримінальних справ.

У 1964 р. у всіх юридичних вузах Радянського Союзу в якості обов'язкової навчальної дисципліни вводиться судова психологія, що активізувало розробку проблем судово-психологічної експертизи.

У 1978 р. у Прокуратурі СРСР разом із представниками Верховного Суду, ученими-юристами та психологами відбулося засідання, присвячене використанню судово-психологічної експертизи в юридичній практиці. На цій нараді було ухвалено рішення про подальше розширення дослідницьких робіт у галузі судово-психологічної експертизи та більш широке впровадженні її результатів у практику боротьби зі злочинністю. В Інституті прокуратури в секторі психологічних проблем боротьби зі злочинністю була створена експертна група психологічних досліджень (керівник: М. Коченов), на яку покладалася розробка й координація науково-дослідних робіт у галузі судово-психологічної експертизи, що дало свої позитивні результати.

У 1980 р. Генеральною Прокуратурою СРСР в усі підвідомчі прокуратури був розісланий методичний лист про судово-психологічну експертизу, що, з одного боку, було своєрідним підсумком виконаної роботи в цьому напрямку, а з іншого, відкрило ще більший простір застосуванню психологічних знань у формі експертизи при розслідуванні кримінальних справ.

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) – один із видів судової експертизи, яка встановлює ті особливості психічної діяльності та такі її прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.

Основна мета судово-психологічної експертизи полягає у більш глибокому дослідженні спеціальних питань психологічного характеру, що входять у предмет доведення кримінальних та цивільних справ, а також психологічного аспекту цілого ряду юридичних та правових питань.

Основні завдання судово-психологічної експертизи полягають у визначенні:

– індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру та провідних якостей особистості;

- мотивоутворюючих чинників психічного життя та поведінки людини;
- емоційних реакцій і станів особистості;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних властивостей.

Об'єктом судово-психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі, позивачі, відповідачі, а також малолітні, неповнолітні, дорослі та особи похилого віку), тобто об'єктом є жива людина. Проте відомі випадки проведення СПЕ за відсутністю людини (посмертна експертиза), тоді її об'єктом виступають відомості про особливості психіки підекспертного, що містяться у матеріалах кримінальних або цивільних справ.

Предметом дослідження судово-психологічної експертизи є сукупність компонентів психіки підекспертного, експертне встановлення та оцінка яких має значення для об'єктивного розслідування і судового розгляду та відповідає сучасним можливостям психологічної науки.

Види судово-психологічної експертизи:

- *за правовим статусом підекспертного:* судово-психологічна експертиза свідків, потерпілих, підозрюваних, звинувачуваних;
- *за видом психічних явищ, що досліджуються:* судово-психологічна експертиза психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення та ін.), психічних станів (пізнавальних, емоційних, вольових) та психічних властивостей (темпераменту, характеру, здібностей та ін.);
- *за віковим статусом підекспертного:* судово-психологічна експертиза неповнолітніх та повнолітніх осіб.

На сьогодні традиційним є поділ СПЕ на **три види:**

- експертиза неповнолітніх;
- експертиза особистісних властивостей та основних мотивів поведінки підекспертного;
- експертиза особливих емоційних станів особистості.

Форми використання спеціальних психологічних знань:

- процесуальні, тобто участь психолога у виробництві процесуальних дій: допит, обшук, огляд місця подій, вилучення речових докозів тощо;

– непроцесуальні, тобто консультативна робота психолога: консультації слідчого з питань, що потребують спеціальних психологічних знань, складання довідок за дорученням слідчого, використання результатів позасудового психологічного дослідження та інших експертиз, якщо такі були проведені.

Судово-психологічна експертиза здійснюється як державними спеціалізованими установами, так і психологами, які не є працівниками таких установ, але у будь-якому разі, є кваліфікованими спеціалістами.

2. Підстави призначення судово-психологічної експертизи

Загальні підстави для призначення та проведення судово-психологічної експертизи зазначені у Законі України про судово-експертну діяльність та Кримінально-процесуальному Кодексі України (КПК). Зокрема, законодавець указує, що експертизу варто проводити для визначення психічного стану свідка або потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у їхній здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання. Мається на увазі широке коло психічних явищ, які є предметом вивчення як психіатрії, так і психології.

Однією із підстав призначення СПЕ є *розумова відсталість неповнолітнього як фактор, що впливає на його здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій*. Ще у 1963 р. Пленум Верховного Суду СРСР у своїй постанові «Про судову практику по справах про злочини неповнолітніх» постановив за обов'язок судам, при наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього правопорушника, з'ясувати рівень цієї відсталості, його здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними шляхом проведення експертизи фахівцями у галузі дитячої та юнацької психології або експертами-психіатрами. У цій постанові, по суті, вперше було вказано на необхідність використання в карному процесі спеціальних психологічних знань.

Таким чином, у кримінальних справах про здійснення злочинів неповнолітніми приводами для призначення судово-психологічної експертизи є прояви відставання в психічному розвитку або *ознаки*

педагогічної занедбаності, що виявляються у немотивованості дій, жорстокості, демонстративності поведінки та ін.

Наступна підстава для призначення СПЕ зазначена у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову практику по справах про зґвалтування» (1964 р.). У ній говориться про необхідність дослідження судами безпомічного стану потерпілих - жертв зґвалтування, зокрема, їх психічного стану, через який жертва не в змозі протистояти чиненим з нею діям або не в змозі чинити опір.

По справах про зґвалтування підставами для призначення судово-психологічної експертизи є *ознаки поведінки потерпілої в момент нападу на неї*, що свідчать про її психічну безпорадність, не пов'язану із психічним захворюванням (не кликала на допомогу, не робила активного опору, хоча фізично могла б це зробити). Аналогічні обставини можуть бути підставами для призначення судово-психологічної експертизи по справах про здійснення мужеложства, насильницьке задоволення сексуальних потреб та ін.

Правомірність залучення експерта-психолога в ході попереднього слідства або судового розгляду зумовлена заборорою допитувати як свідка особу, яка у силу своїх психічних недоліків не здатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про їх правильні показання. Мова йде про *відхилення у розвитку* пізнавальних процесів, межові стани психіки тощо. У цивільному процесі також передбачені законні підстави для проведення судово-психологічної експертизи щодо зазначених питань.

Як свідчить практика, у ході розслідування цілого ряду злочинів виникають ситуації, коли, незважаючи на всебічно проведене дослідження всіх обставин у справі, повністю не вдається розкрити механізм злочину, встановити мотиви протиправних дій, пояснити незрозумілу поведінку потерпілої сторони за умови, що немає ніяких сумнівів щодо психічної повноцінності цих осіб. У цих і подібних випадках виникає *припущення, що суб'єкт перебував у певному незвичному психічному стані*, оскільки робив учинки, що явно не відповідали вимогам ситуації (здоровому глузду) та його власним інтересам.

У зв'язку з вищезазначеним законодавець увів ряд основних понять, наповнених певним психологічним змістом. Зокрема, у новому КПК

України вміщується більш повний перелік психічних явищ, що мають кримінально-правове значення: *психічні розлади, афект, фізіологічний афект, психотравмуюча ситуація, психічні страждання, екстремальні умови, нервово-психічні перевантаження, тимчасовий особливий психічний стан, психофізіологічні якості, психічний примус, обгрунтований ризик, омана, психічні недоліки, правильне сприйняття, психічний стан свідка та ін.*

Виявлені в ході допиту свідків, потерпілих, обвинувачуваних окремі ознаки згаданих вище явищ можуть розглядатися як привід для призначення судово-психологічної експертизи. Так, при оцінці поведінки обвинувачуваного у вбивстві, як підстави для призначення СПЕ, можуть бути окремі ознаки його психіки, а саме, підвищена емоційна збудливість, фрагментарність сприйняття ситуації, розлад вегетативної нервової системи, порушення мовлення тощо.

При розслідуванні подій, пов'язаних із керуванням різними технічними устроями, як приводи для призначення судово-психологічної експертизи можуть слугувати деякі *індивідуально-психологічні та психофізіологічні особливості особистості, що не відповідають вимогам її професії, посадовим обов'язкам*, окремі поведінкові ознаки, які свідчать про те, що опинившись в умовах нервово-психічних перевантажень, людина виявила свою професійну непридатність.

Одним з найпоширеніших приводів призначення судово-психологічної експертизи є *суттєва неповнота вивчення індивідуально-психологічних (характерологічних) особливостей суб'єкта*, що вчинив тяжкий злочин, стійких мотиваційно-значеннєвих утворень його особистості, що сприяє виявленню істинних мотивів злочину та встановленню міри покарання.

Іноді приводами для призначення судово-психологічної експертизи є *сумніви слідчого (суду) щодо здатності свідка або потерпілого правильно сприймати важливі для справи обставини, давати про них показання, що відповідають дійсності.*

Судово-психологічна експертиза широко використовується і в цивільному процесі при вирішенні цивільно-правових суперечок. Приводом для її призначення в цих випадках можуть стати *будь-які фактичні дані, що мають відношення до психологічних аспектів поведінки однієї з конфлікуючих сторін.* Так, при розгляді судом

позову про визнання недійсності угоди підставами для призначення судово-психологічної експертизи є певні поведінкові ознаки заявника, незвичний стан його психіки в момент укладання угоди, що мали негативний вплив на його пізнавальні та прогностичні здібності, у тому числі й на здатність повністю розуміти значення своїх дій. Прикладом таких ознак можуть бути дані про зниження інтелектуальних та пізнавальних можливостей суб'єкта, що опинився під впливом омани.

Приводом для призначення судово-психологічної експертизи іноді може бути і сам *характер суперечки*, наприклад, з ким із батьків після розторгнення шлюбу буде перебувати дитина. У даному випадку експертиза проводиться із залученням фахівців у галузі дитячої психології.

При розгляді питань, пов'язаних із відшкодуванням громадяниніві моральної шкоди внаслідок заподіяння йому моральних або фізичних страждань, як привід для призначення експертизи можуть розглядатися *ознаки сильних емоційних переживань, психічної травми*, про які свідчить сам громадянин, його близькі або інші особи.

Таким чином, як у карному, так і в цивільному судочинстві приводами для призначення судово-психологічної експертизи можуть бути будь-які фактичні дані, що мають відношення до рішення тих або інших питань, що входять у компетенцію суду та які вимагають психологічного пояснення й діагностики різних проявів психіки.

Приводи для призначення судово-психологічної експертизи вказуються в постанові слідчого, визначенні суду, клопотаннях захисників, потерпілих та інших зацікавлених осіб (додаток 12).

3. Методологічні основи та компетенція судово-психологічної експертизи

Методологічну основу судово-психологічної експертизи становлять загальнопсихологічні наукові принципи детермінізму, розвитку психіки людини в єдності її свідомості й діяльності, системності. Такий підхід виключає ізольоване дослідження окремих проявів психіки, а будь-яке психічне явище та властивість психіки вивчаються з урахуванням впливу на них соціального середовища.

Поряд із загальнопсихологічними принципами, на формування методології судово-психологічної експертизи впливають принципи та

теоретичні положення правової науки, такі, як теорія доказів, принципи законності, об'єктивності, всебічності дослідження доказів, справедливості та гуманізму.

Методика проведення судово-психологічної експертизи в кожному конкретному випадку припускає широкий вибір різних методів дослідження:

- вивчення матеріалів справи й інших документів, що становлять предмет розгляду суду;
- ретроспективний психологічний аналіз події;
- метод ретроспективної діагностики психічних станів особистості підекспертного;
- знайомство з анамнестичними даними про особистість підекспертного;
- бесіда з підекспертним та іншими учасниками процесу;
- експериментальне психодіагностичне обстеження випробуваного із застосуванням різних тестових методик.

Методика судово-психологічної експертизи повинна містити методи, що дозволяють одержувати дані про динаміку і загальний психічний розвиток випробуваного: формування процесів пізнавальної активності, адаптація до соціальних умов, мотивація діяльності, а також найбільш виражені риси характеру та особливості емоційно-вольової сфери.

Компетенція судово-психологічної експертизи

У цілому компетенція судово-психологічної експертизи визначається станом розвитку психологічної науки та її прикладних галузей (юридичної, медичної, інженерної психології та ін.).

До компетенції судово-психологічної експертизи варто віднести:

- встановлення індивідуально-психологічних особливостей особистості учасників кримінального процесу, рівня їх психічного та інтелектуального розвитку, наявності в них певних психофізіологічних якостей (підвищена тривожність, суггестивність, імпульсивність тощо), що істотно вплинули на їх поведінку в екстремальних умовах (у тому числі, при виконанні професійних обов'язків) та психотравмуючих (кримінальних) ситуаціях підвищеної складності;
- діагностику станів психічної напруженості непатологічного

характеру (тривожності, страху, стресу, афекту тощо), що стали причиною здійснення протиправних дій або неадекватної поведінки (наприклад, поведінка оператора, що не впорався зі своїми професійними обов'язками в небезпечній для його життя й здоров'я ситуації);

- дослідження мотиваційної сфери особистості (психологічних мотивів, що спонукали суб'єкта до певного виду діяльності);
- виявлення в неповнолітніх правопорушників з ознаками відставання в психічному розвитку непатологічного характеру здатності усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними;
- встановлення здатності психічно здорових свідків, потерпілих (з обліком їх індивідуально-психологічних, вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання.

При розгляді цивільно-правових суперечок до компетенції судово-психологічної експертизи входять аналогічні завдання: дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, рівня її інтелектуального розвитку, перцептивних та пізнавальних можливостей, емоційно-вольової сфери. Так, СПЕ використовується у випадках, коли розглядається питання про визнання недійсності угоди, зробленої громадянином у такому стані, коли він не був здатний розуміти значення своїх дій або керувати ними; коли суб'єкт у результаті заподіяння йому моральної шкоди, за його словами, пережив моральні страждання й потрібно довести, що це було дійсно так та ін.

У випадках, коли у справі проходять учасники процесу із межовими психопатологічними станами (психопатія, неврози, легкий ступінь олігофренії та ін.), питання про вибір форми експертизи однозначно вирішується на користь комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Безумовно, окреслені вище межі компетенції судово-психологічної експертизи мають динамічний характер, оскільки з розвитком психологічної науки розширюються і її можливості. Окрім того, постійно вдосконалюється законодавство, а отже, зростають і потреби судової практики в рішенні нових проблем психолого-правового характеру.

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою

Виходячи із структури предмета психології, а також із практики використання судово-психологічної експертизи, можна дати наступний перелік найпоширеніших питань, що виносяться на дозвіл даної експертизи, згрупувавши їх у такий спосіб.

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою щодо психічних процесів. Оцінюючи перцептивні здатності свідка (потерпілого), не можна не враховувати того, що в процесі збереження суб'єктом сприйнятої інформації вона часто на підсвідомому рівні піддається певній переробці. Крім того, на збереження інформації впливають такі психологічні фактори, як підвищена суггестивність, схильність суб'єкта до фантазування (особливо у дітей і підлітків), емоційна нестійкість, прагнення суб'єкта заповнити прогалини пам'яті вигаданими образами тощо. Варто також оцінювати й рівень володіння мовою: наскільки суб'єкт здатний точно і правильно відтворити сприйняте.

Беручи до уваги відзначені вище закономірності перцептивної діяльності, можна рекомендувати постановку перед експертизою наступних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості пізнавальної діяльності (сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, уваги) свідка (потерпілого)?

– Чи є у свідка (потерпілого) які-небудь індивідуально-психологічні особливості або недоліки перцептивної діяльності, що істотно знижують його здатність правильно сприймати події (об'єкти) і давати про них правильні показання?

– З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості свідка (потерпілого), його психічного стану в момент здійснення протиправних дій обвинувачуванним, а також умов, у яких відбувалася подія, чи міг свідок (потерпілий) правильно її сприймати?

– З огляду на рівень інтелектуального розвитку, особливостей мислення свідка (потерпілого), його психічного стану у момент сприйняття події, чи міг він правильно розуміти характер події?

– Який рівень розвитку у свідка (потерпілого) мислення, пам'яті, мови? Чи достатній він для правильного відтворення обставин справи?

При розгляді кримінальних справ про зґвалтування, питання можуть бути поставлені з урахуванням специфіки розслідування подібного роду злочинів:

– Чи є у потерпілої які-небудь індивідуально-психологічні особливості особистості, які могли істотно перешкодити розумінню нею характеру й значення чинених з нею протиправних дій або наданню опору обвинувачуваному?

– З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей, віку потерпілої особи, її розумового розвитку, перцептивних здібностей, психічного стану в момент нападу на неї, чи могла вона правильно розуміти справжній характер і значення чинених з нею дій, передбачати можливі наслідки своєї поведінки та поведінки обвинувачуваного?

У ході розслідування справ про зґвалтування подібні питання можуть бути поставлені й обвинувачуваному (особливо молодого віку). Такий підхід допустимий, коли в ході слідства виявляються ознаки «сприятливої поведінки» потерпілої особи, що зіграло провокуючу роль. У результаті цього обидві сторони могли неправильно сприймати, інтерпретувати й оцінювати поведінку один одного. У подібних випадках рекомендується проведення так званої «двосторонньої» експертизи з використанням однакового набору методик дослідження особистості як обвинувачуваної, так і потерпілої особи.

Предмет такої судово-психологічної експертизи має істотну особливість: здатність розуміти психічний стан іншої людини реалізується не тільки раціональним, логічним шляхом, але й у значній мірі виробленим життєвим досвідом, інтуїцією й такими психічними явищами, як емпатія, емоційна синтонність тощо. Тому об'єктами експертизи є не тільки перцептивні процеси, але й сама ситуація, що вплинула на ці процеси.

При розслідуванні подій, пов'язаних з керуванням технічними устроями, можуть бути поставлені питання:

– Чи відповідає вимогам професійної діяльності обвинувачуваного ситуація, у якій він опинився, рівень розвитку його мислення, уваги, перцептивних здібностей?

– Яким чином ситуація події, психічний стан обвинувачуваного в цей час могли вплинути на сприйняття ним тих або інших обставин, що мають значення для справи?

– Чи є в обвинувачуваного які-небудь недоліки перцептивної, розумової діяльності, які істотно утруднили або зробили неможливою повноцінну реалізацію їм своїх професійних навичок у сформованій екстремальній обстановці?

При розгляді цивільно-правових суперечок у суді про визнання недійсності угоди, зробленої під впливом омани, що має істотне значення для доведення даного факту, іноді буває доцільно одержати відповідь на наступне питання: чи є у громадянина, що уклав угоду, які-небудь особливості, недоліки розумової діяльності, порушення перцептивних процесів, що вплинули на правильне сприйняття й оцінку ним умов договору, які б сприяли його омані щодо наслідків укладеної ним угоди?

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою щодо психічних та емоційних станів. Найпоширенішими питаннями, які ставляться перед експертами-психологами для дослідження різних психічних та емоційних станів, є такі:

– З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості, чи перебував обвинувачуваний (підсудний) у момент здійснення противоправних дій (указати, яких) у стані афекту або в будь-якому іншому емоційно напруженому стані, який міг вплинути на його свідомість, поведінку, здатність керувати своїми діями й контролювати їх?

– Що слугувало причиною виникнення в обвинувачуваного (підсудного) афекту (іншого емоційного стану)?

– При необхідності встановити інші стани нервово-психічної напруженості та їх вплив на поведінку обвинувачуваного, перед експертом-психологом можна поставити наступні питання:

– Чи перебував випробуваний у період, що передував здійсненню дій (указати яких), у стані підвищеної нервово-психічної напруги, емоційний нестійкості?

– Чи існує причинний зв'язок між психічним станом, у якому перебував випробуваний у період, що передував здійсненню дій (указати яких), і психічним станом випробуваного в момент здійснення цих дій?

– Якщо випробуваний у момент здійснення інкримінованих дій перебував у стані підвищеної нервово-психічної, емоційної напруги,

якою мірою це вплинуло на його здатність розуміти ситуацію, усвідомлювати значення своїх дій і контролювати їх?

При доведенні факту ненавмисного заподіяння шкоди підозрюваним перед експертом-психологом може бути поставлене питання: з урахуванням емоційного стану, індивідуально-психологічних (психофізіологічних) особливостей особистості підозрюваного, чи міг він точно співвіднести свої оборонні дії з екстремальними умовами ситуації, у якій він опинився?

Якщо в справі є дані про деякі психічні аномалії особистості непатологічного характеру (неврози, невротенія та ін.), у ході проведення судово-психологічної експертизи досліджується вплив цих психічних аномалій на стан, свідомість, поведінку, форми емоційного реагування суб'єкта в конфліктних ситуаціях. Аналогічні питання можуть цікавити суд і при розгляді цивільно-правових суперечок про визнання недійсності угоди.

При розслідуванні зґвалтувань, а також інших насильницьких дій сексуального характеру в ході перевірки версії про те, чи не перебувала потерпіла в безпомічному стані, на дозвіл судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені наступні питання:

– Який був психічний стан потерпілої в ситуації, що становить предмет кримінальної справи?

– Чи міг психічний стан потерпілої перешкоджати розумінню характеру й значення чинених з нею дій або наданню опору обвинувачуваному?

– З урахуванням психічного стану, індивідуально-психологічних особливостей, психічного розвитку особистості потерпілої, чи могла вона усвідомлювати характер, значення чинених з нею дій і чинити опір?

Результати проведеної експертизи можуть бути використані слідчим (судом) у сукупності з іншими доказами в справі при остаточному рішенні питання про те, чи перебувала потерпіла (або не перебувала) в безпомічному стані.

Особливі труднощі при розслідуванні зґвалтувань виникають у випадках, коли потерпіла в результаті сильних потрясінь, пов'язаних з насильством, покінчила життя самогубством, а підозрюваний заперечує факт насильства. У подібних ситуаціях важливого значення набуває

вивчення характерологічних особливостей потерпілої, а також її психічного стану після насильства та перед самогубством.

При певних індивідуально-психологічних особливостях потерпілої, її віку, виховання, ціннісних орієнтації, акт насильства нерідко викликає стан глибокої депресії, загальмованості психічних процесів. Гострі емоційні переживання, усвідомлення незворотності події, катастрофа ціннісних орієнтацій, життєво важливих планів і надій, певна звуженість свідомості можуть свідчити про те, що стан стресу досяг свого найвищого руйнівного рівня.

Виявлення причинних зв'язків між актом насильства й самогубством є важливим завданням, що стоїть перед слідчим (судом). Тому в подібних випадках перед експертом-психологом доцільно поставити наступні питання:

– З обліком індивідуально-психологічних, вікових особливостей потерпілої чи перебувала вона після звалтування в стані, що привів до самогубства?

– Якщо потерпіла перебувала в період, що передував смерті, у психічному стані, що привів до самогубства, чим він міг бути викликаний?

Аналогічне питання можуть бути поставлені і при розслідуванні інших суїцидальних учинків.

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою щодо індивідуально-психологічних (характерологічних) особливостей, властивостей особистості. Як типові питання, які можуть бути поставлені перед експертом-психологом, можна назвати наступні:

– Які індивідуально-психологічні (характерологічні) особливості, властиві особистості випробуваного?

– Чи є в обвинувачуваного (підсудного) індивідуально-психологічні особливості (інтелектуальні, характерологічні, емоційно-вольові, мотиваційні й ін.), які могли істотно вплинути на його поведінку в досліджуваній ситуації?

– Чи є у свідка (потерпілого) психологічні особливості (підвищена суггестивність, схильність до фантазування й інші), що знижують його здатність правильно сприймати події або об'єкти (указати які) й адекватно сприйнятому відтворювати побачене (почуте)?

При розслідуванні кримінальних справ щодо автоподій, порушень правил техніки безпеки та інших тяжких за своїми наслідками подій, коли суб'єкт (оператор) не впорався зі своїми професійними обов'язками, перед експертом-психологом, фахівцем у галузі інженерної психології, можуть бути поставлені наступні питання:

– Яким чином індивідуально-психологічні особливості особистості обвинувачуваного, його психічний стан у момент події могли вплинути на оцінку ситуації, ухвалення рішення та його реалізацію?

– Який час рухової реакції у випробуваного, чи відповідає він вимогам його професійної діяльності?

При виникненні сумнівів щодо ненавмисного заподіяння шкоди, коли суб'єкт, хоча й передбачав шкідливі наслідки, але не зміг їм запобігти, перед експертом-психологом доцільно порушити питання: чи відповідають психофізіологічні якості випробуваного, рівень сформованості в нього професійно-психологічних навичок вимогам екстремальних умов, у яких вони виявилися, характеру нервово-психічних перевантажень?

У тих випадках, коли в здійсненні злочину брали участь неповнолітні, з метою встановлення в них здатності усвідомлювати свої дії й керувати ними, на дозвіл судово-психологічної експертизи можуть виноситися наступні питання:

- Чи є в неповнолітнього правопорушника ознаки відставання в психічному розвитку або інші аномалії психічного розвитку непатологічного характеру; якщо є, у чому вони виражаються і який вплив вони мали на його поведінку в досліджуваній ситуації?

- Чи міг він з урахуванням рівня свого психічного розвитку повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними?

Якщо неповнолітній правопорушник брав участь у груповому злочині й за матеріалами справи є припущення щодо впливу на нього злочинної групи, перед експертом-психологом доцільно порушити питання: з огляду на вікові, індивідуально-психологічні особливості особистості правопорушника, який вплив на його поведінку мали члени злочинної групи; чи перебував він від них у психологічній залежності?

Як зазначалося вище, у зв'язку з появою у ряді правових актів нових понять і термінів психологічного змісту, перед експертами формулюються наступні питання:

- Які психологічні критерії оцінки поняття «тривала психотравмуюча ситуація»? Чи була із психологічної точки зору ситуація (вказуються конкретні обставини), у якій опинився обвинувачуваний, для нього психотравмуючою? Який вплив вона мала на його свідомість, поведінку, здатність контролювати свої дії?

- З огляду на індивідуально-психологічні особливості особистості обвинувачуваного, чи були для нього обставини, що становлять предмет кримінальної справи (вказуються конкретно), екстремальними?

- Які психологічні мотиви, що становлять основу мотиваційної сфери особистості обвинувачуваного, спонукали його зробити протиправні дії?

Безумовно, це далеко не вичерпний перелік питань компетенції судово-психологічної експертизи. У кожному конкретному випадку їхня форма та редакція можуть змінюватися залежно від обставин справи та завдань, розв'язуваних судом. Також слід зауважити, що судово-психологічна експертиза вирішує питання психологічного характеру і не втручається у правові аспекти отриманих результатів, що є невід'ємною функцією органів попереднього слідства та суду. Нині існують широкі можливості для проведення судово-психологічної експертизи, проте питання її компетенції на сьогодні остаточно не вирішено.

4. Підготовка судово-психологічної експертизи

Якість та результативність судово-психологічної експертизи багато в чому визначаються **підготовчою роботою**, що містить такі етапи:

1. Збір матеріалів, необхідних для проведення експертизи. Слідчий (суд), передбачаючи можливість проведення СПЕ, направляє свої зусилля на одержання об'єктивної інформації про особистість обвинувачуваного (потерпілого, свідка) і ситуацію, що має значення для всебічного вивчення обставин злочину.

2. Інформація про особистість випробуваного. У залежності від цілей, які стоять перед експертизою, у ході вивчення особистості збираються відомості про її життя та різних етапах розвитку (анамнез);

виявляються несприятливі спадкові фактори, особливості нервової системи та психіки, захворювання, психічні відхилення тощо.

При виявленні даних про типологічні особливості вищої нервової діяльності випробуваного, необхідно звертати увагу на його поведінку не тільки у звичайних умовах, але й, що не менш важливо, у ситуаціях підвищеної складності, коли роль навичок, умінь, досвіду значно зменшується, а роль вродженого фактору - природної організації нервової системи - зростає.

Особливе значення має вивчення процесів формування психологічних особливостей особистості під впливом навчання, виховання та спілкування.

У ході вивчення розвитку свідомості суб'єкта варто приділяти увагу так званим *критичним віковим періодам життя*, коли значно загострюється чутливість нервової системи до різних впливів середовища.

У процесі розслідування збираються відомості про *індивідуально-психологічні особливості особистості*, що проявляються в різноманітних видах діяльності. Ці властивості визначаються відношенням суб'єкта до різних явищ навколишньої дійсності, а саме:

відношення випробуваного до оточуючих людей: наскільки він товариський, активний, розбірливий у встановленні міжособистісних контактів, з ким підтримує знайомства; його положення й роль у неформальній групі;

– характер відносин випробуваного з батьками: якими виховними впливами користувалися батьки, чи боявся він їх у дитинстві, наскільки був залежний від них; чи були в нього втечі з родини, їх епізодичність; чи є брати, сестри, відносини з ними; якщо одружений, як часто виникали сварки з дружиною, їхні підстави й причини;

– емоційні реакції випробуваного у зв'язку з неприємними подіями в колективі та родині: ступінь співпереживання, емоційного реагування; чуйність, доброта, агресивність та ін.;

– відношення випробуваного до себе: самооцінка (адекватна, завищена, занижена), рівень домагань і його співвідношення з реальними можливостями; відношення до своїх тілесних відчуттів, здоров'ю, лікуванню; життєві плани, відношення до свого майбутнього; наскільки випробуваний охайний у побуті, вдома, на робочому місці;

- відношення випробуваного до різних видів діяльності: успіхи в навчанні, де і як учився; здібності до засвоєння нового матеріалу, схильності до навчальних дисциплін;
- поведінка випробуваного: чи мав правопорушення, їхній характер та мотиви здійснення; чи спостерігалися в нього агресивні форми поведінки; чи схильний до протиправних дій; фізична активність;
- вольові якості випробуваного: сміливий або боязливий; наскільки здатний до самостійного прийняття рішень; ступінь наполегливості в досягненні поставлених цілей;
- загальна характеристика поведінки випробуваного: чи не відрізняється вона манірністю, демонстративністю; чи були суїцидальні спроби або висловлювання; чи не свідчать його вчинки про прояви впертості, немотивованого негативізму;
- захоплення, улюблені заняття;
- чи вживає алкогольні напої, наркотики, як їх переносить;
- сексуальні відносини випробуваного: коли почав статеве життя; чи спостерігалися які-небудь відхилення сексуального характеру;
- звичайний настрій випробуваного (позитивний, рівний, депресивний), його стабільність;
- характер емоцій випробуваного: динаміка емоційних станів, їх тривалість та глибина.

3. Інформація про ситуацію, що має значення для всебічного вивчення особливостей особистості випробуваного. При дослідженні афектогенної ситуації рекомендується з'ясувати:

- характер учинків оточуючих, їхні висловлювання, що зачіпають самооцінку обвинувачуваного та травмують його психіку;
- обставини, що загрожують фізичному стану людини;
- характер раптово виниклого подразника, що безпосередньо передував протиправним діям (раптовий напад, образа); у деяких випадках - характер травмуючої ситуації (стійкі неприязні відносини, тривалі систематичні приниження й знуцання);
- фактор суб'єктивної значущості ситуації: емоційність ситуації здійснення злочину, суб'єктивне сприйняття ситуації в якості безвихідної; чи була необхідність швидкого ухвалення рішення в

складній, конфліктній ситуації.

При вивченні стресогенної конфліктної ситуації з'ясовуються зовнішні фактори, що впливали на суб'єкта. Ними можуть бути умови середовища перебування (радіація, газові домішки, шум, вібрація), а також подразники, пов'язані із соціальними умовами (несприятливий соціальний мікроклімат у родині, колективі, часті конфлікти з рідними, близькими, товаришами, образи з їх боку тощо).

У ході розслідування виявляються ситуаційно обумовлені ознаки: суб'єктивно сприймана в якості реальної загроза життю, здоров'ю, благополуччю людини; незвичайність, невизначеність обстановки; несприятливий соціальний вплив, що викликає почуття внутрішнього дискомфорту; громадський осуд, що суперечить оцінці суб'єктом свого місця й значення в групі та створює емоційно негативне сприйняття дійсності.

У справах, пов'язаних з керуванням технікою, особлива увага звертається на ступінь складності та незвичності ситуації, різні об'єктивні обставини, що утруднили діяльність оператора.

Експертиза повинна призначатися й проводитися вчасно, як тільки виникли питання, для вирішення яких потрібні спеціальні психологічні пізнання, і досить повно зібрані матеріали, що передбачає підготовчий етап. З моменту ознайомлення експерта з постановою про призначення експертизи та роз'яснення йому процесуальних прав і обов'язків, розпочинається взаємодія й процесуальні відносини між слідчим і експертом-психологом. Слідчий разом з експертом уточнює питання, визначає місце й термін виробництва експертизи. У розпорядження експерта направляються обвинувачуваний (потерпілий, свідок) і всі матеріали справи.

5. Використання висновку судово-психологічної експертизи

Експертний висновок містить психологічну оцінку тих або інших явищ, що цікавлять органи правосуддя. Експертна оцінка може виражатися або в психологічній діагностиці, кваліфікації досліджених фактичних даних, або в аргументованих судженнях про відношення виявлених фактів до подій, що цікавлять правоохоронні органи.

Використанню висновку експертизи передуює його оцінка слідчим, (судом), який знайомляться з ним та встановлює відповідність

отриманому завданню. Також оцінюється науковий рівень та аргументованість висновку, обсяг використаних експертами матеріалів справи, вичерпність відповідей на поставлені питання, повнота описання виконаних видів робіт та методів дослідження, що застосовувалися.

Висновок судово-психологічної експертизи використовується у наступних випадках:

1. При вивченні механізму вчиненого злочину. Інформація, що вміщується у висновку про особистість випробуваного, допомагає зрозуміти динаміку та мотиви злочину, побачити істинні причини, що сприяли здійсненню протиправних дій.

2. При доведенні її кваліфікації вчиненого злочину. Висновок судово-психологічної експертизи є одним із доказів фактичних обставин, що мають значення у справі. Так, установлений експертом-психологом факт про психологічні особливості її емоційний стан обвинувачуваного в момент здійснення протиправних дій може бути однією з підстав для висновків про суб'єктивну сторону злочину, форму провини, мотиви злочину, тобто для правильної кваліфікації вчинених дій, а іноді її доказом, що підтверджує відсутність складу злочину (у кримінальних справах про перевищення необхідної оборони, аварії, катастрофи на транспорті та виробництві).

3. Як спосіб установлення фактів, що мають значення для більш якісного проведення інших експертних досліджень. Так, результати, отримані в ході проведення судово-психологічної експертизи про час рухової реакції її особливості сприйняття водія, можуть використовуватися в ряді інших вихідних даних при проведенні автотехнічної експертизи щодо питання про наявність (відсутність) у водія технічної можливості запобігти небажаним наслідкам у конкретних умовах.

4. При необхідності перевірити факт ненавмисного заподіяння шкоди особою, що хоча її передбачала настання шкідливих наслідків, але не могла запобігти їм у результаті невідповідності своїх психофізіологічних якостей екстремальним умовам, у яких вони виявилися.

5. Для встановлення обставин, що пом'якшують покарання: здійснення злочину під впливом афекту або іншого стану психічної

напруженості, виявлення в обвинувачуваного (підсудного) ознак відставання в психічному розвитку, що не виключають осудності тощо.

6. З метою застосування справедливих заходів кримінально-правового характеру у відношенні винних у здійсненні злочинів з урахуванням їх особистості.

7. У тактичних цілях: встановлення психологічного контакту під час допиту та проведення інших слідчих дій, викриття допитуваного у наданні неправдивої інформації, з'ясування причин ненавмисного перекручування фактів свідком тощо.

У висновках судово-психологічної експертизи міститься значний масив інформації про психологічні особливості осіб, схильних до конфліктних відносин; осіб, що важко адаптуються до соціальних умов. Отримані відомості широко використовуються в профілактичній, роз'яснювальній, виховній роботі з різними категоріями громадян.

У цивільному судочинстві можливості судово-психологічної експертизи використовуються недостатньо. Однак і тут її висновки можуть бути корисними щодо визнання угод недійсними, компенсації моральної шкоди, права на виховання дітей тощо.

Правильність висновку судово-психологічної експертизи забезпечується:

- кримінальною відповідальністю експерта за надання завідомо неправдивого висновку і відмовлення без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;

- можливістю призначення повторної судово-психологічної експертизи;

- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судово-психологічної експертизи.

Якщо суд вважає, що експертний висновок є недостатньо повним і ясним, то він може викликати експерта на допит (Закон України про судово-експертну діяльність, ст. 23, ч. 2). На допиті експерт роз'яснює та аргументує свій висновок (або окремі висновки), не проводячи дослідження.

Необхідно відзначити, що на допит можуть бути викликані лише ті експерти, які проводили дану експертизу. Допит в якості експерта особи, яка не проводила дану експертизу, не допускається. При цьому кількість експертів і хто саме викликається на допит, визначає орган (особа), що є

провідним у впровадженні справи. Якщо ж для допиту викликається хто-небудь з членів експертної комісії без зазначення конкретної особи, то рішення про те, хто з експертів зобов'язаний з'явитися за викликом, приймає керівник експертної установи. Важливо пам'ятати, що експерт не може бути допитаний з приводу відомостей, які відкрилися йому у зв'язку з виробництвом експертизи, якщо вони не відносяться до предмета експертизи. Допит експерта до складання ним експертного висновку не допускається.

Таким чином, судово-психологічна експертиза є важливим напрямком одержання доказів – фактичних даних про психологічні особливості та властивості особистості обвинувачуваного (підсудного), потерпілого, свідка. За допомогою судово-психологічної експертизи створюються необхідні умови для найбільш повного дослідження суб'єктивної сторони злочину, об'єктивної оцінки показів учасників процесу, виявлення обставин, що пом'якшують покарання винному, даних, що характеризують його особистість, а також встановлюються психологічні причини і умови, що сприяли здійсненню злочину.

III. 2. Психологічна експертиза у сфері освіти

Мета:

- ознайомити студентів з особливостями психологічної експертизи у сфері освіти;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати специфіку застосування психологічної експертизи у сфері освіти;

вміти проводити психологічну експертизу у сфері освіти.

План

1. Предмет психологічної експертизи в освіті та її основні напрямки.
2. Психолого-лінгвістична експертиза в освіті.
3. Особливості психологічної експертизи іграшки.

4. Психологічна експертиза освітнього середовища.

5. Психолого-педагогічна експертиза.

Основні поняття: предмет психологічної експертизи в освіті, функції психологічної експертизи в освіті, основні напрямки психологічної експертизи в освіті, види психологічної експертизи в освіті, психолого-педагогічна експертиза.

Література

1. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие / А.Н. Баранов. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 592 с.

2. Белоусова С.А. Психологическая экспертиза опытно-экспериментальной деятельности в образовательном учреждении: учеб. пособ. / С.А. Белоусова. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 92 с.

3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – СПб.: Питер, 2008. – 398 с.

4. Братченко С.Л. Введение в гуманитарную экспертизу образования: психологические аспекты / С.Л. Братченко. – М.: Смысл, 1999. – 137 с.

5. Іщенко Ю.А. Гуманітарна експертиза: засадничі принципи, мета, завдання / Ю.А. Іщенко. – К.: ЦГО НАН України, 2002. – 180 с.

6. Кізіма В.В. Гуманітарна експертиза: сутність і технології здійснення / В.В. Кізіма. – К.: ЦГО НАН України, 2005. – 27 с.

7. Леонтьев Д.А. Комплексная гуманитарная экспертиза: методология и смысл / Д.А. Леонтьев, Г.В. Иванченко. – М.: Смысл, 2008. – 135 с.

8. Седих К.В. Психологія взаємодії систем «Сім'я» та «Освітні інституції» / К.В. Седих. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 228 с.

9. Скляр П.П. Гуманізація освіти у життєвих перспективах майбутніх інженерів / П.П. Скляр. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2007. – 287 с.

10. Теплов Б.М. Психология и психофизиология индивидуальных различий / Б.М. Теплов; [под. ред. М.Г. Ярошевского]. – М.: МПСИ; Воронеж: Модэк, 2004. – 638 с.

11. Ткач Т.В. Освітній простір особистості: психологічний аспект

[монографія] / Т.В. Ткач. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2008. – 271 с.

12. Шевченко Н.А. Критерії психологічної оцінки розвитку школярів / Н.А. Шевченко // Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах: посібник [для шкільних психологів] / [за заг. ред. акад. С.Д. Максименка]. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2000. – Розділ 4. – 272 с.

Стислий зміст теми

1. Предмет психологічної експертизи в освіті та її основні напрямки

Поняття експертизи останнім часом одержало досить широке поширення в освітній практиці. Актуальними є такі поняття, як «експертиза уроку», «експертиза інноваційного проекту», «експертиза учбово-методичних матеріалів» тощо.

Експертиза в освіті – це особливий спосіб вивчення інноваційних явищ і процесів в освіті, що має метою виявлення в них потенціалу розвитку. Відмінними рисами експертизи при цьому виступають використання гуманітарної методології пізнання; гнучкість у застосуванні конкретних методів і засобів навчання; практикоорієнтований характер експертного дослідження, його розвиваюча та підтримуюча спрямованість.

Виходячи з аналізу практики проведення експертизи в освіті, можна виділити наступні основні її функції:

1. Прогностична функція.
2. Нормативна функція.
3. Оцінна функція.
4. Дослідницька функція.
5. Розвиваюча функція.

Виділяють **основні напрямки експертної діяльності**, що одержали найбільш широке поширення в сфері освіти:

- експертиза освітніх проектів і дослідно-експериментальної роботи;
- експертиза програм розвитку освіти й нормативно-правових документів;
- експертиза педагогічної діяльності учителів у ході атестації та їх

інноваційних розробок;

- експертиза авторських програм та учбово-методичних комплексів.

Основою побудови психологічної теорії експертизи у сфері освіти є положення про експертну діяльність як професійний вид діяльності.

З одного боку, це обумовлено процесами професіоналізації: експертні функції вводяться в посадові обов'язки педагогів, психологів, методистів і заступників директорів шкіл; фахівців, що займаються атестацією педагогічних працівників; співробітників інститутів підвищення кваліфікації. У системі додаткової освіти реалізуються навчальні програми підвищення кваліфікації й професійної перепідготовки експертів; розробляються й оформляються методичні рекомендації й інструментарій для різних видів експертизи.

З іншого боку, досвід проведення психологічних експертиз свідчить про те, що експертна діяльність в освіті має особливе призначення, специфічні функції, завдання й технологію проведення, передбачає особливий перелік вимог до професійного рівня експертів.

Замовлення на проведення експертизи формулюються ззовні - або керівниками освіти, або самими авторами інноваційних освітніх проектів. Експертів надається право самостійного вибору прийомів, засобів, процедур проведення експертизи. Нерідко у формулюванні експертного завдання бере участь сам експерт, що дозволяє зробити його більш коректним й обґрунтованим.

Найчастіше замовлення на експертизу в сфері освіти формулюється в загальному вигляді: «оцінити результати дослідно-експериментальної роботи в освітній установі», «розглянути результати апробації нового учбово-методичного комплексу», «проаналізувати пропонування освітній проект» тощо.

У цілому можна виділити **три основні групи замовників експертизи в освіті:**

- 1) представники районних, міських, обласних і державних органів керування освітою;

- 2) керівники й педагогічні колективи різних видів і типів освітніх установ;

- 3) окремі педагоги, групи педагогів, учені, що працюють у сфері освіти.

Зазначені групи замовників, звертаючись до психологів як до експертів, переслідують різні цілі.

Представники органів керування освітою отримують інформаційну основу для прийняття певного управлінського рішення. У сферу їхніх інтересів входить увесь спектр питань розвитку освіти, починаючи із творчої діяльності окремих педагогів і закінчуючи великими інноваційними проектами обласного й державного масштабу. На регіональному рівні замовлення на експертизу від органів керування освітою може здійснюватися наступними напрямками:

- експертиза результатів дослідно-експериментальної роботи на регіональних експериментальних майданчиках;
- експертиза нормативно-правових документів, що забезпечують змістовно-процесуальну сторону розвитку освіти;
- експертиза рівня кваліфікації й професіоналізму педагогічних і керівних кадрів у ході атестації;
- експертиза авторських програм, підручників, учбово-методичних і дидактичних матеріалів, що підлягають тиражуванню й використанню в освітніх установах регіону;
- експертиза результатів реалізації цільових і комплексних обласних програм розвитку освіти;
- експертиза інноваційних проектів, пропонованих до реалізації.

Управлінські рішення, прийняті на основі експертизи, оформляються у вигляді відповідних наказів, положень, рекомендацій.

Якщо замовником експертизи виступають **керівники й педагогічні колективи окремих освітніх установ**, загальною метою стає проведення свого роду «педагогічного аудиту» освітнього процесу в даній установі. Як правило, у педагогічному колективі, що пройшов певний шлях пошуку й апробації своєї моделі школи, формується потреба подивитися на себе «з боку», визначити, на якому етапі розвитку перебуває установа, які наступні пріоритетні завдання варто вирішувати, які корективи необхідно внести в програму розвитку тощо.

У третю групу замовників експертизи входять **автори навчальних програм, підручників, учбово-методичних і дидактичних матеріалів, розробники нових технологій навчання**, які зацікавлені в оцінці та широкому визнанні власного інтелектуального доробку.

Враховуючи вищезазначене, можна виділити загальні цілі експертизи з боку різних груп замовників:

- створення інформаційної основи для прийняття управлінських рішень, пов'язаних з розвитком освіти;
- проведення педагогічного аудиту в освітніх установах, що реалізують інноваційні проекти;
- легітимізація й тиражування авторських програм, підручників, матеріалів, що забезпечують змістовний і технологічний розвиток освітніх процесів.

2. Психолого-лінгвістична експертиза в освіті

Психолого-лінгвістична (психолінгвістична) експертиза досліджує усне та писемне мовлення особи (графічні, мімічні, пантомімічні, вокалографічні ознаки), встановлює особистісні якості, психічні стани та процеси, що проявляються у мовленні, а також авторство письмового документа та усного мовлення, зафіксованого на різних носіях інформації.

Загальний метод дослідження психолого-лінгвістичної експертизи полягає у вивченні різних зразків тексту, що відтворює окремі психологічні риси його автора та дає можливість побудувати його психологічний портрет. При проведенні досліджень до уваги приймається носій, на якому зафіксований текст, а також спосіб його відтворення. Текст складається із двох складових: смислове та формально-мовне значення.

Писемне мовлення виражається за допомогою системи графічних і мовних знаків. При аналізі писемного мовлення необхідно мати зразок тексту, що зв'язаний загальним смислом і виконаний на 1-2 сторінках.

Експертиза писемного мовлення ґрунтується на трьох основних критеріях:

- 1 - ступінь грамотності автора;
- 2 - словниковий запас;
- 3 - стиль викладання.

При аналізі **усного мовлення** можна визначити такі ознаки:

- емоційний стан особистості, загальне самопочуття, специфічні зміни в загальному емоційному стані, рівень емоційної активності;
- індивідуальні особливості розумової діяльності особистості;

- значущість певних об'єктів і їх місце у сфері актуального усвідомлення, а також особливості вольового й мотиваційного регулювання свідомості.

При проведенні психолого-лінгвістичної експертизи ретельному аналізу піддаються всі аспекти мовленнєвих висловлювань, їх емоційна забарвленість, зміст та мовне оформлення. Аналітичні дані мають безпосереднє відношення до класифікації особистості й визначення її психологічного типу, що створює широкий простір для роботи шкільного психолога.

Схема психолого-лінгвістичної експертизи тексту

1. Оцінка елементів тексту:

- розмір і форма текстового матеріалу;
- композиція і стиль тексту;
- особливості речень, словосполучень та словникового складу;
- елементи, що свідчать про спонтанність або підготовленість викладеної інформації;
- позиція з погляду психології;
- напрямок тексту;
- індивідуальні особливості особистості;
- особливості темпераменту й емоційної сфери особистості.

2. Оцінка особливостей тексту: визначення того, про що свідчить даний текст. Так, за зразком тексту можна визначити, у якому емоційному стані досліджуваний перебував у момент викладу письмової інформації.

Психолого-лінгвістична експертиза використовується у процесі одного з основних напрямків роботи шкільного психолога – психодіагностичного. На основі отриманих даних робиться висновок і визначається проблема, що дозволяє перейти до інших напрямків психологічної роботи, які зазначені у Положенні про психологічну службу системи освіти України (додаток 1).

3. Особливості психологічної експертизи іграшки

У даний час, коли в життя наших дітей активно входять іграшки нового покоління, надзвичайно важливо оцінити їх розвиваючий

потенціал. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває кваліфікована **психологічна експертиза іграшок**, що враховує не тільки їх санітарно-гігієнічні або естетичні властивості, але й можливу психологічну роль у розвитку дитини.

Тлумачні словники дають наступне визначення іграшки:

- річ, призначена для гри (С. Ожегов);
- предмет, призначений для гри дітей (Т. Єфремова);
- річ, призначена дітям для гри, забавка (Великий тлумачний словник сучасної української мови).

Психологічна експертиза іграшки припускає:

- оцінку її якості з погляду ролі, яку вона відіграє в розвитку дитини на кожному віковому етапі;
- культурний потенціал, тобто культурний досвід, який освоюється за її допомогою.

У психологічній експертизі, на відміну від інших видів експертиз (санітарно-гігієнічна, технічна та ін.), під якістю мається на увазі можливість іграшки розвивати ігрову активність дитини, стати способом засвоєння культурного досвіду, формування пізнавальної сфери й особистості дитини. Очевидно, що критерії експертизи іграшки повинні оцінювати, насамперед, її потенційні можливості. Тут варто виходити не із зовнішніх товарних якостей, а з можливостей іграшки стати предметом самостійної гри дитини, що може мати різні форми.

В основу розробки психологічних критеріїв експертизи іграшки покладені діяльнісний підхід О. Леонтьєва та періодизація психічного розвитку дитини Д. Эльконіна.

Розгляд іграшки як способу організації ігрової діяльності по освоєнню культурного досвіду дозволяє виділити наступні **критерії експертизи (оцінки) іграшки:**

- 1) відповідність іграшки завданням віку;
- 2) вимоги до іграшки з погляду діяльності:
  - привабливість (мотивація до гри з іграшкою);
  - орієнтування (зрозумілість і адекватність мети дії, повнота, відкритість);
  - наявність орієнтирів, необхідних дитині для контролю правильності виконання дії;

- можливість самостійної дії дитини з іграшкою (операційні можливості);

3) відкритість іграшки для виконання різних розвиваючих дій (розвиваючий потенціал).

Перераховані вище вимоги є загальними, але мають свою специфіку залежно від типу іграшки.

Розрізняють іграшки, призначені для предметної ігрової діяльності (оволодіння пізнавальними, регуляторними, моторними діями) і для сюжетної гри (освоєння змісту та цінностей певного роду відносин і діяльності). Якщо для предметних іграшок необхідна повнота орієнтування й операторики, то сюжетні іграшки не містять у собі повного орієнтування й операторики для програвання відносин. Орієнтування складається з максимально повного набору елементів відображеної ситуації й системи відносин у ній. Повнота орієнтування, розмаїтність операторики й можливість контролю задається дорослими.

Крім оцінки іграшки як засобу освоєння культурного досвіду, формування пізнавальної сфери й особистості дитини в ході ігрової діяльності, необхідна її оцінка як способу входження в соціальне співтовариство однолітків і побудови відносин. У даному контексті критерієм оцінки є значимість іграшки в дитячій субкультурі з урахуванням віку й статі дитини. Якщо значимість іграшки суперечить етичним і естетичним нормам культурного середовища, вона не може бути рекомендована для дитячої гри.

Ставлення фахівців різних країнах світу до експертизи іграшок відрізняються певними розбіжностями. У суспільстві, де цінності численні й відносні, ця оцінка може сильно варіюватися. Слід зазначити, що дизайн іграшки стає усе більш популярним напрямком діяльності й предметом навчання в багатьох країнах світу (Нідерланди, Франція, Китай та ін.). При цьому цінність іграшки визначається, насамперед, її оригінальністю, естетичними та технологічними якостями. У більшості країн існує явне протиріччя між попитом іграшки на ринку та її психолого-педагогічною цінністю (додаток 9).

Оскільки іграшка реалізує своє функціональне призначення в ігровій діяльності, необхідно розглянути схему аналізу умов даного виду діяльності.

Схема психологічного аналізу умов ігрової діяльності

1. Об'єкт спостереження.
2. Дотримання правил ігрового режиму.
3. Наявність ігрового майданчику, обладнаного для гри.
4. Розміщення та зберігання іграшок.
5. Дотримання правил користування іграшками.
6. Взаємозв'язок гри з іншими видами діяльності дітей.
7. Розвиток відповідальності за зберігання та належний стан іграшок.
8. Загальний висновок.

4. Психологічна експертиза освітнього середовища

Психологічна експертиза освітнього середовища - оцінка відповідності освітнього середовища (освітніх програм, навчальних посібників, підручників та ін.) освітнім і виховним завданням, а також віковим та індивідуальним особливостям особистості, що навчається.

Метою психологічної експертизи є створення безпечного, розвиваючого, психологічно комфортного середовища, у якому зростає, навчається й виховується дитина; гуманізація засобів і способів виховного впливу на особистість, що розвивається, її захист від деструктивного виховного й психологічного впливу.

Загальні підстави здійснення психологічної експертизи освітнього середовища зазначені у Положенні про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України (додаток 4).

Далі пропонуються критерії оцінювання та схеми психологічних експертиз окремих об'єктів освітнього середовища.

Критерії ефективності авторської педагогічної розробки

1. Гуманітарність (потенціал гуманітарного розвитку учня й педагога):

- виражена особистісна позиція автора, суб'єктивність тексту, можливість одержати досвід емоційно-ціннісного відношення;
- діалогічність, можливість вибору рішень;

- рефлексивні можливості (пізнавальна, діяльнісна, емоційна рефлексія).

2. Актуальність для освітнього процесу:

- відповідність освітньому стандарту;
- аналогічність подібних педагогічних розробок;
- новизна авторської позиції, характер новизни (об'єктивна, суб'єктивна, концептуальна).

3. Відповідність певному віку.

4. Відповідність певному освітньому напрямку.

5. Методична культура:

- відповідність назви змісту;
- технологічність;
- погодженість цілей, засобів і результату;
- методична цілісність і варіативність;
- реалістичність цілей.

**Схема експертного висновку психологічної експертизи
авторських педагогічних розробок**

1. Допуск (впровадження) у масову школу:

- доцільний;
- необхідний/актуальний;
- заборонений.

2. Використання в спеціалізованих школах:

- рекомендовано;
- можливо;
- недоцільно.

3. Представлені матеріали необхідно доробити з урахуванням зауважень експертів за результатами апробації.

4. Авторська розробка доцільна для впровадження тільки з відповідним науково-методичним комплексом і психологічним супроводом.

5. Замовлення на впровадження або рекомендація авторові на продовження роботи з метою удосконалення розробки.

Гуманітарні вимоги до сучасного підручника

Сучасний підручник має вчити:

1. *Культурі мислення:*

- формулюванню основних понять та істотних визначень;
- моделюванню: схематичне зображення явищ, подій, відносин, дій тощо;
- виділяти основну думку або акцентувати її;
- порівнювати, зіставляти, оцінювати, інтерпретувати, виділяти підстави;
- бачити ціле і його частини, бачити частини в цілому.

2. *Культурі діяльності:*

- ставити та бачити мету діяльності;
- планувати й проектувати діяльність;
- знаходити й обирати засоби діяльності;
- здійснювати переклад схем у конкретні дії;
- аналізувати ситуацію.

3. *Психологічній культурі:*

- самоспостереженню, самоаналізу, самооцінці;
- формувати установку на творчу діяльність;
- розвивати увагу до внутрішнього світу (розуміння, альтернативність і варіативність, діалогічність, сумнів, самостійність тощо).

4. *Культурі мови й культурі спілкування:*

- дотримуватись адресності висловлювань;
- працювати із джерелами інформації всіх типів;
- інтерпретувати й імпровізувати;
- організовувати колективну діяльність і брати участь у ній.

Схема психологічної експертизи навчального посібника

І. Рівень відповідності змісту посібника конкретній галузі наукової й практичної діяльності: посібник ставить і вирішує актуальні й інноваційні для даної галузі завдання; посібник формує адекватне розуміння досліджуваної галузі; посібник допомагає вирішувати

стандартні завдання; на основі посібника можна вирішувати окремі класи стандартних завдань; на основі окремих розділів посібника можливе розуміння стандартних завдань.

II. Рівень (досяжний) керування пізнавальною діяльністю: посібник може бути успішно використаний в самостійній роботі; деякі розділи посібника можуть бути використані в самостійній роботі; успішна робота з посібником можлива при постійному звертанні до інших посібників; робота з посібником вимагає постійних вказівок педагога; кожний розділ посібника вимагає спеціального коментування з боку педагога.

III. Рівень відповідності дидактичної структури посібника сучасним вимогам: відповідність обсягу й оформлення посібника валеологічним вимогам (відповідає/не відповідає); відповідність структури посібника структурі навчальної діяльності (цілком відповідає/у достатній мірі відповідає/не відповідає); співвідношення тексту й позатекстового матеріалу (вдале/невдале); успішність реалізації функцій стимулювання та контролю (добре/задовільно/погано).

IV. Рівень відповідності якості поліграфічного виконання дидактичним вимогам: шрифт, формат, якість ілюстрацій (гарно/задовільно/незадовільно); якість паперу (гарно/задовільно/незадовільно).

V. Рівень відповідності лінгвістичних характеристик тексту дидактичним вимогам: синтаксична складність тексту; термінологічна складність тексту.

Експертиза освітньої програми як нормативного документу, що визначає діяльність закладу освіти, проводиться у наступних випадках:

- за заявою освітньої установи на проведення процедури ліцензування;
- за заявою освітньої установи на проведення державної атестації;
- за особистою заявою керівників освітньої установи при їх атестації;
- за заявою освітньої установи про відкриття експериментального майданчика.

Крім того, освітня програма експертується керівними органами освіти при її узгодженні та комплексній перевірці освітньої установи.

Схема психологічної експертизи освітньої програми

1. Адекватність типу й виду освітньої програми, представленої на експертизу, концепції національної стандартної класифікації освіти.
2. Формулювання мети освітньої програми.
3. Опис результатів реалізації освітньої програми.
4. Характеристика учнів, яким адресована освітня програма.
5. Навчальний план, що відбиває специфіку змісту предметного знання.
6. Програмно-методичне забезпечення навчального плану.
7. Опис специфіки позакласної роботи.
8. Система діагностичного забезпечення освітньої програми.
9. Система корекційного забезпечення освітньої програми.
10. Організаційно-педагогічні умови реалізації освітньої програми.
11. Форма атестації навчальних досягнень учнів після реалізації освітньої програми і характер документів про них.
12. Подальші перспективи впровадження освітньої програми.

Схема психологічної експертизи педагогічних досягнень

- I. Досягнення працівника у професійних конкурсах, грантах (переможці, дипломанти, призери).
- II. Науково-методична інноваційна робота.
- III. Трансляція передового досвіду педагога.
- IV. Досягнення вихованців, учнів.
- V. Результати підсумкової перевірки вихованців, учнів.

Критерії оцінки педагогічного досвіду

1. Ефективність (позитивна результативність досягнень учнів відповідно до освітньої програми, за якою працює педагог);
2. Оптимальність (досягнення кінцевого результату при найменших фізичних, розумових та часових витратах);
3. Новизна (використання інноваційних форм, методів та засобів реалізації досвіду);
4. Системність (позитивні результати є наслідком застосування продуманої системи навчання та виховання);
5. Стійкість і відтворюваність результату (тривале функціонування позитивних результатів впровадження досвіду, їх стабільність та повторюваність).

Схема психологічної експертизи педагогічного досвіду

1. Теоретичне обґрунтування: концептуальні основи обраного напрямку (теми), науковий доробок відомих фахівців у даній галузі, на який спирається педагог (автор, назва праці).

2. Провідна мета: центральна, основна думка, що визначає сутність досвіду й передбачає варіативність форм його застосування; виділення головного, істотного в діяльності педагога; характеристика кінцевого результату.

3. Завдання: випливають із мети й конкретизуються щодо її досягнення.

4. Технологія: система конкретних педагогічних дій (організація, зміст, методи, форми, прийоми навчання і виховання).

5. Умови, які допомагають вирішити поставлені завдання й досягти мети:

- теоретична зацікавленість,
- професійна компетентність,
- побудова розвиваючого середовища,
- використання нововведень, нових форм занять,
- співробітництво й партнерські відносини з дітьми й батьками.

6. Основні принципи роботи педагога:

- наукова основа,
- варіативність видів діяльності,
- принцип результативності та інші.

7. Результат: висновок про те, які результати даних педагогічних дій, чим вони відрізняються від інших результатів; оцінка умов, при яких даний досвід є ефективним.

Критерії оцінки якості інноваційної освітньої діяльності

1. Оцінка якості проблемно-орієнтованого аналізу стану педагогічної системи (проблематизації).

2. Оцінка якості пошуку можливостей (способів) рішення проблеми.

3. Оцінка якості планування.

4. Оцінка якості мотивування участі педагогічного колективу (інших учасників) в інноваційній діяльності.

5. Оцінка якості виконання (реалізації) плану.

6. Оцінка якості контролю й регулювання інноваційних процесів.

7. Оцінка плану реалізації експерименту.

8. Рекомендації:

- рекомендувати продовжити роботу над дослідженням;
- рекомендувати доробити проект або один із його етапів;
- рекомендувати припинити дослідження;
- рекомендувати підготувати публікацію за деякими аспектами інноваційної діяльності тощо.

Готовність освітньої установи до впровадження інновацій визначається наступними **компонентами**.

1. Мотиваційні компоненти:

- а) дослідження адміністрацією освітньої установи ставлення учасників проекту до майбутньої дослідно-експериментальної роботи;
- б) переконаність учасників перетворення освітньої системи у доцільності передбачуваного введення змін (за результатами дослідження);
- в) організація підтримки перспективних ідей, стимулювання творчої активності.

2. Компоненти цілеутворення:

- а) напрацювання в освітній установі механізмів своєчасного виявлення відповідних протиріч;
- б) залучення самих суб'єктів педагогічної практики в утворення цілей, розробку концепцій, стратегій розвитку освітніх процесів;
- в) орієнтованість задумів на перетворення спільної діяльності.

3. Операційні компоненти:

- а) уміння адміністрації сполучати точно сформульовані й повно з'ясовані змісти, вкладені учасниками інноваційних розробок в утворювальні цінності й ідеали, з технологіями, способами взаємодій і навчальним змістом;
- б) наявність у керуючій підсистемі стратегій управлінського й педагогічного підходів, а також наявність у стратегіях рефлексивної зони, що містить критерії розвитку;
- в) узгодження адміністрацією підходів і цілей стратегій за підставами розвитку;
- г) оцінка управлінської стратегії щодо загального напрямку перетворення навчального закладу.

Загальні питання інноваційної діяльності в системі освіти зазначені у Положенні про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності (додаток 13).

5. Психолого-педагогічна експертиза

Психолого-педагогічна експертиза – це експертна діяльність шкільного практичного психолога, яка розгортається в складі психологічної служби і натеper розглядається як один з найбільш важливих напрямів його фахової діяльності. Її проведення актуалізується відповідно до виникнення проблем шкільного життя на всіх рівнях загальноосвітньої школи.

Окрім проблем шкільного життя, психолого-педагогічна експертиза виявляє особливості відносин дитини з батьками та іншими родичами з метою вирішення різноманітних проблемних питань (стиль сімейного виховання та його вплив на дитину, батьківський спосіб життя та його вплив на розвиток дитини, ступінь прихильності дитини до батька/матері та його причини тощо). Зазначені проблемні питання та пов'язані з ними проблемні ситуації можуть бути *підставами для призначення психолого-педагогічної експертизи*, зокрема, для з'ясування особливостей розвитку і формування дитини в сім'ї, школі, соціальному оточенні, референтній групі тощо.

Виділяють наступні **види психолого-педагогічної експертизи**:

- психолого-педагогічна експертиза готовності дітей до шкільного навчання;
- психолого-педагогічна експертиза порушень психічного розвитку;
- психолого-педагогічна експертиза дітей «групи ризику»;
- психолого-педагогічна експертиза обдарованих учнів;
- психолого-педагогічна експертиза ефективності діяльності педагогів та психологів та ін.

Одним із напрямків психолого-педагогічної експертизи є встановлення *психологічної готовності дітей до шкільного навчання*.

У вітчизняній психології загальна здібність до учіння (навчання) розглядається як складне багатокomпонентне інтегративне утворення, в складі якого у якості стійких характеристик виділяються внутрішні умови формування інтелектуальної діяльності, що саморегулюється.

Складовими цих умов є оптимальним чином розвинені для віку мотиваційний, інтелектуальний і регулятивний компоненти. Вони, у свою чергу, складають передумови до становлення суб'єктивної активності дитини в учбовій діяльності.

Експертиза психологічної готовності дитини до шкільного навчання включає:

- загальну підготовку дитини, рівень розвитку її здібностей відповідно віку;

- психологічну готовність до навчання в умовах початкової школи.

Метою експертних оцінок на цьому етапі є виявлення особистісного потенціалу дітей шести- і семирічного віку та прогноз успішності їх діяльності в умовах шкільного навчання.

Складовими психологічної готовності до школи є:

1) особистісно-мотиваційна складова: певний рівень моральної зрілості, тобто здатність володіння своєю поведінкою; наявність соціальної толерантності у міжособистісних стосунках; поєднання власних інтересів з інтересами малої групи, до якої входить дитина, класного колективу, учителів і батьків; пізнавальний інтерес; бажання займатися суспільно значущою діяльністю; потяг до нового; позитивне ставлення до загально прийнятих норм поведінки; наявні мотиви досягнень; внутрішні компоненти мотивації, стійкість пізнавальної мотивації навчальної діяльності;

2) інтелектуальна складова: відповідний віку рівень розвитку пізнавальної сфери особистості (сприймання, пам'ять, мислення, мовлення, увага, увага); особливості мисленнєвої активності; аналітичність і креативність мислення;

3) афективна (емоційно-вольова) складова: наявність позитивного ставлення до школи, класу та однокласників; емоційна стійкість як здатність протидіяти негативному впливу на власну поведінку інших учасників навчального процесу; ситуативні порушення поведінки; здатність довільної саморегуляції (шляхом переборення перешкод) діяльності та поведінки у різних видах навчальної роботи.

Деякі психологи (М. Савчин, Л. Василенко та ін.) до окремих компонентів психологічної готовності до шкільного навчання відносять особистісну та соціально-психологічну готовність, що передбачає

формування у дитини готовності до сприйняття нової соціальної ролі - школяра.

Проблема адаптації дітей молодшого шкільного до умов навчання виділена дослідниками як одна з найбільш актуальних. Частково вона пов'язана з недостатньо високим рівнем готовності дітей до школи, однак, наявні й суто шкільні чинники. Серед них виділяють такі:

- зміна провідного онтогенетичного виду діяльності (перехід від гри до навчання);

- досить жорстке нормування організації та проведення самого процесу навчання.

Деадаптація проявляється у труднощах засвоєння навчального матеріалу, різкій мінливості настрою окремих дітей, деяких порушеннях стосунків між однолітками, виникненні непорозумінь окремих учнів з батьками та вчителями тощо.

Шкільні психологи-експерти вважають, що до індивідуальних чинників деадаптації слід віднести надмірну чутливість і підвищену збудливість нервової системи дитини. Емоційна вразливість таких дітей потребує розробки для них індивідуальних планів навчання, а також проведення спеціальних занять з психокорекції та психогімнастики, що сприятиме розвитку в них здатності до саморегуляції.

III. 3. Психологічна експертиза у сфері праці

Мета:

- ознайомити студентів з особливостями психологічної експертизи у сфері праці;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати специфіку застосування психологічної експертизи у сфері праці;

вміти проводити психологічну експертизу у сфері праці.

План

1. Призначення та основні завдання трудової експертизи.
2. Психологічні особливості трудової експертизи.
3. Види трудової експертизи.

Основні поняття: трудова експертиза, предмет трудової експертизи, підстави призначення трудової експертизи, ретроспективна трудова експертиза, прогностична трудова експертиза, профорієнтація, профвідбір.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці / І.О. Баклицький. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Бандурка А.М. Юридическая психология / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков: Изд-во «Титул», 2006. – 750 с.
3. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2000. – 352 с.
4. Водопьянова Н. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н. Водопьянова, Е. Старченкова. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
5. Климов Е.А. Пути в профессионализм (психологический взгляд) / Е.А. Климов. – М., 2003. – 151 с.
6. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті: соціально-психологічний аспект: монографія / Н.Л. Коломінський. – К.: МАУП, 2000. – 286 с.
7. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л.А. Коростылева. – СПб.: Речь, 2005. – 222 с.
8. Крижко В.В. Теорія та практика менеджменту в освіті / В.В. Крижко. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – 272 с.
9. Леонтьев Д.А. Комплексная гуманитарная экспертиза: методология и смысл / Д.А. Леонтьев, Г.В. Иванченко. – М.: Смысл, 2008. – 135 с.
10. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М.: Академия, 2001. – 181 с.
11. Тобиас Л. Психологическое консультирование и менеджмент:

взгляд клинициста / Л. Тобиас. – М.: Класс, 2000. – 160 с.

12. Урбанович А.А. Психология управления / А.А. Урбанович. – М.: Харвест, 2003. – 640 с.

13. Чернобровкин В.Н. Диагностика фрустрационных реакций педагогов / В.Н. Чернобровкин, В.А. Чернобровкина. – К.: НПЦ Перспектива, 2000. – 73 с.

14. Эльконин Б.Д. Психология развития / Б.Д. Эльконин. – М.: Академия, 2001. – 144 с.

Стислий зміст теми

1. Призначення та основні завдання трудової експертизи

Трудова експертиза – це визначення фахівцями придатності людини до праці за конкретною професією.

Придатність до того чи іншого виду праці (профпридатність), як свідчать дані медичної, психологічної, фізіологічної, економічної, педагогічної наук, обумовлюється віком, станом здоров'я, професійною підготовкою, рівнем розвитку професійних здібностей, здатністю до постійного удосконалення та навчання протягом усього життя, покликанням як сукупністю потрібних професійних здібностей і бажання працювати за даною професією.

Об'єкт трудової експертизи - взаємовідношення у системі «людина (особистість) - праця».

Основними завданнями трудової експертизи у всіх сферах суспільної практики (виробництво, наука, техніка, транспорт, послуги, бізнес, менеджмент тощо) є:

- запобігання прийняття на роботу осіб, які за психологічними, віковими показниками непридатні для якісної трудової діяльності протягом тривалого часу;

- своєчасне відсторонення від роботи працівників, які з певних причин виявилися не придатними до виконання професійних обов'язків;

- виявлення найбільш відповідної для підекспертної особи іншої сфери професійної діяльності, в якій безпосередня професійна адаптація буде достатньо ефективною;

- відбір найбільш працездатних осіб для даного виду діяльності, які здатні успішно виконувати трудові обов'язки за спеціальністю без шкоди для свого здоров'я і з належною продуктивністю праці.

Для розв'язання завдань трудової експертизи залучаються експерти-психологи високого рівня професійної майстерності у відповідній галузі психології (інженерна психологія, психологія праці), а також інші фахівці (лікарі, інженери, конструктори та ін.) та організації (приймальні комісії, відділи кадрів, військкомати, лікарсько-трудова експертні комісії, військово-лікарські комісії, комісії з відбору працівників та ін.).

Трудова експертиза незалежно від її організаційних форм вирішує наступні **загальні питання:**

- Чи може дана людина починати виконання певного виду професійної діяльності?

- Чи може дана людина продовжувати працювати на посаді?

- На якому виді робіт дану людину краще використовувати?

- Якщо стався нещасний випадок, то якою мірою він залежав від особливостей працівника і чи не була, зокрема, зроблена помилка при допуску його до даного виду робіт?

Ці та інші питання визначають завдання конкретної трудової експертизи та методи їх вирішення. В одних випадках вивчаються тільки документальні дані, в інших - проводяться бесіди з вступником на навчання, роботу або працівником на виробництві, в деяких - здійснюються медичні та психологічні дослідження фахівцями та експертними комісіями.

2. Психологічні особливості трудової експертизи

Психологічні особливості трудової експертизи полягають у наступному:

1. Залучення інженерних психологів до проведення експертизи.

2. Вплив незвичних екстремальних подразників на психіку учасників події (вид поранених і вбитих, вид спотвореної техніки, поведінка рідних, журналістів, можлива небезпека для життя і здоров'я на місці пригоди тощо).

3. Прояв психологічних чинників, які полегшують або ускладнюють процес розкриття причин події (активізація уваги, мислення та інших

психічних пізнавальних процесів, інтерес до виявлення причин того, що сталося, психологічний тиск на експертів зацікавлених осіб, домінуючий вплив надмірних за силою подразників на процес прийняття рішень, складність вибору однієї з версій того, що сталося тощо).

4. Психологічне обґрунтування запропонованих експертами рекомендацій щодо недопущення таких подій у майбутньому.

Трудова експертиза ґрунтується на вивченні матеріалів події, експериментальному моделюванні, аналізі записів технічних приладів (засобів об'єктивного контролю), зборі інформації від очевидців та учасників події, перевірці технічної документації (інструкцій і настанов з експлуатації технічних пристроїв), матеріалів особової справи (характеристики, автобіографія, медична книжка тощо), матеріалів експериментально-психологічного обстеження та іншої інформації. В окремих випадках психологу необхідна консультація інших фахівців.

Інженерні психологи залучаються до роботи тих комісій, в яких вплив психологічного чинника може виявитися вирішальним у виникненні аварійної ситуації: мотиви поведінки, причини і механізми помилкових дій, психічні стани, індивідуально-психологічні особливості особистості та ін.

У психології праці та інженерній психології *психологічні особливості експертної оцінки події базуються на 2-х концепціях:*

- концепція особистісного фактору;
- концепція людського фактору.

Так, при експертизі причин аварійності з опорою на особистісний фактор оцінюється роль індивідуальних, професійно важливих якостей особистості у виникненні, розвитку і наслідках аварійної ситуації.

При експертизі аварійності з опорою на людський фактор вивчаються й оцінюються:

- ступінь і повнота обліку професійно значущих характеристик людини в об'єкті (засобах) діяльності (конструкція робочого місця, його компонування, розміщення та ін.),
- умови праці (гігієнічні особливості робочого місця, ергономічність спецспорядження та засобів захисту, психологічний клімат в колективі тощо),

- зміст і структура процесу діяльності (способи виконання дій, характер інформації та фізичні навантаження, темп роботи тощо),
- організація діяльності (особливості режиму праці, відпочинку, навантаження тощо).

До компонентів *особистісного фактору* відносяться:

- моральні якості особистості (чесність, принциповість, дисциплінованість, почуття колективізму, цілеспрямованість);
- професійні якості особистості (професійні вміння та навички);
- психологічні особливості особистості (особливості психічних процесів, станів, властивостей);
- фізіологічні особливості особистості (тип нервової системи та ін.);
- фізичний розвиток особистості (сила, витримка, швидкість та ін.).

До компонентів *людського фактору* входять:

1. Суб'єкт діяльності:

- загальна характеристика суб'єкта діяльності;
- система профвідбору (на психологічному, освітньому рівні тощо)
- ефективність методів контролю і самоконтролю.

2. Засоби діяльності:

- засоби відображення інформації (візуальні, акустичні та ін.): розташування і спосіб кодування, кут візуалізації і час впливу сигналу, розбірливість слів та тексту, яскравість та контрастність;

- органи управління (штурвал, ручки, педалі, перемикачі та ін.): їх просторові співвідношення (взаєморозташування, угруповання), конструкція (розміри, форма, характер поверхонь та ін.), завантаження, інерційність, амплітуда переміщень тощо.

3. Умови діяльності:

- геометричні розміри елементів робочого місця (огляд, досяжність);
- умови праці на робочому місці (освітленість, свіже повітря, мікроклімат тощо);
- дотримання ергономічних вимог до одягу і спецспорядження;
- вплив факторів професійної діяльності (в залежності від виду професії: умови польоту, робота під землею, висотні роботи тощо).
- сумісність членів колективу.

4. Зміст діяльності:

- розподіл функцій між людиною і автоматикою;
- інформаційне та фізичне завантаження;

- способи виконання дій.

5. Організація діяльності:

- режим праці та відпочинку;
- професійне навантаження;
- програми підготовки;
- керівництво, управління діяльністю;
- забезпечення діяльності.

Трудова експертиза може здійснюватися **на різних рівнях:**

- **особистісному** (особистісні психічні передумови: зниження психічної працездатності, недостатня підготовленість до ситуації, індивідуальні психологічні особливості тощо);
- **професійному** (вплив на психіку умов праці);
- **на рівні середовища проживання** (вплив на психіку природних, виробничих, бойових та інших факторів).

3. Види трудової експертизи

У залежності від спрямованості трудову експертизу поділяють на ретроспективну та прогностичну.

Ретроспективна психологічна трудова експертиза оцінює минулу професійну підготовку випускників закладів освіти або успішність молодих спеціалістів, які проходять первинну професійну адаптацію; встановлює зв'язок допущених ними хибних дій з індивідуально-психологічними якостями підекспертних осіб з метою складання експертного висновку.

Ретроспективна трудова експертиза важлива для оцінки потенційних професійних здібностей індивіда (або недосвідченого працівника) для прогнозування успішності подальшої роботи й прийняття рішення про доцільність продовження професійного навчання або здійснення діяльності на тому чи іншому робочому місці.

Прогностична психологічна трудова експертиза проводиться переважно в контексті шкільної професійної орієнтації у формі професійної прогностики на основі результатів психодіагностичних обстежень. У результаті приймається рішення про подальше працевлаштування або вибір спеціальності в системі професійного

(вищого) навчального закладу з метою отримання кваліфікації певного освітньо-кваліфікаційного рівня: молодший спеціаліст, бакалавр, магістр.

Професійна прогностика надзвичайно важлива, цікава, але складна й відповідальна. Вона вимагає досконалого знання психофізіологічних та особистісних складових потенціальних професійних здібностей, особливостей їх розвитку і трансформації у різних вікових періодах під впливом тієї чи іншої навчальної, предметної та суспільної діяльності. Не менш важливим є знання світу професій, їх вимог до людини, а також рівня розвитку для досягнення високої професійної майстерності, компетенції, професіоналізму.

Найбільш чітко організаційно оформлена система **лікарсько-трудової експертизи**, основне завдання якої полягає в оцінці стану здоров'я людини у зв'язку із впливом професійної діяльності. Так, даний вид експертизи визначає стан працездатності людини, ступінь, час та причини її втрати.

Висновки лікарсько-трудової експертизи є підставою для визначення розміру відшкодування підприємством, установою або організацією збитку, заподіяного робітникам і службовцям унаслідок каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, пов'язаних із виконанням ними трудових обов'язків, а також приймається рішення про необхідність та термін тимчасового переведення працівника на іншу роботу, правомірність використання праці інвалідів тощо.

Експертиза професійної придатності інвалідів здійснюється **медико-соціальними експертними комісіями**. До роботи цих комісій залучаються спеціалісти з інженерної психології (психології праці) та психології професійного відбору; педагогічні працівники, що займаються навчанням і професійною підготовкою інвалідів, та спеціалісти державної служби зайнятості (додаток 2).

Висновок медико-соціальної експертної комісії з професійної придатності включається в індивідуальну програму реабілітації інваліда та є підставою для здійснення професійної орієнтації, професійної освіти і наступного працевлаштування з урахуванням побажань останнього.

Основними факторами успішної профорієнтації, профдіагностики і профвідбору є:

- знання вимог різних професій до людини;

- знання кон'юнктури ринку праці щодо окремих професій і спеціальностей;
- оцінка здібностей особистості.

У зв'язку з різноманітністю професійної діяльності людини, ускладненням сучасних умов праці, появою нових професій та спеціальностей виділяють наступні види трудової експертизи.

Види трудової експертизи

Напрямок експертизи	Види експертизи
Особистісний	Експертиза: <ul style="list-style-type: none"> - професійного спрямування - професійної придатності - психічної працездатності - ефективності діяльності - психологічної підготовленості - професійної підготовленості - індивідуально-психологічних особливостей
Технічний	Експертиза: <ul style="list-style-type: none"> - засобів відображення інформації - засобів управління - робочого місця оператора - шкідливих і небезпечних для життя чинників - аварій і катастроф - конструктивної надійності техніки
Середовищний	Експертиза небезпечних впливів: <ul style="list-style-type: none"> - погоди - землетрусів - вивержень вулканів - сонячної активності

Будь-який вид трудової експертизи в тій чи іншій формі завжди пов'язаний з психологічною експертизою, адже праця вимагає від людини не тільки фізичних, а й психічних здібностей, вимоги до яких в умовах механізації й автоматизації сучасних виробничих процесів постійно зростають. Проте методика та організаційні форми психологічної

трудової експертизи все ще не задовольняють пропонованим до неї вимогам.

III. 4. Психологічна експертиза у сфері сімейних відносин

Мета:

- ознайомити студентів з особливостями психологічної експертизи у сфері сімейних відносин;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати специфіку застосування психологічної експертизи у сфері сімейних відносин;

вміти проводити психологічну експертизу у сфері сімейних відносин.

План

1. Сімейні відносини як об'єкт психологічної експертизи.
2. Методичний інструментарій експертизи сімейних відносин.
3. Психологічна експертиза сімейних відносин у судовій практиці.
4. Батьки як об'єкт психологічної експертизи.

Основні поняття: сім'я, сімейне право, експертиза сімейних відносин, предмет експертизи сімейних відносин, види експертизи сімейних відносин, навчання, виховання, розвиток, вік, вікові кризи, сімейні кризи, стилі сімейного виховання.

Література

1. Алексеева И.А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с.

2. Гірник А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження / А. Гірник, А. Бобро. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 172 с.
3. Горецька О.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. [для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта»] / О.В. Горецька, Н.І. Сердюк. – Бердянськ: Видавець Ткачук О.В., 2015. – 216 с.
4. Косякова О.О. Возрастные кризисы: учебное пособие / О.О. Косякова. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 224 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях: справочное издание / И.Г. Малкина-Пых. – М.: ЭКСМЛ, 2008. – 928 с.
6. Мастюкова Е.М. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме / Е.М. Мастюкова, П.В. Грибанова, А.Г. Московкина. – М.: Владос, 2006. – 115 с.
7. Олифиревич Н.И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифиревич, Т.А. Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 160 с.
8. Петров И.Н. Семейные кризисы: правила компромиссов / И.Н. Петров. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 189 с.
9. Регуш Л.А. Проблемы психического развития и их предупреждение (от рождения до пожилого возраста) / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2006. – 320 с.
10. Романчик О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей / О. Романчик. – Львів: Джерело, 2008. – 324 с.
11. Руководство по предупреждению насилия над детьми: учебное пособие [для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студ. пед. вузов] / [под ред. Н.А. Асановой]. – М.: Владос, 1997. – 512 с.
12. Сексуальное насилие: теории, подходы и методы исследования / Ю.И. Пиголкин, О.А. Дмитриева, Н.Г. Щитов, П.Б. Дерягин. – М.: Медицинское информационное агентство, 2008. – 456 с.
13. Смит Энн У. Внуки алкоголиков: проблема взаимозависимости в семье / Энн У. Смит. – М.: Просвещение, 1991. – 127 с.

14. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста. – 2-е изд., перераб. и доп. / [под ред. С.Ю. Циркина]. – СПб.: Питер, 2004. – 896 с.

15. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд-во ЭКСМО, 2000. – 512 с.

16. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – 2-е изд., расш. и допол. – СПб.: Питер, 2001. – 198 с.

Стислий зміст теми

1. Сімейні відносини як об'єкт психологічної експертизи

Сім'я як суспільний інститут та водночас мала соціальна група відіграє важливу роль у житті кожної людини та суспільства в цілому. Соціологи і сімейні психологи виділяють три основні складові благополучної сім'ї - стабільність, динаміка розвитку та виконання певних функцій.

Функції сім'ї:

– виховна функція: здійснення процесу виховання як дітей, так і дорослих членів сім'ї;

– побутова функція: задоволення побутових потреб членів сім'ї (потреби в їжі, одязі, житлі тощо);

– емоційна функція: задоволення емоційних потреб (повага, визнання, любов, психологічна підтримка та захист);

– духовна функція: задоволення таких психологічних потреб членів родини, як спільне проведення часу, дозвілля, пізнання нового та інше;

– функція контролю: контроль над процесом навчання дитини, станом здоров'я члена сім'ї тощо;

– сексуальна функція: сексуальне виховання дітей; задоволення сексуальних потреб чоловіка і жінки, культура сексуальних стосунків.

Ми зупинилися на тих функціях, які наявні в принципі, проте в кожній сім'ї можливі варіації в ту чи іншу сторону. Деякі функції можуть слабшати або зовсім втрачатися, а деякі, навпаки, виходити на перший план. Зрозуміло, мова йде про повноцінні благополучні родини. Навряд

чи можна говорити про розуміння, підтримку та взаємоповагу в сім'ї, де один із її членів зловживає алкоголем або проявляє агресію та жорстокість.

Система взаємин у сім'ї регулюється Конституцією України, сімейним кодексом України, сімейним правом та іншими законодавчими та нормативними актами.

Сімейне право – це система правових норм, спрямованих на врегулювання особистих немайнових та майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, опікунами, піклувальниками та підопічними, патронатними вихователями та їх вихованцями, а також інших сімейних відносин між членами сім'ї та родичами.

Суспільні відносини, врегульовані нормами сімейного права, називаються **сімейними правовідносинами**, для яких притаманні наступні **ознаки**:

- 1) специфічний суб'єктний склад;
- 2) тривалий характер;
- 3) невідчужуваність прав та обов'язків;
- 4) можливість суб'єктів сімейних правовідносин виступати учасниками одразу кількох сімейних правовідносин.

Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути лише фізичні особи, причому такі, що перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення.

Сімейне законодавство встановлює наступний перелік суб'єктів сімейних правовідносин:

- 1) подружжя;
- 2) батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- 3) баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- 4) рідні брати, рідні сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому всі інші родичі (двоюрідні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин за винятками, встановленими законом.

В юридичній літературі сімейні правовідносини поділяються *залежно від характеру*:

- відносні, що мають абсолютний характер захисту (право батьків на виховання дітей);
- абсолютні з відносним характером (право спільної сумісної власності на майно подружжя);
- відносні правовідносини (особисті немайнові права подружжя, аліментні зобов'язання тощо).

За змістом прав та обов'язків суб'єктів сімейних правовідносин, останні поділяються на:

- шлюбні правовідносини;
- правовідносини між батьками і дітьми (батьківські правовідносини);
- правовідносини щодо виховання дітей;
- правовідносини щодо матеріального утримання сім'ї.

Сімейний кодекс України містить основні положення, які мають принципове значення для правового регулювання взаємин у сім'ї. Здійснюється це з наступними цілями:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- побудова сімейних відносин на паритетних засадах, почуттях взаємної любові і поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Однак треба зазначити, що не всі цілі сімейних відносин можуть досягатися шляхом правового регулювання. Так, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, а також побудова сімейних відносин на засадах взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки можуть бути забезпечені не нормами права, а нормами моралі. А норми права лише сприяють цьому.

Одним з видів психологічної експертизи, що допомагає у вирішенні рідноманітних питань, зумовлених сімейними відносинами є **експертиза у сфері сімейних відносин**.

Потреба в психологічній експертизі сімейних відносин обумовлюється великою кількістю оціночних правових норм у Сімейному кодексі України, що мають психологічний зміст, зокрема:

«взаємини», «психічний стан», «психічне насильство», «духовний розвиток», «умови виховання», «інтереси дитини», «спілкування», «перешкоди в спілкуванні», «ставлення до дитини», «думка дитини», «ставлення до виховання», «мотиви усиновлення», «взаємовідповідність усиновлювача та дитини», «особа дитини», «сімейні відносини», «вікові особливості», «особиста прихильність», «психологічно небезпечні умови», «жорстоке поводження», «поведінка», «особисті якості особи», «бажання дитини» тощо.

Класифікація правових норм за істотними психологічними ознаками дозволяє виділити кілька **видів психологічної експертизи сімейних відносин:**

- психологічна експертиза нездатності повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними;
- психологічна експертиза особистісних якостей батьків, опікунів, усиновлювачів;
- психологічна експертиза умов виховання і розвитку;
- психологічна експертиза спілкування й взаємодії в сім'ї;
- психологічна експертиза міжособистісних стосунків і психологічної сумісності;
- експертиза психологічно небезпечних сімейних умов тощо.

Психологічна експертиза повинна спиратися на досягнення сучасної психологічної науки, зокрема, на наукові факти й закономірності вікового розвитку дитини, психологічні умови виховання, психологію міжособистісних стосунків, психологію конфлікту, психологію сім'ї, психологію життєвих криз тощо.

У методичному аспекті психологія має у своєму розпорядженні велику кількість психодіагностичних методів для об'єктивної оцінки сімейних відносин.

2. Методичний інструментарій експертизи сімейних відносин

Соціально-психологічні проблеми сім'ї можна звести до **трьох основних груп:**

- дошлюбні,
- подружні,
- проблеми взаємин дітей і батьків.

З метою дослідження зазначених проблем психологічна експертиза використовує різні методи психологічного дослідження: опитування,

спостереження, експеримент, метод соціометрії, методи поперечних і поздовжніх зрізів, кількісно-якісний аналіз документів, тестування та ін.

Зупинимося на описі **методу тестування** і представимо орієнтовні методики, що дозволяють здійснювати діагностику подружніх і дитячо-батьківських відносин.

Діагностика дошлюбних відносин

Діагностика взаємин молодих людей в дошлюбний період включає дві групи тестів:

перша - дозволяє досліджувати оцінку юнаками і дівчатами себе як майбутніх подружжя і батьків;

друга - спрямована на оптимальний підбір пар для знайомства і потенційного подружжя, допомагає прогнозувати подружні відносини в перспективі.

Перша група тестів включає в себе наступні методики:

- методика оцінки старшокласником себе як майбутнього сім'янина (С. Ковалевський);

- тест на превентивну задоволеність шлюбом;

- методика «Функціонально-рольова узгодженість» та ін.

Другу групу складають:

- анкета-інтерв'ю «Ви вступаєте в шлюб» (В. Сисенко);

- тест-карта оцінки готовності до сімейного життя (І. Юнда);

- методика визначення психологічної сумісності у шлюбі (Ю. Решетняк, Г. Васильченко), модифікований варіант тесту Т. Лірі;

- шкали любові і симпатії (З. Рубіна).

Діагностика подружніх відносин

Методики вивчення особливостей спілкування і взаємовідносин у подружній парі:

- опитувальник «Спілкування в родині» (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Дубовська);

- проєктивний тест на діагностику характеру комунікацій в сім'ї «Сімейна соціограма» (Е. Ейдеміллер);

- методика «Рольові очікування і домагання у шлюбі» (А. Волкова);

- методика «Розподіл ролей в сім'ї» (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Дубовська);

- методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдеміллер, В. Юстіцкіс);

- проєктивна графічна методика «Сімейна гемограма» (Е. Ейдемільер).

Методики дослідження індивідуальності подружжя:

- методики на визначення типу темпераменту (Г. Айзенк, А. Личко);

- особистісний опитувальник «16 особистісних чинників» (Р. Кеттелла);

- Міннісотський багатопрофільний особистісний опитувальник ММРІ (Дж. Мак-Кінлі, С. Хатауей);

- методика малюнкової фрустрації (С. Розенцвейг);

- колірний тест М. Люшера та ін.

Методики дослідження сімейного дозвілля, інтересів і цінностей:

- опитувальник «Вимірювання установок в сімейній парі» (Ю. Альошина, Л. Гозман);

- самоактуалізаційний тест (САТ) (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Дубовська), розроблений на основі опитувальника особистісних орієнтації РОІ Е. Шострома.

- методика «Ціннісні орієнтації» (адаптований варіант методики М. Рокича),

- опитувальники «Інтереси-дозвілля», «Умови сімейного благополуччя» (Т. Трапезнікова) та ін.

Методики вивчення морально-психологічних основ подружніх відносин:

- тест-опитувальник задоволеності шлюбом (експрес-діагностика В. Століна, Г. Бутенко, Т. Романової);

- методика «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман);

- опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС) (Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс).

Крім тестування в дослідженні подружньої пари використовуються *опитування, бесіда, інтерв'ю.*

Доцільно після кожного комплексного дослідження дошлюбного і шлюбного періодів подружньої пари складати *психограму подружжя* (А. Волкова, Т. Трапезнікова) за наступними напрямками:

1) зони конфліктів подружжя, потенційний ініціатор конфлікту в кожній із зон;

- 2) ступінь особистої сумісності;
- 3) загальна міра взаєморозуміння і злагоди в різних аспектах сімейного життя;
- 4) загальний прогноз відносин в парі;
- 5) рекомендації щодо форм і змісту корекційної роботи з парою в цілому і з кожним окремо.

В основі психограмми подружжя лежить порівняльний аналіз результатів, отриманих в процесі всебічного дослідження подружніх взаємин.

Діагностика дитячо-батьківських відносин

Ці методики розділяються на дві групи: одні досліджують міжособистісні відносини в системі «батько-дитина» очима батьків, інші - очима дитини.

Методики дослідження міжособистісних відносин у системі «батько-дитина» очима батьків:

- тест «Батьківсько-дитячі відносини» (PARI) (Є. Шеффер, Р. Белл, адаптація – Т. Нецерет);
- тест-опитувальник аналізу сімейного виховання та профілактики порушень виховання (АСВ) (Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс);
- тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО) (А. Варга, В. Столін);
- опитувальник для дослідження емоційної сторони дитячо-родинної взаємодії (Е. Захарова).

Методики дослідження міжособистісних відносин у системі «батько-дитина» очима дитини:

- графічний тест «Малюнок сім'ї»;
- проєктивна методика Р. Жиля;
- методика «Діагностика емоційних відносин в сім'ї» (О. Лідерса, І. Анісімовой), розроблена для двох вікових груп: першу групу складають діти дошкільного віку та молодші школярі, другу - підлітки.

Зазначені вище методики дослідження сімейних відносин можуть мати як індивідуальну, так і групову форми організації.

3. Психологічна експертиза сімейних відносин у судовій практиці

Одним із видів судової експертизи є судово-психологічна експертиза сімейних відносин, необхідність проведення якої виникає при розгляді справ, пов'язаних із захистом прав та інтересів дітей.

Відповідно до чинного законодавства виокремлюють наступні *категорії сімейних справ*:

- про виховання дітей після розлучення батьків;
- про місце проживання дітей при окремому проживанні батьків;
- про участь одного з батьків у вихованні дитини;
- про повернення дитини за вимогою батьків від будь-яких осіб, що не законно утримували дитину (без судового рішення);
- про позбавлення батьківських прав;
- про поновлення батьківських прав;
- про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав;
- про всиновлення дитини;
- про відміну всиновлення;
- про усунення заборон з боку батьків на спілкування з дитиною бабусь, дідусів, братів, сестер та інших родичів.

З процесуальної точки зору названі категорії справ об'єднуються тим, що в більшості випадків законодавець як критерій для визначення наслідків, які вказані в тій або іншій нормі права, називає інтереси дитини. Суд при розгляді сімейних суперечок також керується зазначеною нормою права. Проте, рішення питань щодо відповідності або невідповідності поведінки батьків інтересам дитини, на практиці викликає чималі труднощі.

Найпоширенішою судовою помилкою при розгляді подібних справ є відсутність повної, вичерпної інформації про всі необхідні обставини. В. Нагаєв пропонує *перелік найтипівіших обставин*, які необхідно встановлювати при розгляді суперечки про право на виховання дітей:

- конкретні умови виховання дитини (дітей);
- вікова категорія дитини (дітей);
- особливості розвитку дитини (дітей);
- характер взаємостосунків батьків або фактичних вихователів (між собою і кожного з них з дитиною);

- відношення дітей до батьків (фактичних вихователів);
- позитивний або негативний вплив батьків або фактичних вихователів на розвиток дитини (дітей);
- особистісні якості батьків та їх вплив на особисту прихильність дитини (дітей).

Якщо суперечка про право на виховання дітей виникла у зв'язку з розірванням шлюбу, то слід звернути увагу на причини сімейного конфлікту, що може бути важливим для правильного визначення місця проживання дитини з урахуванням її інтересів. Ці чинники є психологічними і визначаються із застосуванням спеціальних знань.

У разі проведення експертизи з питань сім'ї важливим є вивчення особливостей сімейних відносин між подружжям (особливо у випадку цивільного шлюбу). У даному контексті доречним є **виявлення наявності розгорнутої системи внутрішньосімейних ролей**, а саме:

- наявність спільного ведення господарства;
- взаємодія у догляді за дітьми, забезпеченні їх фізичного і психічного комфорту;
- сексуальне партнерство;
- спільний побут і дозвілля;
- проживання під спільним дахом;
- підтримання родинних зв'язків;
- наявність конфліктів у сімейному і родинному колі;
- спільне майно, його дольова належність тощо.

Важливим діагностичним показником субсистеми «подружня пара» є наявність конфліктів, позитивними результатами яких є відповіді на наступні питання:

- Чи відбулося взаємне навчіння чомусь (у тому числі, способам виходу з конфлікту)?
- Чи знизилася емоційна напруга в ході самого конфлікту?
- Чи відбулося взаємопорозуміння й зближення партнерів щодо їх взаємозалежності?
- Чи знайдено шляхи запобігання та уникнення бурхливих конфліктів «на пустому місці»?

Таким чином, вивчення та дослідження різноманітних сімейних проблем потребує застосування спеціальних психологічних знань у формі психологічної експертизи.

4. Батьки як об'єкт психологічної експертизи

Взаємини батьків і дітей є складною психологічною проблемою, оскільки стиль таких взаємин безпосередньо впливає на розвиток особистості дитини. Її складність полягає і в прихованому характері людських відносин, труднощах «зовнішнього проникнення» в них. Свідомий характер взаємин дозволяє виховувати дітей в умовах, що сприяють їх всебічному і гармонійному розвитку. Атмосфера напруженості і конфліктності в сімейній ситуації діє на дитину негативно. Дисгармонія сімейних відносин дає їй зразки агресивності, непостійності, ворожості й асоціальної поведінки.

Відомо, що сім'я як мала соціальна група є якнайкращим виховним середовищем. Проте деякі чинники, пов'язані зі складом сім'ї, станом її внутрішніх взаємин або неадекватними виховними позиціями батьків, можуть викликати зниження її виховної здатності. Існують крайнощі виховного процесу, які створюють високий ризик виникнення неадекватної поведінки дитини та її неуспішності у навчанні. Одним з чинників, що порушують виконання виховних функцій сім'ї, може бути стиль сімейного виховання.

Розглянемо типові стилі сімейного виховання.

Авторитарний стиль виховання. Батьки змалку виховують у дитини почуття відповідальності, вміння долати труднощі. Але негативним є надмірно високі вимоги до дитини, виконання яких потребує максимальної мобілізації всіх розумових та фізичних здібностей. Від дитини вимагають досягнення успіху в різних сферах, що стає для неї самоціллю. Всі рішення в сім'ї приймаються без участі дитини. Як правило, взаємовідносини у таких родинях «холодні». Даний стиль виховання називають диктаторським.

Ліберальний стиль виховання. Для даного стилю виховання практично відсутня дисципліна, заборони й обмеження. Батьки не покладають на дитину особливих надій, при цьому самі, як правило, безвольні, безвідповідальні та непослідовні. Здатність дитини до самоствердження різко знижується. Очікування невдачі стає постійним. Основний принцип даного стилю виховання - невторчання.

Потуральний стиль виховання. Батьки з таким стилем виховання зазвичай зайняті власними проблемами, їх майже не хвилює душевний стан дитини, її інтереси та запити. Непослідовні у методах виховання, вони, як правило, обирають «метод батога та пряника». У більшості випадків дітям із таких сімей характерне негативне ставлення до навчання, низький рівень навчальної мотивації, пошук вигідних форм взаємодії з оточуючими.

Нестійкий стиль виховання. Даний стиль виховання характеризується нестійкістю, непослідовністю, непогнозованістю виховних впливів. Непрогнозованість батьківських емоційних реакцій провокує у дитини підвищену тривожність, невпевненість у собі, неадекватну самооцінку, а в складних ситуаціях - соціальну дезадаптацію.

Демократичний стиль виховання вважається оптимальним для сімейного виховання, оскільки в цьому випадку батьки вірять в успішну самостійну діяльність дитини, здійснюють адекватний контроль та використовують ефективні виховні методи. Для таких сімей характерно регулярне спілкування, теплі і дружні стосунки, врахування думки кожного члена родини. Як правило, у школі такі діти мають високий рівень адаптації та успішності.

Серед причин неефективного батьківського ставлення назвемо такі:

- педагогічна й психологічна неграмотність батьків;
- ригідні (від лат. *rigidus* – твердий) стереотипи виховання;
- вплив особливостей спілкування в сім'ї на відносини батьків і дітей;
- особистісні проблеми й особливості батьків.

Доволі часто батьки схильні розв'язувати особистісні проблеми за рахунок дитини, що може виражатися у наступному:

- «передача» дитині своїх власних негативних якостей;
- перенос конфлікту між подружжям у сферу виховання;
- зсув в установках батьків по відношенню до статі дітей (надання переваги жіночим/чоловічим якостям дитині протилежної статі);
- нерозвиненість батьківських почуттів;
- надмірне розширення сфери батьківських почуттів;
- виховна невпевненість батьків;

- страх втратити дитину (особливо якщо такі прецеденти були).

Подібні порушення викривають підвищену протекцію батьків або, навпаки, їх низьку опіку, емоційне відкидання й жорстоке поводження.

Юридичні психологи стверджують, що неможливо кваліфікувати поведінку батьків без вивчення її мотивації. Встановити, чи здійснюють батьки шкідливий вплив на дітей, можна лише знаючи особистісні риси кожного з батьків, психологічні особливості дитини, ступінь впливу типової поведінки батьків на формування у дитини певних установок, домінант поведінки, особистісних цінностей. У кожному конкретному випадку експертиза може бути призначена відносно батьків (одного з них) або фактичних вихователів, а також з приводу психологічного аналізу ситуації (сімейного конфлікту).

Предметом експертного дослідження можуть бути:

- значущі індивідуально-особистісні особливості батьків (особливості пізнавальної, емоційної, вольової сфери);
- установки й домінанти поведінки (діючі установки в конфліктних ситуаціях, типові способи вирішення конфліктів);
- основні мотиваційні лінії поведінки в родині;
- структура потреб і соціальних цінностей;
- виявлення істотних причин сімейного конфлікту.

Психологічна експертиза застосовується у справах про участь одного з батьків у вихованні дітей, місце проживання дітей при окремому проживанні батьків, відновлення раніше припинених батьківських правовідносин, всиновлення дитини або його скасування, позбавлення батьківських прав тощо.

Позбавлення батьківських прав застосовується на практиці як крайній захід, тому в законодавстві чітко сформульовані *підстави* для його застосування:

- ухилення батьків від виконання обов'язків по вихованню дітей;
- зловживання батьківськими правами;
- жорстоке поводження з дітьми;
- відмова без поважних причин забрати свою дитину з пологового будинку (іншої медичної установи);
- здійснення умисного злочину проти життя або здоров'я своїх дітей або членів родини;

- хронічний алкоголізм або наркоманія.

Зазначені підстави є фактами соціально-оцінного характеру, що вимагають психологічного вивчення та проведення експертного дослідження.

Завдання експертного дослідження полягають у наступному:

- виявити особливості психофізичного статусу випробовуваного (характеристика емоційної, пізнавальної, інтелектуальної сфер);

- дослідити особливості структури особистості (виявлення основних і актуальних установок, домінант поведінки);

- визначити структуру й ієрархію основних мотиваційних ліній особистості випробовуваного;

- здійснити психологічний аналіз відносин в сім'ї (виявлення конфліктогенних чинників, уявних і дійсних конфліктів, системи міжособистісних відносин та ін.).

Таким чином, психологічна експертиза є необхідною складовою у будь-якій справі з питань шлюбно-сімейних відносин. Основним завданням експерта-психолога є проведення об'єктивного психодіагностичного дослідження з добором адекватних методів та методик, а також з урахуванням морально-етичних аспектів даного виду експертиз.

III. 5. Психологічна експертиза у сфері засобів масової комунікації

Мета:

- ознайомити студентів з особливостями психологічної експертизи у сфері засобів масової комунікації;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати специфіку психологічної експертизи засобів масової комунікації;

вміти проводити психологічну експертизу засобів масової комунікації.

План

1. Поняття про психологічну експертизу засобів масової комунікації, її мета та види.
2. Методи дослідження продукції засобів масової комунікації.
3. Дослідження аудиторії засобів масової комунікації.

Основні поняття: засоби масової інформації, засоби масової комунікації, експертиза засобів масової комунікації, предмет експертизи засобів масової комунікації, види експертизи засобів масової комунікації, фокус-група, інвент-аналіз, контент-аналіз, інтент-аналіз, метааналіз, медіапортрет.

Література

1. Антонова Н.В. Психологія масових комунікацій [Електронний ресурс] / Н.В. Антонова. – Режим доступу: http://stud.com.ua/36576/psihologiya/psihologiya_masovih_komunikatsi.
2. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособ. / А.Н. Баранов. – М.: Наука, 2007. – 592 с.
3. Бондаровська В. Стан інформаційно-психологічної безпеки в Україні / В. Бондаровська // Психолог. – 2007. – № 16. – С. 14-17.
4. Бондаровська Н. Вплив реклами на людину: нариси / Н. Бондаровська // Психолог. – 2007. – № 30. – С. 3-55.
5. Вакуленко О.В. Засоби масової інформації як особливий чинник впливу на формування способу життя особистості / О.В. Вакуленко // Соціальний працівник. – 2005. – вересень. – С. 14-18.
6. Гуцал А. Психологічні механізми сприйняття рекламної продукції дітьми [Електронний ресурс] / А. Гуцал. – Режим доступу до ресурсу: s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp154-156.pdf.
7. Зазыкин В.Г. Психология рекламы / В.Г. Зазыкин. // Психология управления. – М.: 2002. – С. 116-132.
8. Кузнєцова О. Правовий захист малолітніх і неповнолітніх від шкідливого впливу ЗМІ в Україні та за кордоном [Електронний ресурс] / О. Кузнєцова. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Kuznecova.htm.
9. Леонтьев Д.А. Комплексная гуманитарная экспертиза: методология и смысл / Д.А. Леонтьев, Г.В. Иванченко. – М.: Смысл, 2008.

- 135 с.

10. Масковский Ю. Реклама, люди и жизнь / Ю. Масковский // Предпринимательство. - 1994. - № 3-4. - С. 110.

11. Огилви Д. О рекламе / Д. Огилви; [пер. с англ. А. Гостева и Т. Новиковой]. - М.: ЭКСМО, 2003. - 229 с.

12. Ростоцький М. Гіпнотичний вплив реклами / М. Ростоцький // Психолог. - 2007. - № 40. - С. 10-12.

13. Снігульська В. Телебачення: інформаційний помічник чи джерело агресії / В. Снігульська // Психолог. - 2007. - № 40. - С. 6-9.

14. Таращенко В. Почерк, портрет, характер: скрита психодіагностика в практичному изложенні / В. Таращенко. - К.: Ника-Центр, 2005. - 135 с.

15. Чальдини Р. Как заставить вас сказать «Да». Психология человеческих отношений. Психология рекламы / Р. Чальдини // Наука и жизнь. - 2001. - № 8. - С. 60-63.

16. Энджел Д. Поведение потребителей / Энджел Д., Блэкуэлл Р., Миниард П. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 430 с.

Стислий зміст теми

1. Поняття про психологічну експертизу засобів масової комунікації, її мета та види

До засобів масової інформації (ЗМІ), мас-медіа відносяться преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, інтернет, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують: звернення до масової аудиторії, доступність для різних верств населення, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження інформації.

З поняттям ЗМІ пов'язане поняття **масових комунікацій** (від англ. *mass communication* – масовий зв'язок). На сьогодні масову комунікацію розглядають як фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна, функціонально диференційована соціальна структура втілена у символічних формах і образах, які здатна сприймати і розуміти корпоративна, масова й індивідуальна свідомість. Це знаходить вираження на *когнітивному рівні* через поширення соціально значущої

інформації серед аудиторій, які охоплюють більшу частину населення, та *інтеркативному рівні* через зрощення інформації із системою цінностей і норм різних груп і категорій індивідів, регуляції їхніх контактів із середовищем.

Таким чином, **масова комунікація** є процесом поширення професійно підготовлених повідомлень для різних за кількістю та інтересами аудиторій за допомогою спеціальних технічних пристроїв (мас-медіа).

Термін «засоби масової комунікації» не ідентичний терміну «засоби масової інформації». Якщо до останніх відносять пресу, радіомовлення й телебачення, то поняття ЗМК є набагато ширшим. Це не тільки технічні засоби - кінодокументалістика, телебачення, радіомовлення, преса, інтернет-сайти, мережі, відео, а й природні ЗМК - різні знаки, ритуали, обряди, збори та ін. Масова комунікація орієнтована на діалог, полілог та взаємодію, тоді як масова інформація спрямована на зміну установок, аттіюдів (від франц. *attitude* - поза) та трансляцію зразків поведінки, хоча ці орієнтації багато у чому збігаються (зокрема, у психологічних впливах на особистість).

Засоби масові комунікації являють собою спілкування великих соціальних груп і в даний час є одним із найважливіших інститутів соціалізації. Пізнання механізмів їх функціонування є предметом дослідження психологічної науки, зокрема, соціальної психології, психології масових комунікацій, психології реклами та ін.

Існує безліч **моделей масових комунікацій**. *Лінійні моделі* розглядають процес масових комунікацій як передачу інформації від комунікатора реципієнту, при цьому не враховується активність останнього. У *кругових (циклічних) моделях* вводиться зворотний зв'язок від реципієнта комунікатору. У *спіральных моделях* підкреслюється розвиток комунікативного процесу.

Засоби масових комунікацій поділяються на дві великі групи: **друковані** та **електронні**. Кожен засіб має свої переваги і недоліки. З розвитком сучасних комунікаційних технологій багато особливостей засобів масових комунікацій нівелюється.

Оскільки масова комунікація має потужний психологічний потенціал впливу на свідомість людини, виникає нагальна потреба

застосування психологічної експертизи саме у цій галузі суспільної практики.

Психологічна (соціально-психологічна) експертиза засобів масової комунікації є одним з видів психологічної експертизи, сутність якої полягає у виявленні психологічних особливостей засобів масової комунікації (ЗМК) та дослідженні психологічних механізмів їх впливу на особистість.

Теоретичні підходи до дослідження масових комунікацій можна розділити на *медіацентровані* та *людиноцентровані*. До медіацентрованих відносяться необіхевіористичні та когнітивістські підходи. До людиноцентрованих - психоаналітичні підходи, які роблять акцент на дослідженні мотивів звернення до масових комунікацій.

Дослідження масових комунікацій проводяться в наступних **напрямах:**

- дослідження змісту ЗМК;
- дослідження особливостей аудиторії ЗМК і споживчої поведінки (споживання ЗМК);
- дослідження ефектів впливу ЗМК на аудиторію.

Соціально-психологічні дослідження масових комунікацій можуть проводитися з різними **цілями:**

1) *наукові дослідження* виконуються з метою виявлення соціально-психологічних механізмів функціонування масових комунікацій;

2) *прикладні дослідження* здійснюються в практичних цілях і можуть мати різних замовників.

Замовником подібних досліджень можуть бути:

- засновники масових комунікацій з метою вивчення аудиторії та ефективності різних способів впливу на неї;
- державні та громадські організації для аналізу ступеня психологічної безпеки продукції засобів масової комунікації.

Мова йде про наявні в продукції ЗМК ознаки сексизму (статева або гендерна дискримінація), расизму (расова або етнічна дискримінація), сцени порнографічного змісту або сцени, що містять насильство й агресію. Результати таких досліджень можуть бути використані для прийняття законодавчих актів, що обмежують вплив патогенної продукції ЗМК на споживачів або забороняють її.

Види досліджень ЗМК співвідносяться з цілями досліджень.

Види і цілі психологічних досліджень ЗМК

Вид дослідження, замовник і виконавець	Мета дослідження
<p>Фундаментальні дослідження. Проводяться науковими колективами, організаціями, окремими дослідниками.</p>	<p>Наукове вивчення механізмів функціонування й ефектів впливу масових комунікацій в контексті загальнопсихологічних або соціально-психологічних теорій та підходів, (теорія соціального пізнання, теорія міжгрупової взаємодії тощо).</p>
<p>Прикладні дослідження. Проводяться на замовлення зацікавлених організацій, у першу чергу - самих ЗМК. Замовниками можуть виступати громадські або державні організації. Виконавець - організація або фахівець, що спеціалізуються на такого роду дослідженнях.</p>	<p>1. Підвищення ефективності впливу продукції масових комунікацій, наприклад, реклами. 2. Виявлення особливостей аудиторії, які необхідно враховувати при розробці продукції ЗМК.</p>
<p>Експертиза продукції ЗМК. Замовниками можуть виступати державні чи громадські організації, виконавцем - фахівець-експерт або відповідна організація.</p>	<p>1. Виявлення порушень законодавства, що регулює діяльність ЗМК. 2. Виявлення небезпечних форм і методів впливу на особистість та суспільство. У результаті виявлення порушень продукт ЗМК може бути забороний для демонстрації.</p>

2. Методи дослідження продукції засобів масової комунікації

Аналіз продукції ЗМК може здійснюватися за допомогою як кількісних, так і якісних методів дослідження. Однак якісні методи набувають останнім часом все більшої популярності, тому що дозволяють

досліджувати глибинні механізми сприйняття продукції ЗМК. У той же час, використання якісних методів вимагає від дослідника високої кваліфікації та дослідницької інтуїції.

У психологічних дослідженнях масових комунікацій використовується широкий арсенал **методів**, серед яких основними є:

- експеримент;
- опитування (анкетування, інтерв'ю, фокус-група);
- спостереження;
- тестування;
- контент-аналіз;
- дискурс-аналіз;
- інтент-аналіз та інші.

Розглянемо докладніше окремі методи дослідження ЗМК.

Експериментальні дослідження є одними з найпопулярніших і традиційних, які дозволяють виявити змінні фактори впливу ЗМК на аудиторію.

Для досліджень впливу ЗМК використовуються в основному **лабораторні експерименти**. Як правило, експеримент застосовують для дослідження впливу окремих елементів тексту (побудова назви та структури тексту) на його сприйняття.

Експеримент такого роду будується за наступною **моделлю**:

1) контрольна група дивиться, читає або слухає (залежно від використовуваного каналу ЗМК) медіаматеріал нейтрального змісту;

2) експериментальна група дивиться, читає або слухає експериментальний матеріал, що містить досліджувані елементи медіапродукції;

3) вимірюється вплив медіаматеріала з використанням різних методів (опитування, інтерв'ю, самозвіти тощо) та порівнюються результати контрольної та експериментальної груп.

Характеристика експериментального методу

1. Умови експерименту (експериментальна ситуація) задаються цілями експериментатора, гіпотезами, які він хоче перевірити, та його можливостями.

2. У будь-якій експериментальній ситуації є змінні і константи. Константами є стать, вік випробовуваних, один і той же

експериментатор, його зовнішній вигляд, час проведення експерименту, освітленість приміщення, розміщення людей у просторі тощо.

3. Змінні в експерименті:

1) незалежні (НЗ), які змінює експериментатор і вплив яких він хоче оцінити;

2) залежні (ЗЗ), які змінюються при зміні НЗ;

3) контрольовані - інші змінні, які можуть вплинути на результат і які контролюються експериментатором;

4) проміжні - змінні, які не можна контролювати, адже вони становлять невід'ємну частину кожного випробуваного (його психологічний стан, інтерес чи байдужість, реакція на експеримент тощо).

Експериментувати - значить вивчати вплив НЗ на одну або декілька ЗЗ при строгому контролі контрольованих змінних та прийнятті до уваги проміжних.

План експерименту може бути наступним.

1. Формулювання експериментальної гіпотези.

2. Визначення незалежної змінної.

3. Виклад способу оцінки і способу представлення результатів вимірювання для визначення значення залежної змінної.

4. Облік інших обставин експерименту.

5. Розклад експерименту.

6. Прийоми аналізу даних для перевірки експериментальної гіпотези і виклад можливих способів інтерпретації результатів.

7. Первісний опис діяльності випробуваного (протокол).

8. Аналіз результатів, висновки про досліджувану експериментальну гіпотезу.

Експериментальний звіт слугує для відтворюваності експерименту. Для достовірності отриманих експериментальних даних необхідна їх перевірка на валідність та надійність.

Ефекти, що впливають на результати дослідження:

1) ефект плацебо (від лат. *placebo* - одужати): випробовувані переконані в ефективності впливу експерименту, у них спостерігаються бажані позитивні ефекти;

2) ефект Хоторна: участь в експерименті має на випробовуваних такий вплив, що вони поводять себе інакше, ніж у звичайних умовах; розглядають участь в експерименті як підвищену увагу до себе та самозначущість;

3) ефект аудиторії: наявність аудиторії (публіки) впливає на результат дослідження, покращуючи виконання поставленого завдання;

4) ефект Пігмаліона (ефект Розенталя): експериментатор, переконаний в обґрунтованості своєї гіпотези, мимоволі діє так, що отримує її підтвердження;

5) ефект першого враження: найбільшого значення надається інформації, яку людина отримує на початку експерименту;

6) ефект Барнума: схильність людини сприймати як точний опис своєї особистості типові, загальні, розпливчасті, банальні твердження (магічні, астрономічні тощо).

Існує два способи уникнути цих ефектів:

- *сліпий метод* – метод експерименту, у якому випробовувані не мають ніякої інформації про експеримент;

- *подвійний сліпий метод* – метод експерименту, при якому не тільки випробовувані, а й експериментатор залишається у невіданні про важливі деталі експерименту до його завершення.

Перевагою експериментальних методів дослідження ЗМК є:

а) можливість встановлення причинно-наслідкових відносин, чого не дає жоден інший метод;

б) широкі можливості контролю і маніпуляції змінними факторами;

в) відтворюваність експерименту.

Обмеження даного методу докладно описані в експериментальній психології, зокрема, до них відносяться штучність лабораторного експерименту, вплив експериментатора на аудиторію тощо.

При аналізі ЗМК широко використовуються **методи опитування**, які поділяються на письмові (анкетування) та усні (інтерв'ю).

Анкета – це певним чином організований набір питань, кожне з яких логічно пов'язане з завданням дослідження. Анкети пропонуються особисто або розсилаються в письмовому вигляді (часто по електронній пошті або у соціальних мережах).

При створенні анкети необхідно звернути увагу на *формулювання інструкції*. Вона повинна бути чіткою, сформульована зрозумілою мовою, мотивувати респондента відповісти на питання. «Легенда» анкети повинна відповідати меті дослідження, але не обов'язково розкривати її повністю.

Питання в анкеті можуть бути відкритими та закритими. Відкриті питання не мають варіантів відповідей та мають значний інформаційний потенціал. Проте такі відповіді важче піддаються аналізу. Найчастіше для обробки відкритих питань анкет використовується контент-аналіз. Закриті питання включають різні варіанти відповідей, і респондент має вибрати один або кілька варіантів, що обумовлюється інструкцією. При розробці анкети важливо також стежити за розташуванням питань, їх логічністю та послідовністю.

Важлива складова анкети - необхідні для обробки результатів *соціально-демографічні дані про респондента*. Ці дані можуть входити у відповідні категорії, але можуть бути і додатковою інформацією. В цьому випадку вони зазвичай включаються на початок анкети, але іноді, якщо можливі небажані впливи такого «саморозкриття» на результати відповідей респондента, вони можуть розміщуватися в кінці анкети.

Важливо ретельно продумати, які саме дані про респондента будуть необхідні для обробки результатів. Зазвичай, це стать, вік, професія, сімейний стан, наявність дітей, рівень доходу та ін. Проте слід враховувати, що чим більше особистих даних респондент змушений повідомляти, тим сильніше може ставати його опір опитуванню аж до відмови від анкетування.

Інтерв'ю - це усна форма опитування. Напрямок бесіди при проведенні інтерв'ю визначається тією проблемою, яка є предметом дослідження. Велике значення при проведенні інтерв'ю має контакт з респондентом, тому психологу, який проводить інтерв'ю, важливо мати консультативні навички (встановлення комунікативного контакту, структурування бесіди, володіння техніками емпатійного і рефлексивного слухання тощо).

Виділяють наступні види інтерв'ю: *структуроване, неструктуроване, напівструктуроване*.

При проведенні *структурованого інтерв'ю* у дослідника є спеціальний опитувальник, згідно з яким він задає питання і записує відповіді (найбільш зручна форма запису відповідей - диктофон, однак обов'язково з дозволу респондента). При проведенні *неструктурованого інтерв'ю* дослідник не має заздалегідь заготовленого опитувальника, але користується планом інтерв'ю, складеним на основі цілей дослідження. Можливий проміжний варіант - *напівструктуроване інтерв'ю*, коли питання підготовлені заздалегідь, однак використовуються в залежності від ходу бесіди і контакту з респондентом. При дослідженнях ЗМК можуть також використовуватися телефонні інтерв'ю, особливо з телеглядачами.

Різновидом інтерв'ю є **фокус-група** - групове сфокусоване (полустандартизоване) інтерв'ю, що проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання від її учасників суб'єктивної інформації про сприймання продукції ЗМК.

Фокус-групи як дослідницький метод з'явилися в 40-і рр. ХХ ст. у зв'язку з дослідженням впливу пропаганди під час Другої світової війни, а у 1956 р. вийшла монографія відомого американського соціолога Р. Мертона «Фокусоване інтерв'ю», у якій автор пропонує даний вид інтерв'ю як метод глибинного аналізу складних соціальних проблем. Основним психологічним механізмом ефективності фокус-групи є групова дискусія певної проблематики, при проведенні якої чітко виявляються феномени групової динаміки.

Глибинне інтерв'ю призначене для більш глибокого дослідження природи або механізмів досліджуваного явища і може використовуватися для аналізу механізмів та ефектів впливу продукції ЗМК на особистість.

Глибинне інтерв'ю, як правило, проводиться на невеликій вибірці (1-10 осіб), найчастіше індивідуально та очно; є досить тривалим (від 30 хв. до декількох годин), неструктурованим або напівструктурованим.

Експертне опитування - це метод опитування фахівців з метою виділення яких-небудь ознак або категорій продукту ЗМК.

Експертне опитування проводиться в різних формах: усно або письмово, індивідуально або з групою (групове).

Для експертного опитування готується спеціальна анкета або путівник інтерв'ю. Аналіз результатів може бути якісним, а також із використанням кількісних методів дослідження (підрахунок середніх

оцінок по кожному питанню, коефіцієнта узгодженості відповідей експертів та ін.).

Індивідуальна форма експертного опитування проводиться з кожним експертом індивідуально, потім зібрані дані аналізуються й узагальнюються дослідником. У цьому випадку підбираються експерти з відносно однаковим рівнем компетентності в досліджуваному питанні. Оскільки дані зазвичай усереднюються, то у разі різної компетентності можуть бути зрушення в результатах.

Групова форма експертного опитування може проводитися у вигляді фокус-групи або «мозкового штурму» з виробленням єдиної експертної думки з досліджуваного питання. При цьому важливу роль відіграє фасилітатор (ведучий, головуєчий) такої групи, який має контролювати вплив механізмів групового тиску на членів експертної групи. Для фіксації інтенсивності думки можуть включатися різні шкали інтенсивності оцінок (шкала Лайкерта та ін.).

Варіантами опитування є **семантичний диференціал** (метод вимірювання коннотативного (емоційно-експресивного) значення мовних одиниць: слів, речень, понять) і **щоденникове опитування** (фіксація учасниками у спеціально підготовленому журналі певної інформації: час переглянутих передач, кількість членів сім'ї, що дивилися передачу, найгірша і найкраща програма тижня та ін.).

Метод спостереження використовується в дослідженнях масових комунікацій досить рідко, хоча має значний дослідницький потенціал. Так, спостереження можна використовувати для дослідження реакції аудиторії на продукцію ЗМК, або ж для вивчення невербальної поведінки комунікатора. Спостереження як метод наукового дослідження проводиться за суворими правилами:

- наявність чітко сформульованої мети спостереження;
- наявність чітко складеного плану і категорій спостереження;
- обов'язкова письмова фіксація фактів спостереження (поведінки) за допомогою спеціально підготовленої матриці;
- максимальна неупередженість спостерігача.

Психологічна експертиза ЗМК використовує наступні *види спостереження*:

- включене: спостерігач є повноправним членом групи і здійснює спостереження зсередини;
- невключене: спостерігач не є членом групи і здійснює спостереження ззовні;
- відкрите: група знає, що за нею спостерігають;
- приховане: група не знає, що за нею спостерігають, що дозволяє мінімізувати вплив на об'єкт спостереження (скло Гезелла, відеоапаратура);
- стандартизоване: є чітке розпорядження, що саме спостерігати і як фіксувати результати;
- нестандартизоване: відсутність чітких інструкцій щодо спостереження.

Спостереження як науковий метод вимагає стандартизації, але часто воно використовується як метод попередньої орієнтації. Як правило, спостереження використовують у батареї методів.

Основна мета спостереження – отримання об'єктивної та якісно вираженої картини реальності. При проведенні спостереження потрібно виділити категорії спостереження і способи фіксації цих категорій. Прикладом категоріальної сітки спостереження є методика Р. Бейлза (додаток 10).

У практичних дослідженнях використовують також технічні засоби спостереження за поведінкою глядачів (спеціальні технічні прилади) - лічильники, які фіксують включення телевізора і перемикання каналів. У такий спосіб вимірюється *рейтинг* - частка включених телевізорів по відношенню до загальної кількості телевізорів досліджуваної вибірки.

У дослідженнях засобів масових комунікацій **тести** використовуються рідше, ніж опитування, і частіше поєднуються з іншими методами. Як правило, застосовуються проєктивні тести, серед яких найбільш популярними є: «Тест незакінчених пропозицій», «Тест 20-ти висловлювань» у різних модифікаціях, методики «Зворотне питання», «Рефлексивні питання» та ін. Активно використовуються проєктивні психоаналітичні методи, такі як метод вільних асоціацій, метод проєктивного оповідання (за аналогією з тестом ТАТ) та інші (додаток 11).

Проективні методи дозволяють отримати великий обсяг інформації, проте вони досить складні в обробці і вимагають від дослідника високої кваліфікації.

Контент-аналіз (від англ. *content* - зміст) - один з найбільш популярних методів аналізу змісту текстів у дослідженнях продукції засобів масових комунікацій. Головне завдання контент-аналізу - встановити зв'язок тексту з певною соціальною реальністю, що продукує цей текст. Цією реальністю можуть бути події, факти, відносини, настрої, почуття, установки, позиції, інтереси та інші характеристики комунікатора, реципієнта і сам процес комунікації, а також особливості групової та міжгрупової активності.

Контент-аналіз є якісно-кількісним методом дослідження, тобто дозволяє отримати як якісні дані про досліджувану реальність, так і кількісні, що піддаються статистичній обробці. Такі можливості контент-аналізу роблять його майже універсальним методом. До того ж, при його використанні зникають негативні психологічні ефекти, характерні для соціально-психологічних досліджень, оскільки відсутній безпосередній контакт з випробуваним.

Контент-аналіз включає якісні та кількісні одиниці.

Якісні одиниці контент-аналізу:

- категорії - ключові поняття, складові концептуальної схеми дослідження. Категорії поділяються на підкатегорії, які можуть, в свою чергу, поділятися на ще більш дрібні підкатегорії;
- індикатори категорій (емпіричні референти) - ті одиниці змісту, які є якісними ознаками категорій.

Кількісні одиниці контент-аналізу:

- одиниця контексту - сегмент тексту, в межах якого визначається частота згадки категорій (пропозиція, стаття, інтерв'ю);
- одиниця рахунку - кількісна міра співвідношення елементів тексту.

Обсяг згадок категорій може вимірюватися різними способами: підрахунком кількості рядків, друкованих знаків тощо.

Етапи контент-аналітичної процедури

Перший етап – підготовчий, на якому складається програма дослідження: визначення завдань, теоретичної основи, об'єкта; розробка категоріального апарату; вибір якісних і кількісних одиниць аналізу.

Другий етап. Складання кодувальної інструкції, в якій вказується спосіб формування вибірки (наприклад, кожен п'ятий номер журналу за рік), перераховуються категорії та їх індикатори в тексті, описуються одиниці контексту й одиниці рахунку. Кодувальна інструкція повинна бути складена таким чином, щоб її могли використовувати різні експерти і при цьому отримувати схожі результати.

Третій етап. Пілотажне кодування тексту. Отримана в результаті першого і другого етапів методика апробується на частини досліджуваного матеріалу, при цьому за результатами пілотажу можлива її корекція.

Четвертий етап. Кодування всього масиву текстів. Відбувається кодування всіх текстів досліджуваної вибірки з використанням категоріальних сіток контент-аналізу, потім здійснюється процес квантифікації, тобто переклад в цифрове вираження всієї сукупності досліджуваних текстів. У підсумку виходить таблиця, в якій кожна категорія і підкатегорія має кількісне вираження.

П'ятий етап. Статистична обробка отриманих даних, яка, зазвичай, проводиться з використанням комп'ютерних програм.

Шостий етап. Інтерпретація отриманих даних та формулювання висновків.

Класичний контент-аналіз - це суто кількісний метод, основним і центральним інструментом якого виступає система категорій. Найпростішим видом оцінювання категорій є підрахунок числа появи категорії у тексті.

Різновидом контент-аналізу є **якісний (смісловий) контент-аналіз** - аналіз тексту з фіксацією значущих смислових ідей. Одиницею аналізу в цьому випадку є значуща ідея. Ця ідея може виражатися як окремим значущим словом, так і словосполученням. Відмінність від кількісного аналізу полягає в тому, що в цьому випадку немає частотного підрахунку одиниць тексту. Завдання якісного контент-аналізу - виявлення сенсу повідомлення, тобто мотивів автора при створенні даного тексту.

Етапи якісного аналізу:

- 1) інсталяційний етап: виділення текстового масиву для аналізу (категорія А);
- 2) тематичний етап: виділення основних тем, що зустрічаються в даному масиві (категорії Б1, Б2, Б3 ...);
- 3) проблемний етап: фіксація проблем, які автор описує в рамках кожної теми (категорії В1, В2, В3 ...);
- 4) атрибутивний етап: виділення конкретних характеристик для кожної проблеми (категорії Г1, Г2, Г3 ...).

Результати аналізу заносяться в таблицю, на основі якої будується матриця (так зване «дерево смислів») досліджуваного тексту. Ці результати служать матеріалом для подальшої якісної інтерпретації.

Інвент-аналіз (соціологічне спостереження) являє собою якісний аналіз подій, що відбуваються у соціальній реальності, через їх опис у ЗМК. Даний метод дозволяє встановити хроніку подій, етапи їх розвитку та вплив на учасників. Інвент-аналіз може використовуватися для вивчення конкретних подій, особливо конфліктних ситуацій (конфлікти між державами, релігійні та міжетнічні конфлікти та ін.), а також з метою визначення суспільної думки та настроїв (критика, ворожнеча та ін.).

Процедура інвент-аналізу полягає в зборі та класифікації матеріалів ЗМК, що висвітлюють досліджувану подію, за наступним *алгоритмом*:

1. Суб'єкт-ініціатор події: виділяються всі дійові особи події (Хто говорить? Що говорить?).
  2. Характер дій: визначається характер дій для кожної особи - учасника події (Які дії використовує? Який характер дій? Які вербальні і невербальні дії використовує?).
  3. Сюжет: аналізується зміст дій (Що говорить?): ворожнеча, нейтралітет, співробітництво.
  4. Адресат: визначається, на адресу кого відбувається дія (Кому?).
  5. Час дії: аналізуються часові параметри дій (Коли робить?).
- Зібрані дані зводяться в таблицю, ранжуються і підраховуються.

Інвент-аналіз включає наступні етапи:

- 1) складання банку даних - добірки текстів, які висвітлюють подію;
- 2) кодування текстів за описаним вище алгоритмом;
- 3) класифікація та аналіз отриманих даних.

Метод когнітивного картування є різновидом інвент-аналізу і слугує для вимірювання особистісного компонента повідомлення, що виражається в позиції автора. Метод дозволяє порівняти способи інтерпретації реальності різними авторами, що пов'язані з особливостями їх мислення і сприйняття подій. Цей метод використовується, наприклад, для аналізу текстів і промов політичних діячів.

Центральним конструктом даного методу є карта - графічне зображення причинних зв'язків між виділеними в процесі аналізу змінними. Карти можуть бути індивідуальними та груповими.

Етапи когнітивного картування:

- 1) відбір текстів для аналізу: підбираються тексти, які є продукцією одного автора, наприклад, політика;
- 2) виявлення основних понять, які використовує автор у своїх текстах, і причинно-наслідкових зв'язків між ними (складається графічна схема-карта);
- 3) кількісний аналіз повтору та зустрічі понять у текстах;
- 4) якісна інтерпретація карти, аналіз логіки автора, що включає:
  - загальну оцінку логічності текстів;
  - характер побудови тексту (раціональний або емоційний);
  - аргументованість тексту;
- 5) відповідність тексту жанру (огляд, проблема, критика, підтримка та ін.);
- 6) широта зв'язків основних понять;
- 7) глибина опрацювання основних понять;
- 8) кількість зворотних зв'язків карти.

Останнім часом у дослідженнях засобів масових комунікацій використовуються відносно нові для психології методи **дискурс-аналізу** та **інтент-аналізу**.

Дискурс-аналіз, як якісний метод дослідження тексту, виник в лінгвістиці і в даний час широко використовується в психологічній науці. Дискурс (від лат. *discursus* – рух) розглядається як форма висловлювання особистості (зв'язний текст, діалог).

Одиницею дискурс-аналізу є висловлювання, яке містить у собі інтригу, або окремий прийом, використаний в тексті. Основне завдання, яке вирішується при такому аналізі текстів, - зрозуміти «задум» тексту,

той набір ідей і уявлень, за допомогою яких журналіст пояснює і формує реальність.

Методика дискурс-аналізу розроблена голандським лінгвістом Т. ван Дейком, який пропонує починати дискурс-аналіз зі *структури текстів (макроструктури)*.

Структура текстів складається з таких елементів, як заголовки, короткий огляд, основна подія, контекст та історія події. Найважливіша інформація висловлюється на початку тексту, далі - використовується стратегія, що формує так звану релевантну структуру представлення тексту. Послідовність подання названих компонентів публікації може змінюватися в залежності від специфіки статті та журналістських інтересів. Необхідно аналізувати кожен компонент тексту, оскільки дискурс наявний у кожному з них.

Після виявлення макроструктури тексту проводиться дослідження його *семантики, мікроструктури тексту*. На цьому рівні аналізуються значення слів і пропозицій, взаємозв'язки між пропозиціями, їх стилістичні та риторичні значення, адже на інтерпретацію читачами тексту впливають не тільки загальні теми, але й використовувані журналістами формулювання. Важливо також проаналізувати взаємозв'язок частин тексту (це забезпечується узгодженням часу, причин, обставин тощо) і ті його елементи, розуміння яких неможливо без спеціальних знань у читача. Читач, який не має подібних знань, може зовсім інакше зрозуміти пропонований текст, ніж передбачається автором.

Для тексту має значення також семантична єдність, цілісність, або тема. Так, у дискурсі новин, - ця назва і короткий огляд. Таким чином, повідомлення може бути представлено у вигляді послідовності тверджень, що спрощують первісний текст.

Важливий елемент дискурс-аналізу - *вивчення підоснови* (того, що мається на увазі). У тексті, як правило, інформація виражена не повністю, частина її передбачається, спираючись на певні базові уявлення читача. Аналіз підоснови іноді більш важливий, ніж аналіз самого тексту. Саме в ньому може бути виражений основний сенс повідомлення.

Важливим елементом дискурс-аналізу є *цитати*. Той, кого цитують, виступає у ролі значущого суб'єкта. Цитування слів президента в

новинах і публіцистичних статтях - яскравий тому приклад. Інший приклад: аналіз цитат у статтях про етнічні конфлікти показує, що цитати представників етнічних меншин зустрічаються набагато рідше, ніж цитати представників етнічної більшості або влади.

Стиль публікації також є предметом дискурс-аналізу, тому що включає соціальну та ідеологічну підоснову. Стиль демонструє культурний вимір мови публікації.

Таким чином, дискурс-аналіз дає можливість отримати інформацію не тільки про зміст повідомлення, а й про приховані сенси, які лежать в основі формування ідеології. Це досить складний метод, вимагає високої кваліфікації дослідника, можливо тому він ще не отримав достатнього поширення у вітчизняних дослідженнях ЗМК.

Відносно новим методом виявлення психологічного змісту тексту є **інтент-аналіз** (від англ. *intention* – намір), який дає можливість визначити наміри комунікантів, що стоять за їх промовою та вплив цих намірів на організацію дискурсу. Даний метод розроблявся Т. Ушаковою і використовується, зокрема, для аналізу політичного дискурсу.

Інтент-аналіз полягає в експертному оцінюванні інтенційної спрямованості мови, вираженої в конкретному тексті. Іntenції (наміри) мови виявляються за загальним змістом висловлювання. При цьому аналізуються:

- стан автора;
- вираз стану за допомогою мовних засобів;
- умови, що обмежують здатність автора адекватно передати свій стан;
- умови, що обмежують здатність читача (слухача) адекватно зрозуміти автора.

Текстом як предметом інтент-аналізу може бути будь-який діалог або промова публічного діяча, опублікована в ЗМК.

Алгоритм проведення інтент-аналізу:

- 1) визначення предмета та об'єкта дослідження;
- 2) виявлення інтенцій мови;
- 3) розробка словника інтенцій;
- 4) класифікація інтенцій;
- 5) робота з текстом:
  - визначення стилю і сфери комунікації тексту;

- визначення основної теми тексту;
  - визначення основної ідеї тексту;
  - змістовно-логічний аналіз тексту;
  - визначення комунікативного типу мовлення (репродуктивний, інформативний, генеративний, реактивний);
  - визначення емоційної забарвленості лексики;
  - наявність епітетів, метафор, експресивного синтаксису;
  - динаміка особистих і присвійних займенників;
  - інтертекстуальність (міжтекстові співвідношення): наслідування чужих стильових властивостей і норм, цитування та ін.);
  - характер фатіки – засобів підтримання контакту (дружня або сімейна розмова, світська бесіда, розіграш, жарт, комплімент, похвала, флірт, звинувачення, образи, глузування, прямі і непрямі сварки тощо);
  - визначення інтенцій (намірів) тексту;
- 6) статистична обробка отриманих даних;
- 7) інтерпретація результатів.

Таким чином, інтент-аналіз надає можливість виявити інтенції автора промови або висловлювання, що дозволяє зрозуміти їх глибинний сенс. Інтент-аналіз може ефективно застосовуватися спільно з методами контент-аналізу або дискурс-аналізу.

Методи аналізу візуальних текстів. Дискурс-аналіз, контент-аналіз та інтент-аналіз дозволяють досліджувати вербальні тексти, що публікуються в засобах масових комунікацій. Але більшість сучасних засобів масових комунікацій поряд з вербальними текстами широко використовують різноманітні зображення. Останнім часом активно розробляються методи дослідження візуальних текстів.

Візуальні тексти в порівнянні з вербальними мають ряд особливостей, що утруднюють їх аналіз: візуальні тексти недискурсивні; їх складові елементи пред'являються не послідовно, як у вербальному тексті, а одночасно; відсутні фіксовані значення тих чи інших образотворчих елементів, на відміну від слів; немає можливості переведення значень елементів в іншу символічну систему, як це можливо у випадку перекладу тексту з однієї мови на іншу.

Візуальний текст аналізується як складний феномен, який об'єднує різні засоби презентації реальності (такі як знак, символ, метафора тощо)

і сприймається як осмислене повідомлення, що транслює інформацію реципієнту за допомогою зображення.

Етапи аналізу візуального тексту:

- 1) опис елементів зображення (дескрипція): фон, місце зображення, композиція, об'єкти, їх локалізація тощо;
- 2) виділення в зображенні структурних елементів та їх взаємозв'язку;
- 3) пошук взаємозв'язку зображення і значення.

Останній етап здійснюється за допомогою таких *методів*:

- метод реконструкції (поділ візуального тексту на елементи, виявлення значення кожного елементу окремо та в контексті зображення, герменевтичне вибудовування прихованої символічної структури зображення);

- метод інтерпретації, що включає аналіз цілісного зображення в соціокультурному контексті.

Таким чином, аналіз зображення здійснюється «від периферії до центру»: спочатку аналізуються окремі елементи повідомлення та їх взаємозв'язок, потім інтерпретуються їхні значення в контексті цілісного образу.

У рамках психологічного дослідження для аналізу візуального тексту використовуються різні модифікації контент-аналізу та проєктивні методи.

Метод створення медіапортрета. Медіапортрет - це образ досліджуваного об'єкта в медіапросторі, що заснований на синтезі описаних вище методів аналізу медіатекстів.

Створення медіапортрета здійснюється за наступною схемою:

- 1) створення вибірки - відбір медіаджерел для аналізу залежно від цілей дослідження;
- 2) виділення основних тем, за якими ЗМК характеризують досліджуваний об'єкт;
- 3) аналіз оцінок, які дають ЗМК досліджуваному об'єкту (оцінки можуть бути представлені за виданнями, каналами, форумами тощо);
- 4) виділення найбільш характерних позицій по відношенню до досліджуваного об'єкта з боку різних джерел (фрагменти окремих публікацій, що висловлюють певне ставлення до досліджуваного об'єкта);

5) виявлення тенденцій шляхом проведення експертного опитування для вироблення загальної експертної думки фахівців щодо досліджуваного об'єкта;

6) формулювання висновків і рекомендацій (надаються основні висновки, виділяються проблемні зони і пропонуються способи їх корекції).

Метод метааналізу являє собою статистичну техніку і використовується для аналізу та інтеграції розрізнених, а іноді й суперечливих досліджень ЗМК з метою їх виявлення, вивчення та пояснення.

Існує два підходи до здійснення метааналізу:

- повторний статистичний аналіз окремих досліджень шляхом збору первинної інформації;

- узагальнення існуючих результатів дослідження.

Етапи проведення метааналітичного дослідження:

1. Планування (розробка програми дослідження).

2. Формулювання мети дослідження.

3. Пошук і відбір існуючих досліджень згідно мети дослідження.

Відбір досліджень, тобто складання вибірки, повинен відповідати чітко розробленим критеріям: якість дизайну дослідження, валідність використовуваних у дослідженні методик, обґрунтованість зроблених висновків. Для оцінки якості досліджень бажано залучати як мінімум двох незалежних експертів. Пошук досліджень проводиться за всіма доступними бібліографічними базами, у тому числі, й за неопублікованими джерелами.

4. Виділення даних із досліджень. З кожного дослідження виділяються статистичні дані - середні і стандартні відхилення, а також значення статистичних критеріїв, наприклад, коефіцієнта кореляції.

5. Вибір моделі і методу метааналізу.

Існують дві моделі метааналізу:

- *модель фіксованого ефекту* має на увазі, що існує тільки один вірний сайз-ефект (величина різниці або сила взаємозв'язку), а всі відхилення є помилкою вибірки, тобто мається на увазі, що у всіх дослідженнях діють однакові змінні;

- модель рандомного (випадкового) ефекту включає уявлення про те, що вірний сайз-ефект може варіювати від дослідження до дослідження, наприклад, залежно від вибірки або ситуації дослідження.

Конкретний метод вимірювання сайз-ефекту залежить від типу представлення даних у первинних дослідженнях.

6. Синтез даних (власне метааналіз). На цьому етапі використовуються спеціальні статистичні процедури для оцінки значущості виявлених у дослідженнях ефектів (size-effect). Підраховується Summary Effect, частка кожного з досліджень, включеного в метааналіз, будується матриця (forest plot).

7. Висновки. На основі проведеного аналізу робляться висновки щодо питань метааналітичного дослідження.

Метааналітичні дослідження набувають особливого значення в останні роки у зв'язку із зростаючою кількістю проведених досліджень і накопиченням значного обсягу інформації з найрізноманітніших проблем.

У соціально-психологічних дослідженнях масових комунікацій використовується практично весь арсенал психологічних методів дослідження, але найбільш поширеними є фокус-групи, контент-аналіз, дискурс-аналіз та інтент-аналіз.

3. Дослідження аудиторії засобів масової комунікації

Популярним напрямком дослідження аудиторії в галузі споживання продукції ЗМК, особливо телебачення, є **рейтинги**.

Рейтинги впливають на час трансляції передачі (менш популярні передачі переносяться з вечірніх на ранкові години, коли телевізор дивиться менша кількість людей), період існування передачі (низькі рейтинги можуть призвести до її закриття), вартість реклами під час трансляції передачі тощо. Рейтинги оцінюються за допомогою соціологічних опитувань, а також застосовуються апаратні методи - підключення аудіометра до телевізорів у сім'ях, які погодилися взяти участь у дослідженні. Однак з точки зору соціальної психології рейтинги малоцікаві, оскільки можуть бути обумовлені різними причинами, які в дослідженнях подібного роду зазвичай не аналізуються.

Іншим важливим напрямком дослідження аудиторії ЗМК є **аналіз її соціально-демографічних, соціально-психологічних і особистісних**

особливостей. Такі дослідження дозволяють більш ретельно опрацювати як зміст, так і форму подачі інформації у ЗМК.

Для дослідження ефектів і наслідків впливу продукції ЗМК можна використовувати практично весь спектр соціально-психологічних методів, але найбільш ефективними є проєктивні методи, оскільки вони дозволяють виявити приховані ефекти психологічного впливу. Зокрема, такі проєктивні методи як метод вільних асоціацій, проєктованого оповідання за аналогією з ТАТ та інші успішно застосовуються для цілей психологічної експертизи рекламної продукції.

Виділяють наступні **групи психологічних наслідків впливу ЗМК на аудиторію:**

1) *поведінкові наслідки* – зміни в поведінці людей після впливу продукції ЗМК. Ці зміни легко піддаються реєстрації, оскільки найбільш спостережувані. Так, велика кількість досліджень проведена щодо впливу на поведінку дітей і підлітків демонстрації сцен насильства та агресії. Однак в лабораторних умовах такі зміни важко зафіксувати, так як вони є результатом акумуляційного ефекту перегляду подібних сцен протягом певного часу. Окрім того, досить складно довести причинно-наслідковий зв'язок між переглядом продукції ЗМК і поведінкою людини;

2) *зміни аттїтюдів* – зміни готовності особистості до певних дій. Поведінкові зміни найбільш яскраво проявляються у дітей та підлітків. У дорослих такі зміни важко зафіксувати, однак у них можна спостерігати зміни аттїтюдів під впливом дії ЗМК. Крім того, за допомогою продукції ЗМК можна формувати нові аттїтюди;

3) *когнітивні зміни* – зміни у способі мислення і системі знань людини. Дійсно, в даний час ЗМК є важливим джерелом отримання інформації. Однак вони можуть впливати на мислення і більш прихованим способом, наприклад, за допомогою нав'язування певних ідей, думок та ін. Приділяючи більше уваги певним питанням, ЗМК тим самим демонструють нам їх більшу значимість у порівнянні з іншими;

4) *фізіологічні зміни* досліджуються рідше, проте вони можуть давати додаткову інформацію, необхідну для розуміння інших змін. Так, фіксація погляду на об'єкті свідчить про підвищену увагу до нього; розширення зіниць - про задоволення при сприйманні об'єкта та ін. Зазначені зміни можуть свідчити про трансовий вплив реклами.

У зв'язку із вищезазначеним виділяються *критерії ефективності впливу ЗМК* на особистісному рівні та рівні соціальних груп, які відображають ступінь користі даної соціальної інформації для конкретної аудиторії.

До таких критеріїв слід віднести:

- отримання інформації, необхідної для життєдіяльності;
- зміни в пізнавальній активності індивіда (прагнення розширювати кругозір, набувати нові знання та ін.);
- набуття особистістю морально-етичних та духовних орієнтирів;
- соціалізація та ресоціалізація індивіда, життєва орієнтація у даному соціальному середовищі;
- емоційно-психологічна релаксація тощо.

Інтенсивний розвиток інформаційних технологій та сучасний стан розвитку суспільства зумовлюють глибинний вплив ЗМК на психіку людини, який не завжди є позитивним. Це й зумовлює застосування психологічної експертизи у сфері ЗМК.

III. 6. Психологічна експертиза у соціальній сфері

Мета:

- ознайомити студентів з особливостями психологічної експертизи у соціальній сфері;
- розвивати у студентів професійну компетентність;
- виховувати інтерес до професії практичного психолога.

Студент має:

знати специфіку застосування психологічної експертизи у соціальній сфері;

вміти проводити психологічну експертизу у сфері соціальних відносин.

План

1. Поняття про соціальну експертизу та її функції.
2. Потреба у проведенні соціальної експертизи та її мета.
3. Типи та види соціальної експертизи.
4. Організаційні моделі соціальної експертизи.
5. Форми участі експерта у проведенні соціальної експертизи.

Основні поняття: соціальна експертиза, предмет соціальної експертизи, види соціальної експертизи, соціальні об'єкти, моделі соціальної експертизи, метод ситуаційного аналізу, метод Делфі.

Література

1. Вступ до соціальної роботи: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закладів] / [за ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича]. – К.: Академвидав, 2005. – 304 с.
2. Гірник А.М. Конфліктологічна експертиза / А.М. Гірник // Журнал практикуючого психолога. – 2003. – № 9. – С. 146-156.
3. Городяненко В.Г. Социологический практикум: учеб.-метод. пособие / В.Г. Городяненко. – К.: Академия, 1999. – 160 с.
4. Крижко В. В. Теорія та практика менеджменту в освіті / В. В. Крижко. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – 272 с.
5. Кулініч І. О. Психологія управління / І. О. Кулініч. – К.: Знання, 2008. – 292 с.

6. Мельник Л. П. Психологія управління / Л. П. Мельник. – К.: МАУП, 1999. – 211 с.
7. Морозов А. В. Управленческая психологія / А. В. Морозов. – М.: Академический проект, Трикста, 2005. – 456 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2010. – 544 с.
9. Павлютенков Е. М. Рабочая книга руководителя школы / Е. М. Павлютенков, В. В. Крыжко // Психологія управління. – Ч. IV. – Запорожье, ЗОИУУ, 1996. – 129 с.
10. Потеряхин А. А. Психологія управления / А. А. Потеряхин. – К., 1999. – 325 с.
11. Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджмента / [под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова]. – СПб., 2001. – 141 с.
12. Столяренко Л. Д. Психологія делового общения и управления / Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 414 с.
13. Урбанович А. А. Психологія управления / А. А. Урбанович. – К.: Харвест, 2005. – 312 с.

Стислий зміст теми

1. Поняття про соціальну експертизу та її функції

Соціальна сфера налічує велику кількість об'єктів, які важко піддаються точним розрахункам, тому експертні оцінки тут знаходять широке застосування. Найчастіше вони мають вигляд певного нормативного документу або його проекту (закон і законопроект, програма соціально-економічного розвитку, підсумковий протокол наради, соціальний проект, що надсилається на конкурс та ін.). У сукупності різні види оцінювання рішень або проектів рішень у соціальній сфері представляють собою соціальну експертизу.

Соціальна експертиза є дослідженням, проведеним фахівцями (експертами), що включає діагностику стану соціального об'єкта, встановлення достовірності інформації про нього, прогнозування його наступних змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень та соціального проектування в умовах, коли дослідницька задача важко формалізується.

Об'єктом соціальної експертизи є будь-які програми, проекти, управлінські рішення та їх соціальні наслідки, суб'єктами – представники соціальних груп та інститутів, їх інтереси та умови життя.

Головними завданнями соціальної експертизи в суспільстві є:

- прогноз і оцінка соціальної ситуації;
- прогноз і оцінка соціальних наслідків науково-технічних програм і проектів;
- аналіз і оцінка соціальних наслідків реалізованих урядових рішень;
- перманентний підбір фахівців.

Завдання соціальної експертизи визначають її **функції**:

- діагностична функція - огляд стану соціального об'єкта в момент дослідження;
- інформаційно-контрольна функція - дослідження інформації про соціальний об'єкт і його оточення з метою встановлення її достовірності та внесення відповідних коректив;
- прогностична функція - виявлення можливих станів соціального об'єкта на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу і можливих сценаріїв досягнення об'єктом цих станів;
- проектувальна функція - вироблення рекомендацій з тематики експертування соціального об'єкта з метою його проектування і прийняття управлінських рішень.

Під **соціальними об'єктами** ми маємо на увазі людей, соціальні спільноти, соціальні інститути та процеси, організації, соціальні цінності, ідеї, концепції, нормативні акти та інші об'єкти, що прямо або побічно передбачають соціальні зміни.

Перелік соціальних об'єктів не може бути чітко визначений, оскільки соціальна реальність різноманітна і має безліч характеристик. У той же час практичні завдання соціальної експертизи змушують якщо не виключати певні соціальні об'єкти зі сфери проведення експертного дослідження, то принаймні надавати їм різного значення.

З цього питання існують різні точки зору. Зокрема, деякі автори висловлюються за створення державної соціальної експертизи, яка повинна мати обов'язковий характер і право застосування санкцій до порушників соціальної сфери. Це означало б перехід від експертних

завдань до завдань інспекційних і правоохоронних. Такий шлях був би виправданий, якщо б система соціальних еталонів, у порівнянні з якими оцінюється та чи інша ситуація (рішення), будувалася однозначно. Але в соціальній галузі така однозначність є нереальною. Більш реалістичним шляхом розвитку соціальної експертизи є її розгляд як оцінно-консультивної діяльності. Організаційно це має забезпечуватися неутручанням експерта в ухвалення управлінського рішення.

При проведенні соціальної експертизи необхідно чітко уявляти, на які критерії, показники та норми буде орієнтуватися експерт.

Критерії, показники і норми соціальної експертизи повинні:

- мати відносний характер, тобто виявляти своє значення тільки при зіставленні явищ, ситуацій, тенденцій тощо;
- піддаватися вимірюванню в тих або інших умовних одиницях;
- змінюватися під дією суспільних факторів.

Експертне оцінювання проводять спеціальні центри експертиз, наукові інформаційно-аналітичні центри, лабораторії експертів, незалежні експертні групи та окремі експерти. Останнім часом їх діяльність актуалізується, оскільки нестабільність у суспільстві, а також у соціальній сфері породжує необхідність у науковому аналізі управлінських рішень різного рівня. Експертні організації створюються в державних і комерційних структурах, а також на громадських засадах.

Експертна оцінка може здійснюватися на підставі різних прийомів і процедур, зокрема, *опитуванням*: усним (обмін думками через особисті контакти) і заочним (за умов взаємної анонімності).

До *основних видів експертного опитування* слід віднести анкетування, інтерв'ю, «мозкову атаку», дискусії, поради, ділові ігри. Експертне опитування використовують на всіх етапах організації дослідження – від розробки теоретичного розділу програми дослідження (формулювання проблеми, визначення цілей, завдань, гіпотез, побудова шкал вимірювання) до її реалізації, перевірки отриманих результатів та розробки рекомендацій.

2. Потреба у проведенні соціальної експертизи та її мета

Потреба у проведенні соціальної експертизи виникає щоразу, коли рішення нормативного характеру (прийняте або підготовлене до прийняття) може позитивно або негативно позначитися на

життєдіяльності людей. При цьому орган, що приймає рішення, не має достатньої інформації за наступними позиціями:

- щодо можливих масштабів впливу прийнятого рішення на життєдіяльність людей;
- щодо наслідків реалізації рішення для різних соціальних груп, територій, соціокультурних умов;
- щодо ресурсного забезпечення рішення.

Потреба у проведенні соціальної експертизи зумовлюється і намірами органу, що приймає рішення:

- прогнозувати наслідки своїх рішень і соціально-проектної діяльності;
- аргументовано протистояти зовнішньому тиску, рішенням або проектам рішень органів вищого рівня, підвідомчих органів, інших учасників управління, домагаючись визнання цих аргументів і внесення відповідних змін;
- використовувати в своїх діях авторитет фахівців.

Також підставами для проведення соціальної експертизи є суперечливі рішення (проекти), що вимагають наявності зовнішнього арбітра з метою вибору найкращого варіанту рішення; відсутність спільної думки в прийнятті рішення; недостатність аргументів «за» і «проти» у прийнятті підготовленого рішення; неможливість отримати аргументи іншим, крім експертного, шляхом.

Зазначені підстави визначили **мету соціальної експертизи** - встановлення відповідності діяльності органів державної влади та інших соціальних інститутів соціальним інтересам громадян та завданням соціальної політики, а також формування пропозицій щодо досягнення цієї відповідності.

Мета соціальної експертизи конкретизується у **завданнях**, які вона покликана вирішувати:

- дати аргументований висновок про відповідність нормативних правових актів та діяльності органів державної влади, рішень та діяльності органів місцевого самоврядування положенням соціальної політики;

- виявити положення документів або факти діяльності, які можуть мати негативні соціальні наслідки, та оцінити можливі масштаби таких наслідків;

- оцінити на предмет відповідності законним інтересам громадян проекти нормативних правових актів, соціальні проекти та програми і представити висновок про доцільність та допустимість їх реалізації;

- внести пропозиції щодо вирішення соціальної проблеми.

Отже, соціальна експертиза проводиться в тих випадках, коли потрібно оцінити наслідки прийняття нормативних правових актів та інших управлінських рішень.

Тих, хто формує такі оцінки, називають **суб'єктами експертних оцінок**, тобто експертами. Але в соціальній експертизі бере участь велика кількість суб'єктів експертних оцінок, які в організаційному відношенні знаходяться на двох рівнях.

На першому рівні суб'єктом є орган державної влади, який формує замовлення на експертизу, або недержавна структура (органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання та ін.). Усіх суб'єктів першого рівня об'єднує те, що вони приймають рішення нормативного характеру і здатні впливати на життєдіяльність людей та суспільні відносини.

На другому рівні у ролі суб'єкта виступає виконавець замовлення на соціальну експертизу.

Залежно від характеру замовлення виконавцем можуть бути:

- дослідник, дослідницький колектив. Власне, ця група і повинна розглядатися як експертна за визначенням, оскільки вона складається з фахівців, компетентних у винесенні рішення. Дослідники соціальних відносин (соціологи, психологи, юристи, економісти та ін.) становлять ядро цієї групи. Але було б помилкою не розглядати як фахівців тих, кого прийнято називати носіями соціальних послуг – сімейних лікарів, соціальних педагогів, соціальних працівників, шкільних вчителів та психологів, яких вважають найбільш підготовленими у питаннях стратегії соціальної політики та практичному її втіленні.

- практичні працівники з системи замовника. Посадові особи, які займаються відповідною діяльністю, мають значний обсяг інформації і досвід підготовки рішень, які важливі для складання експертного висновку. Однак відомча зацікавленість таких осіб не дозволяє безпосередньо залучати їх до роботи експертів. У той же час,

перебуваючи в складі експертної групи, вони здатні реалізувати свої знання і можливості.

- авторитетна референтна група. У рамках цієї категорії експертів можуть бути розглянуті типові представники досліджуваної соціальної галузі. Так, при вивченні проблем багатодітної сім'ї в якості експертів можуть залучатися активісти громадських об'єднань, створених на підтримку таких сімей тощо.

Організаціо можливе об'єднання зазначених вище суб'єктів, забезпечення їх взаємодії при збереженні специфіки експертної оцінки кожного.

У зв'язку із вищезазначеним, центральними постають питання компетенції та компетентності замовника соціальної експертизи.

Під *компетенцією* розуміється обсяг повноважень органу, що приймає рішення - замовника експертизи. Замовлення експертизи на основі компетенції означає його чітку орієнтацію на те коло проблем, у відношенні яких обсяг повноважень замовника дозволяє досягати запланованого результату.

Компетентністю визнається достатня готовність замовника соціальної експертизи сформулювати експертні завдання.

Порядок замовлення соціальної експертизи передбачає наступну послідовність дій:

- 1) визначення соціальної проблеми, що підлягає експертизі (її масштаб, носіїв, стадій розвитку тощо). У цьому разі орган (його посадові особи) виступає або як експерт, або як виконавець рішення органу, що має більш високий рівень компетенції. Масштаби і сутність проблеми замовник уточнює у відповідності з власним рівнем компетенції;

- 2) визначення підстав для проведення соціальної експертизи;

- 3) встановлення способів дослідження проблеми;

- 4) формування частин замовлення, які відповідають компетентності органу (визначає конкретну проблему, мету, форму експертного дослідження). На цій стадії рішення про експертизу ще не прийнято. Замовник передає естафету подальших дій організатору;

- 4) вибір моделі експертного дослідження залежно від характеру завдання. Організатор (виконавчий орган, посадова особа, відомча установа, фірма, що надає відповідні послуги) пропонує кандидатуру

експерта (склад експертної групи), складає бізнес-план, обґрунтовуючи свої подання;

5) якщо замовник не задоволений пропозиціями організатора, він веде діалог з ним до досягнення згоди, змінює організатора або відмовляється від проведення експертизи;

6) після узгодження організаційних питань замовник оформляє своє рішення про проведення експертизи, встановлюючи відповідальність організатора, але не експертів (відповідальність експертів виникає лише в порядку укладених з організатором трудових договорів).

Таким чином, експерт (група експертів) виступає в якості виконавця тільки по відношенню до організатора, але не до замовника. Виконання експертного замовлення при проведенні соціальної експертизи відбувається у системі «замовник-організатор-виконавець».

3. Типи та види соціальної експертизи

Враховуючи багатоаспектність соціальної проблематики, розрізняють наступні **типи соціальної експертизи:**

- оцінка громадської думки;
- оцінки, здійснювані соціальними інституціями;
- оцінки, здійснювані фаховими або міждисциплінарними експертами;
- комплексна оцінка соціальної ситуації.

Види соціальної експертизи різняться тим, у який спосіб експерти включені у предметну галузь: не причетні до явища, яке спостерігають, оцінюють та аналізують, або залучені до процесів та явищ, які спостерігають, оцінюють та аналізують.

Найпоширенішим різновидом соціальної експертизи є **професійна атестація**, яка має на меті збір інформації щодо оцінки професійних і моральних якостей працівників, виявлення професійно безграмотних осіб. Під *професійною (функціональною) безграмотністю* розуміють брак необхідного мінімуму знань і навичок, неспроможність працівника виконувати свої професійні обов'язки внаслідок відсутності в нього потрібної кваліфікації.

Для проведення професійної атестації створюють спеціальну комісію. Атестований доповідає їй про окремі сторони своєї діяльності.

Обговоривши звіт, комісія оцінює діяльність атестованого і розробляє заходи для її вдосконалення.

Ефективність атестації як способу збирання первинної соціологічної інформації залежить від ефективності поєднання елементів інтерв'ю, аналізу документації та включеного спостереження. Якість експертної оцінки при цьому забезпечується відповідністю соціальних показників, за якими здійснюється атестація, поставленим завданням і можливостям, а також компетентністю і колегіальністю атестаційної комісії. Останнє полягає у тому, що, по-перше, члени цієї комісії мають добре знати атестованого щодо його професійної діяльності, по-друге, репрезентувати всі рівні управління, з якими він взаємодіє у виробничій діяльності.

Висновки атестаційної комісії мають бути інтегративними, комплексними, тобто охоплювати різні сторони професійної діяльності людини, містити оцінку її перспектив і шляхів їх досягнення.

Отже, крім *інформаційної* функції, професійна атестація виконує й *соціально-регулятивну*. Можливості атестації за умов переходу до ринкової економіки, різних форм власності, розвитку демократії значно збільшуються, а її результати можуть використовуватися для оцінки трудового внеску працівників, конкурсного добору спеціалістів та керівників, опрацювання складних управлінських рішень. Професійна атестація є обов'язковою складовою менеджменту.

Різновидом соціальної експертизи є **експертне оцінювання суб'єктів соціальної роботи**, спрямоване на виявлення рівня надання соціальних послуг. Метою експертного оцінювання є вивчення стану окремої сфери системи соціального захисту населення (духовної, соціальної, політичної), її призначення (освіта, праця і соціальна політика, охорона здоров'я) та компонентів (соціальний захист пенсіонерів, інвалідів, дітей, жінок, молоді та ін).

Методичні підходи і вимоги до експертного оцінювання суб'єктів соціальної роботи:

1. Оцінювання ситуації:

- фактори, які зумовлюють незадовільний стан;
- напрямки, тенденції, найбільш характерні для певної ситуації;

- особливості, специфіка розвитку найбільш важливих складових (галузі, структури, служби);

- найбільш характерні форми роботи, засоби, за допомогою яких здійснюється діяльність.

2. Аналіз діяльності соціальних організацій, служб:

- державні служби;

- громадські фонди та організації;

- спеціальні заклади;

- благодійні та спонсорські організації, приватні ініціативи.

Оцінювання діяльності соціальних організацій та служб спрямоване на виявлення тенденцій в їх розвитку, визначення їх рейтингу в суспільстві.

Загальна схема експертного оцінювання соціальної роботи

1. Вивчення проблеми експертного оцінювання.

2. Розробка плану дій експертного оцінювання.

3. Розробка критеріїв експертного оцінювання.

4. Визначення форми і способу проведення експертизи.

5. Визначення форми висновку, в якому будуть виражені результати експертизи (аналітична записка, матеріали для вивчення, круглий стіл, конференція, виступи експертів, публікації тощо).

6. Вироблення рекомендацій із проблеми, яка досліджувалася.

7. Висновки про доцільність та впровадження тих чи інших пропозицій.

4. Організаційні моделі соціальної експертизи

Одним із гарантів об'єктивності соціальної експертизи є спільна робота експертів, а також тип організаційної моделі експертування. Експерт може обрати одну з викладених нижче організаційних моделей експертної роботи.

Модель I «Рецензія». Рецензування в організаційному відношенні є найбільш традиційною формою експертної оцінки, що включає:

- замовлення на рецензію особі (організації), що виступає в якості експерта;

- надання експерту матеріалів, що підлягають рецензуванню;

- прийняття рецензії та відповідні дії: схвалення і подальше завершення

стосунків із рецензентом (оплата рецензії, надання слова при обговоренні документа, рішення авторсько-правових питань та ін.); відправка рецензії експерту на переробку або доопрацювання; перезаказ рецензії іншому експерту.

Рецензія – простий і найменш витратний для експертування документ, але вона не містить усіх переваг експертної роботи і може ввести орган, що приймає рішення, в оману щодо справжнього стану справ або подальших перспектив.

У межах даної моделі може бути передбачений компенсуючий варіант:

- рецензія замовляється кільком, не пов'язаним між собою експертам, причому замовлення містить перелік усіх вимог, включаючи формулювання запитань, на які експерти повинні відповісти обов'язково й однозначно;

- рецензії приймаються без будь-яких обмежень щодо якості, окрім пунктів, обговорених у технічному завданні;

- тексти рецензій обробляються соціологічними методами, прийнятими при обробці документальних джерел, спеціально залученими фахівцями, перед якими не ставляться власне експертні завдання;

- підсумки вторинної обробки експертних оцінок складають акт експертизи, що розглядається замовником експертного дослідження.

У межах даної моделі може розглядатися і **консультування** – фактично, це рецензування без подання тексту експертного висновку.

Модель 2 «Моніторинг». Ця модель застосовується у випадках, якщо виробництво соціальної експертизи набуває систематичного характеру і здійснюється на довготривалій основі.

У даному випадку може бути використана наступна послідовність дій:

- орган, що приймає рішення, укладає договір про експертизу в порядку моніторингу, відповідно до якого він стає (на обумовлений термін) клієнтом експертизи (або використовується більш правильна в організаційному відношенні схема «замовник-організатор-виконавець»);

- експерт розробляє стандартну схему моніторингу, що автоматично застосовує в тому чи іншому часовому режимі (наприклад,

при появі кожного нового проекту відповідного правового акту або кожного нового соціального проекту, представленого на розгляд органу, що приймає рішення);

- експерт подає органу, що приймає рішення, підсумки дослідження, проведеного в порядку моніторингу, за стандартною формою, що передбачає порівняння даних результатів з більш ранніми результатами, отриманими в тому ж порядку.

Застосування моделі «Моніторинг» може бути ефективним, якщо експертом є наукова установа або підрозділ, кваліфікація співробітників або партнерів якого дозволяє розраховувати на високу якість експертної оцінки однорідного, але досить великого матеріалу. У рамках моніторингу експертна оцінка використовується поряд з іншими дослідницькими технологіями.

Застосування моніторингу малоефективно, якщо характер вирішуваних завдань різний або стосується різних галузей соціальної практики. Інша особливість моніторингу - виявлення його ефективності лише після накопичення достатнього матеріалу для порівняння досліджуваних явищ або процесів.

Модель 3 «Проект». Ця модель експертного дослідження використовується при вирішенні групи суміжних завдань, в якій експертна оцінка набуває інструментального значення як основа проектування бажаних суспільних станів і тенденцій.

У найбільш загальній формі модель «Проект» передбачає наступні етапи:

- усвідомлення замовником наявності проблеми і бажання її вирішити;

- постановка замовником завдання проведення соціальної експертизи перед організатором;

- осмислення організатором задачі і вибір адекватної організаційної схеми рішення, складання пропозиції замовнику, включаючи бізнес-план;

- опрацювання пропозиції організатора із замовником, прийняття замовником рішення щодо проведення експертизи, включаючи порядок і гарантії фінансового, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення, а також умови схвалення експертного висновку (рівень мінімальних вимог);

- залучення організатором експерта, постановка завдання, договір щодо умов праці експерта і винагороди за підсумками роботи (включаючи питання авторського права);

- підписання договору організатором і екпертом;

- робота експерта у творчому режимі;

- оформлення результатів творчої праці з орієнтацією на вимоги до інтерфейсу (інтерфейсом прийнято називати засоби, що забезпечують передачу інформації користувачеві в доступній йому формі, що сприяє адекватному її розумінню без умови додаткового засвоєння нових термінів, понять тощо);

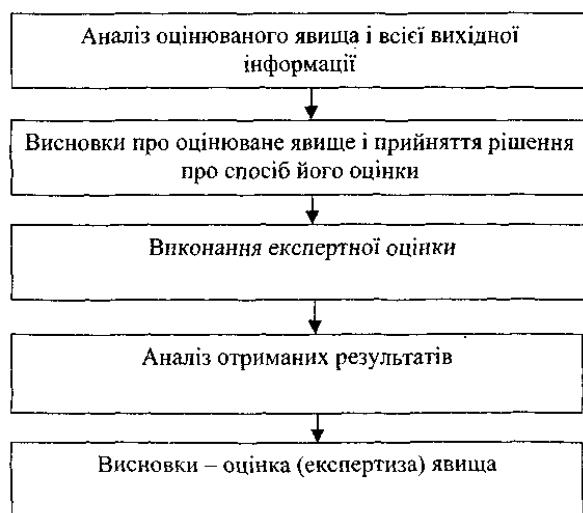
- переробка підсумків екпертом (скорочення інформації та систематизація висновків);

- обробка організатором отриманого від експерта результату відповідно до прийнятних угод;

• представлення підсумків експертизи замовнику, оформлення акту їх прийому, завершення стосунків замовника з організатором та організатора з екпертом.

Трудомісткість такої моделі експертування є її перевагою: підсумок експертизи набуває мультиплікаційного ефекту, тобто експертний висновок можна багаторазово використовувати в різних контекстах управлінської діяльності. Одночасно вирішується завдання з формування творчо активної позиції експерта, який з виконавця конкретного замовлення перетворюється на ініціатора певних соціально значущих ідей і рішень.

Загальна структура технології експертно-оцінної діяльності відображена на схемі:

Зазначеними вище моделями не вичерпується перелік можливих організаційних форм соціальної експертизи. Різниця завдань, які доводиться вирішувати в кожному конкретному випадку, як і відмінність ресурсів (кадрових, фінансових, матеріально-технічних) та організаційно-діяльнісних схем визначає вибір форми експертного дослідження. Можлива й комбінація різних форм експертизи.

Етапи роботи експертів при використанні різних моделей експертування мають різний зміст. Реалізація моделі № 1 передбачає три етапи (замовлення-робота-прийом роботи), при цьому організатор лише надає документи, що підлягають експертизі, а також, якщо це необхідно, деякі супутні матеріали та додаткову інформацію. При використанні моделі № 2 етапність аналогічна першій моделі: організатор виконує виключно функцію постачальника експертного матеріалу, а інша робота організується колективом експертів.

Спеціальні завдання постають перед організатором, якщо експертиза здійснюється за моделлю № 3:

1-й етап: організатор, уклавши договір із замовником, формує план експертного дослідження, веде пошук експерта, проводить переговори з ним та укладає договір;

2-й етап: організатор визначає місце проведення експертизи, що відповідає особливостям обраних методів, обладнує його необхідними засобами, погоджує з експертом графік роботи;

3-й етап: організатор проводить перші колективні опрацювання питання, запрошуючи методологів (фахівців з організаційно-діяльнісних ігор або інших фахівців з організації колективної творчої діяльності), або проводить цю роботу сам;

4-й етап: організатор припиняє творчий пошук експерта і організовує етап підготовки первинного експертного матеріалу (неформатованого і без дотримання вимог інтерфейсу);

5-й етап: організатор форматує матеріал і переробляє його відповідно до вимог інтерфейсу, залучаючи фахівців (включаючи окремих членів експертної групи) або самостійно;

6-й етап: організатор представляє перероблений матеріал експертові, узгоджує з ним текст, що направляється як підсумок експертизи замовнику;

7-й етап: організатор виносить матеріал на розгляд замовнику.

Етапи можуть поєднуватися або, навпаки, деталізуватися шляхом виділення підетапів. Зміст етапів також може змінюватися.

5. Форми участі експерта у проведенні соціальної експертизи

Ряд методів експертного дослідження (бесіда, аналіз документації та ін.) передбачає **очну форму** проведення соціальної експертизи, коли її висновок формується в ході безпосереднього контакту експертів між собою або з організатором. Інші методи (підготовка доповідної записки, аналіз опитувальних листів, опрацювання анкет та ін.) припускають **заочну участь** експертів.

Прикладом очної форми є **технологічна схема методу ситуаційного аналізу**:

1) для аналізу надається опис (в тому числі і в діалоговій формі) реальної життєвої ситуації;

2) у ході аналізу виявляються проблема, її симптоми, встановлюється її типовість шляхом зіставлення з іншими проблемами; виключаються несуттєві умови, пропонуються можливі способи виходу із ситуації і можливі наслідки; на цій підставі формулюється найбільш прийнятне рішення;

3) отримані в результаті аналізу експертні матеріали аналізуються відповідно до загальних правил роботи з експертними висновками.

Значення даного методу полягає в тому, що експерт, аналізуючи запропоновану для розгляду ситуацію, самостійно формулює дослідницьку задачу. Це означає, що при залученні групи експертів можна отримати не тільки різні відповіді на поставлені питання, а й урізноманітнити самі питання, що визначають кваліфікацію фахівця, його компетентність та евристичні можливості.

Недоліками методу можна вважати спрощення задачі і редукцію безлічі причин, чинників, умов до мінімального набору параметрів, орієнтацію на сьогочасні залежності та ігнорування довгострокових і прихованих (латентних) факторів.

Прикладом заочної форми може бути **технологічна схема методу Дельфі**, мета якого полягає у подоланні конформізму експертів, що знижує якість експертизи, та відборі кращого рішення. Ця мета досягається, перш за все, анонімністю експертів й особливостями процедури, яка передбачає наступний порядок дій:

1) кожен член групи експертів дає числову оцінку якого-небудь процесу, явища чи об'єкта;

2) організатор опитування підраховує і повідомляє всім експертам середню оцінку (медіану) і показник розкиду (інтервал між крайніми з оцінок);

3) експертів, які дали крайні оцінки, просять письмово обгрунтувати свою думку. Ці обгрунтування анонімно передаються іншим експертам;

4) аналогічно проводяться наступні тури опитування, які закінчуються, коли інтервал оцінок експертів виявиться досить вузьким.

Існують певні варіанти методу: запит у експертів не точної оцінки, а інтервалу, в якому вона повинна перебувати; ознайомлення експертів не з оцінками, а з аргументацією інших членів експертної групи; подання на лише окремих оцінок, а не групової думки тощо.

Ефективність методу полягає в тому, що на відміну від колективної роботи експертів, при якій думка більшості може психологічно впливати на окремих експертів (мова йде про авторитет, досвід, посади колег), в цьому випадку анонімність роботи та письмова оцінка створюють іншу ситуацію спілкування і знижують вплив домінуючої думки.

Недоліком методу є те, що він не усуває повністю прагнення експерта слідувати думці більшості. Тим не менш, останнім часом цей метод з певними поправками застосовується все частіше. Його використання може виявитися ефективним при організації соціальної експертизи за моделлю «Моніторинг».

Метод Дельфі є найбільш формальним з усіх методів експертного прогнозування і найчастіше використовується в технологічному прогнозуванні (планування виробництва, реалізація продукції тощо).

Застосовуючи різні методи дослідження, експерт створює кінцеву продукцію експертизи - **висновок**, який має наступні форми: експертний висновок, експертне спостереження та проектна розробка.

Експертний висновок може застосовуватися при аналізі нормативних актів, прийнятих або тих, що готуються до прийняття, на державному, регіональному або місцевому рівнях.

Експертне спостереження використовується при формуванні загального уявлення про стан проблеми і при виробленні рекомендацій при підготовці тих чи інших рішень.

Проектна розробка виходить за межі завдань соціальної експертизи і в цьому сенсі не може бути обов'язковою як форма представлення експертної оцінки. Ініціатива подання експертизи у вигляді проектною розробки може виходити тільки від самого експерта (експертної групи), якщо спирається на його творчі можливості та новаторський потенціал.

Зазначені форми підсумкового документу мають рекомендаційний характер, в якому основна увага зосереджена на виробленні конструктивних пропозицій, спрямованих на вирішення проблеми, що розглядається.

При підготовці кінцевої продукції експертизи передбачається *подвійне оформлення результатів експертизи*.

Перший етап - фінальний матеріал експерта, виконаний у звичних для нього формах, термінах та ін. Це «неформатований» матеріал, він ще не відповідає встановленим у договорі вимогам щодо складу документів, їх обсягу, структури, інших формальних ознак. Інакше кажучи, це нарис, ескіз.

Другий етап - висновок (спостереження, проект), перероблений відповідно до вимог інтерфейсу – сукупності засобів, методів і правил взаємодії між елементами системи. Виконання вимог інтерфейсу входить у завдання організатора, однак це не означає, що експерт не має права або не в змозі провести таку роботу у межах договору з організатором.

Ефективність соціальної експертизи визначається наступними показниками:

а) врахування висновків експертизи з метою обмеження вибору стратегій. Використання висновків експертизи при відмові від тих чи інших варіантів рішення слід розглядати як факт визнання висновків експертизи. Це спосіб здійснення експертизи по типу *арбітражу* (від фр. *arbitrage* - вирішення спору посередником).

б) застосування висновків експертизи для коригування обраної стратегії. Це спосіб здійснення експертизи по типу *консультації*.

Таким чином, соціальна експертиза є засобом, що розширює діапазон критеріїв вибору рішень, спонукає до системного, міжгалузевого осмислення об'єкта експертизи, розширює межі його осмислення, додає до раціональної картини світу його соціокультурні, релігійні, етико-етнічні та інші особливості й аспекти.

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

---

1. Дайте визначення психологічної експертизи як науки:

- а) галузь психологічної науки, яка розробляє теорію, принципи, інструменти оцінки та виміру індивідуально-психологічних особливостей особистості;
- б) галузь психологічної науки, яка вивчає вікові особливості особистості;
- в) галузь психологічної науки, яка розробляє нові методи психологічного дослідження;
- г) галузь психологічної науки, яка вивчає загальні закономірності та технологію проведення психологічного обстеження особистості у різних сферах її життєдіяльності.

2. Вкажіть визначення психологічної експертизи як методу психологічного дослідження:

- а) комплексне психологічне обстеження людини, в якому вирішальну роль відіграє висновок психолога-експерта на чітко поставлене практичне питання;
- б) комплексне психологічне обстеження людини з метою виявлення особливостей психічної діяльності у момент скоєння злочину;
- в) комплексне психологічне обстеження людини з метою виявлення її індивідуально-типологічних особливостей;
- г) комплексне психологічне обстеження людини з метою виявлення її професійної придатності.

3. Назвіть предмет дослідження психологічної експертизи:

- а) несвідомі явища в психіці людини;
- б) загальні закономірності розвитку психіки людини;
- в) свідомість психічно хворої людини;
- г) свідомість психічно здорової людини.

4. Дайте визначення поняття «особистість»:

- а) сукупність індивідуальних властивостей психіки людини як суб'єкта та об'єкта соціальних стосунків;
- б) сукупність неповторних характеристик психіки;
- в) біологічне визначення людини як представника homo sapiens;
- г) сукупність динамічних характеристик психіки.

5. Назвіть порушення взаємодії індивіда з соціальним середовищем, яке полягає в неможливості виконувати свої позитивні соціальні ролі у конкретних мікросоціальних умовах:

- а) соціальна дезадаптація;
- б) шкільна дезадаптація;
- в) особистісна дезадаптація;
- г) сімейна дезадаптація.

6. Визначте, чим зумовлюється психологічна зрілість особистості:

- а) рівнем розвитку гностичних процесів та особистості в цілому;
- б) рівнем фізичного розвитку;
- в) рівнем розвитку гностичних процесів;
- г) рівнем розвитку особистісних структур.

7. Дайте визначення поняття «психологічний інфантилізм»:

- а) фізична незрілість;
- б) особистісна незрілість;
- в) тимчасова психічна затримка;
- г) психофізіологічна незрілість.

8. Дайте визначення поняття «афект»:

а) сильний, переважно нетривалий емоційний стан, пов'язаний із різкою зміною важливих життєвих обставин і супроводжується руховими та вісцеральними проявами;

б) стан зневіри, пригніченості, краху, що зумовлюється непереборуваними труднощами на шляху досягнення поставленої мети;

в) стан психічного напруження, що виникає у людини у несподіваних небезпечних ситуаціях, які вимагають швидкого реагування;

г) відносно тривалий стійкий емоційний стан, що виявляється в загальній характеристиці психічного життя людини.

9. Дайте визначення поняття «стрес»:

а) сильний, переважно нетривалий емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих життєвих обставин і супроводжується руховими та вісцеральними проявами;

б) стан зневіри, пригніченості, краху, що зумовлюється непереборуваними труднощами на шляху досягнення поставленої мети;

в) стан психічного напруження, що виникає у людини у несподіваних небезпечних ситуаціях, які вимагають швидкого реагування;

г) відносно тривалий стійкий емоційний стан, що виявляється в загальній характеристиці психічного життя людини.

10. Дайте визначення поняття «фрустрація»:

а) сильний, переважно нетривалий емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих життєвих обставин і супроводжується руховими та вісцеральними проявами;

б) стан зневіри, пригніченості, краху, що зумовлюється непереборюваними труднощами на шляху досягнення поставленої мети;

в) стан психічного напруження, що виникає у людини у несподіваних небезпечних ситуаціях, які вимагають швидкого реагування;

г) відносно тривалий стійкий емоційний стан, що виявляється в загальній характеристиці психічного життя людини

11. Визначте, як називається афективний синдром, в основі якого лежить знижений, пригнічений, тривожний, байдужий настрій:

а) депресія;

б) дереалізація;

в) деперсоналізація;

г) іпохондрія.

12. Визначте специфічний емоційний стан, який характеризується зниженням соціальних контактів людини та позначається на її комунікативній діяльності:

а) апатія;

б) втома;

в) фрустрація;

г) емоційне вигорання.

13. Вкажіть основний показник фрустраційної поведінки людини:

а) порушення мотивованості поведінки;

б) порушення цілеспрямованості поведінки;

в) порушення вольового контролю поведінки;

г) порушення мотивованості та доцільності поведінки.

14. Назвіть основні етапи поглибленого оцінювання психічного розвитку дитини:

а) збір психологічного анамнезу, побудова гіпотези дослідження, процедура обстеження, системний аналіз результатів обстеження, постановка психологічного діагнозу;

б) побудова гіпотези дослідження, процедура обстеження, системний аналіз результатів обстеження, постановка психологічного діагнозу;

в) збір психологічного анамнезу, процедура обстеження, системний аналіз результатів обстеження, постановка психологічного діагнозу;

г) збір психологічного анамнезу, побудова гіпотези дослідження, процедура обстеження, системний аналіз результатів обстеження.

15. Дайте визначення поняття «психологічна оцінка»:

а) короткочасне та стандартизоване дослідження рівня розвитку певної психологічної функції;

б) вивчення продуктів діяльності людини;

в) збір інформації про людину за допомогою методів опитування;

г) вивчення індивідуальності особистості стосовно проблем в її життєдіяльності .

16. Назвіть етапи психологічного дослідження у межах психологічної експертизи:

а) вивчення поставлених питань, постановка задач дослідження, вибір методів дослідження, безпосереднє проведення дослідження, аналіз та обробка отриманих даних, робота зі спеціальною літературою, складання висновку;

б) вивчення поставлених питань, постановка задач дослідження, вибір методів дослідження, безпосереднє проведення дослідження, аналіз та обробка отриманих даних, складання висновку;

в) вивчення поставлених питань, вибір методів дослідження, безпосереднє проведення дослідження, аналіз та обробка отриманих даних, робота зі спеціальною літературою, складання висновку;

г) вивчення поставлених питань, постановка задач дослідження, вибір методів дослідження, безпосереднє проведення дослідження, робота зі спеціальною літературою, складання висновку.

17. Вкажіть, як називається порушення самосвідомості, яке характеризується відчуженням власною особистістю психічних властивостей, фізичного образу та втратою реальності сприймання навколишнього світу:

- а) дереалізація;
- б) депресія;
- в) іпохондрія;
- г) деперсоналізація.

18. Назвіть дефект вокалізації у вигляді зупинок та порушень ритму, темпу, плавності мовлення:

- а) нервовий тік;
- б) заїкання;
- в) мутизм;
- г) афазія.

19. Укажіть, яку категорію дітей називають соціальними сиротами:

- а) діти, що залишилися без опіки батьків при живих батьках;
- б) діти, що залишилися без опіки батьків внаслідок їх смерті;
- в) важковиховані діти;
- г) діти, що скоїли злочин та знаходяться у спеціальних установах закритого типу.

20. Укажіть, як називається тривале внутрішньосімейне сексуальне насильство:

- а) конфлікт;
- б) інцест;
- в) афект;
- г) стрес.

21. Назвіть найбільш важливі вікові кризи щодо небезпеки виникнення психічних вад у дитячому віці:

- а) кризи 1-го, 3-х, 6/7-ми років;
- б) кризи 2/3-х, 5/6-ти років, підліткова криза;
- в) кризи новонародженості, 1-го, 3-х років;
- г) кризи новонародженості, 3-х років, підліткова криза.

22. Назвіть психолога, який вважав дитяче малювання графічним мовленням:

- а) Л.С. Виготський;
- б) І.О. Синиця;
- в) М.І. Жинкін;
- г) О.М Леонтєв.

23. Укажіть, яку стадію дитячого малюнка характеризує відомий у практичній психології малюнок «головонога»:

- а) стадія каракулей;
- б) стадія ритмічних каракулей;
- в) стадія схематичного зображення;
- г) стадія конкретних зображень.

24. Назвіть рекомендовані теми тестів-малюнків для дітей 3-3,5 років:

- а) вільний малюнок, малюнок людини;
- б) вільний малюнок, ДДЛ, малюнок родини;
- в) ДДЛ, малюнок родини, малюнок неіснуючої тварини;
- г) ДДЛ, малюнок родини, автопортрет.

25. Назвіть рекомендовані теми тестів-малюнків для дітей 3,5-5 років:

- а) вільний малюнок, малюнок людини;
- б) вільний малюнок, ДДЛ, малюнок родини;
- в) ДДЛ, малюнок родини, малюнок неіснуючої тварини;
- г) ДДЛ, малюнок родини, автопортрет.

26. Назвіть рекомендовані теми тестів-малюнків для дітей 5-7 років:

- а) вільний малюнок, малюнок людини;
- б) вільний малюнок, ДДЛ, малюнок родини;
- в) ДДЛ, малюнок родини, малюнок неіснуючої тварини;
- г) ДДЛ, малюнок родини, автопортрет.

27. Назвіть рекомендовані теми тестів-малюнків для дітей 7-9 років:

- а) вільний малюнок, малюнок людини;
- б) вільний малюнок, ДДЛ, малюнок родини;
- в) ДДЛ, малюнок родини, малюнок неіснуючої тварини;
- г) ДДЛ, малюнок родини, автопортрет.

28. Назвіть основну мету використання таких методик психологічного обстеження дітей, як «Телефонна трубка», «Подивись у калейдоскоп», «Поза Наполеона», переплетіння рук:

- а) визначення сформованості понятійного мислення дитини;
- б) визначення латеральних переваг функціональної асиметрії мозку (ФАМ);
- в) дослідження вербально-логічного компоненту пізнавальної діяльності у дітей;
- г) виявлення особливостей мнестичної діяльності у дітей.

29. Назвіть основну мету використання таких методик психологічного обстеження, як запам'ятання слів, фраз, тексту:

- а) визначення сформованості понятійного мислення дитини;
- б) визначення латеральних переваг ФАМ;
- в) дослідження вербально-логічного компоненту пізнавальної діяльності у дітей;
- г) виявлення особливостей мнестичної діяльності у дітей.

30. Назвіть основну мету використання таких методик психологічного обстеження, як предметна класифікація, виключення зайвого:

- а) визначення сформованості понятійного мислення дитини;
- б) визначення латеральних переваг ФАМ;
- в) дослідження вербально-логічного компоненту пізнавальної діяльності у дітей;
- г) виявлення особливостей мнестичної діяльності у дітей.

31. Назвіть основну мету використання таких методик психологічного обстеження, як підбір аналогій, порівняння та виключення понять, розуміння метафор, прислів'я, приказок:

- а) визначення сформованості понятійного мислення дитини;
- б) визначення латеральних переваг ФАМ;
- в) дослідження вербально-логічного компоненту пізнавальної діяльності у дітей;
- г) виявлення особливостей мнестичної діяльності у дітей.

32. Укажіть, з якою метою психолог у галузі сімейних проблем використовує методика «Емоційні обличчя»:

- а) оцінка можливості адекватного орієнтування в емоційних станах (своїх та інших людей);
- б) вивчення емоційного фону у системі сімейних відносин;
- в) виявлення контрастних емоційних зон у процесі спілкування;
- г) оцінка сформованості окремих рівнів системи базової афективної регуляції.

33. Укажіть, з якою метою психолог-експерт використовує кольороасоціативні методики психологічного обстеження:

- а) виявлення емоційно-особистісних характеристик людини;
- б) визначення рівня розвитку когнітивної сфери особистості;
- в) виявлення мотиваційних ліній поведінки людини;
- г) виявлення основних тенденцій реагування людини на ситуацію, що склалася.

34. Назвіть найбільш значущий показник у визначенні здатності неповнолітнього усвідомлювати та контролювати свої дії:

- а) рівень сформованості самооцінки;
- б) рівень розвитку емоційної сфери;
- в) рівень розвитку вольової сфери;
- г) загальний психічний розвиток.

35. Укажіть, на якому етапі слідства рекомендовано проводити психологічну експертизу неповнолітніх:

- а) на ранніх етапах слідства;
- б) на основному етапі слідства;
- в) на завершальному етапі слідства;
- г) на етапі відтворення подій злочину.

36. Визначте, як називається злочинна група з нестабільним складом, відсутністю цілей та предмета злочинної діяльності:

- а) натовп;
- б) випадкова злочинна група;
- в) компанія;
- г) організована злочинна група.

37. Визначте, як називається злочинна група з відносно стабільним складом, але без чітких планів діяльності та відсутністю постійного керівництва:

- а) натовп;
- б) випадкова злочинна група;
- в) компанія;
- г) організована злочинна група.

38. Визначте, як називається злочинна група зі стабільним складом, груповими нормами та орієнтаціями, чітко поставленою метою злочинної діяльності:

- а) натовп;
- б) випадкова злочинна група;
- в) компанія;
- г) організована злочинна група.

39. Укажіть формулу віктимної поведінки людини в ситуації злочину:

- а) злочинець - жертва;
- б) ситуація - жертва;
- в) злочинець - ситуація;
- г) злочинець - ситуація - жертва.

40. Назвіть стратегічну лінію психологічного аналізу суїцидальної поведінки людини:

- а) аналіз особистісних структур суїцидента;
- б) аналіз специфіки суїцидальних факторів;
- в) аналіз стратегії поведінки суїцидента в кризовій ситуації;
- г) аналіз об'єктивних умов життя, системи відношень, мотивації суїцидальної поведінки людини.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИ СЛОВНИК

Аттіюд (від франц. *attitude* - поза) – готовність до виконання певної дії (синонім: установка); специфічний образ дії, який людина реалізує або має намір реалізувати у конкретній ситуації.

Афективний стан – бурхливий емоційний процес, що характеризується зниженням свідомості і самовладання, порушенням вольового контролю над власними діями.

Верифікація (від лат. *verus* – істинний і *facere* – робити) – доказ того, що вірогідний факт або твердження є істинним.

Висновок психологічної експертизи – процесуальний документ, у якому викладаються висновки експерта-психолога (експертів), який проводив психологічну експертизу; вказуються обґрунтування, умови її проведення і описується процес експертного дослідження (методи, методики, стадії тощо).

Вірогідність – властивість знання, істинність якого твердо встановлена суб'єктом (у теорії ймовірності – той випадок, коли ймовірність певної події дорівнює 1 (100%).

Гуманітарна експертиза – вид експертизи, що виходить з пріоритету соціальних і людських потреб у ході оцінки комплексних проектів та прийняття важливих управлінських рішень.

Експерт (від лат. *expertus* – досвідчений) – компетентна особа, що має спеціальний досвід в конкретній галузі та приймає участь у дослідженнях в якості джерела безпосередньої інформації.

Експертиза – дослідження спеціалістом (експертом) яких-небудь питань, рішення яких вимагає пізнання в галузі певної науки із наданням науково-обґрунтованого й мотивованого висновку.

Експертиза в освіті – особливий спосіб вивчення інноваційних явищ і процесів в освітній галузі, що має метою виявлення в них потенціалу розвитку.

Експертиза засобів масової комунікації (ЗМК) – наукове вивчення механізмів функціонування і ефектів впливу ЗМК у контексті загальнопсихологічних або соціально-психологічних теорій та підходів, а також виявлення психологічних особливостей аудиторії, яка сприймає продукцію ЗМК.

Експертиза психологічна – вид психологічного дослідження, яке проводить досвідчена особа (психолог-експерт) на основі спеціальних знань з психології з метою надання експертного висновку.

Експертиза сімейних відносин – вид психологічної експертизи, яка призначається з приводу різноманітних сімейно-шлюбних проблем (правові відносини, особисті проблеми, конфліктні ситуації та суперечки, виховання дітей тощо).

Експертиза судова – особлива процесуальна дія, що суворо регламентується законом та призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при впровадженні по справі потрібні наукові, психологічні або інші спеціальні знання.

Експертиза судово-психіатрична – один із видів судових експертиз, що характеризується узагальненістю вихідних теоретичних положень у галузі психіатричної науки та має власний предмет і метод. Проводиться спеціалістом у галузі судової психіатрії за завданням слідчого або суду, для встановлення фактів, що мають значення для справи, встановлення, описання і пояснення яких неможливо без спеціальних психіатричних знань.

Експертиза судово-психологічна – одна з головних форм практичного застосування спеціальних психологічних пізнань у кримінальному процесі. Проводиться за постановою слідчого або за визначенням суду відповідно до норм кримінально-процесуального кодексу щодо психічно здорових обвинувачуваних, свідків і потерпілих.

Експертна оцінка – науково-обґрунтоване й мотивоване експертне судження.

Експертний метод – комплекс логічних та математичних процедур, спрямований на отримання від експертів інформації, її аналіз і узагальнення з метою підготовки і прийняття компетентного рішення. Суть методу полягає у проведенні експертами аналізу проблеми з якісною і кількісною обробкою результатів індивідуальних експертних оцінок.

Етапи експертної оцінки – взаємопов'язані між собою процедури, за допомогою яких реалізується експертний метод.

Загальний предмет судово-психологічної експертизи – особливості психічної діяльності, дослідження яких має значення для встановлення істини в кримінальних справах. Окремими предметами її

можуть бути: 1) діагностика наявності або відсутності в обвинувачуваного афекту в момент здійснення злочину; 2) принципова здатність свідків і потерпілих правильно сприймати важливі для справи обставини і давати про них правильні свідчення.

Задача психологічної експертизи – прийняте експертом-психологом завдання, яке містить його мету, що викладена в питанні, і умови її досягнення.

Засоби масової інформації (ЗМІ), мас-медіа (*Mass media*) – преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, інтернет, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Термін *мас-медіа* застосовується також до організацій, які контролюють ці технології (телеканали або видавництва).

Інтерфейс (від англ. *interface* – поверхня розділу, перегородка) – сукупність засобів, методів і правил взаємодії (управління, контролю та ін.) між елементами системи.

Каузальна атрибуція (від лат. *causa* – причина і *attributio* – приписування) – інтерпретація необхідної суб'єкту інформації шляхом приписування партнеру по взаємодії можливих почуттів, причин і мотивів поведінки.

Компетентність судового експерта-психолога – здатність (суб'єктивна можливість) обізнаної особи в галузі психології вирішувати поставлені судово-слідчими органами питання, що належать до предмету судово-психологічної експертизи. Визначається вищою психологічною освітою, спеціальною післядипломною підготовкою, досвідом роботи в галузі судово-психологічної експертизи.

Компетенція судового експерта-психолога – коло питань, які експерт-психолог повинен і може вирішувати на основі спеціальних психологічних знань.

Масова комунікація (від англ. *mass communication* – масовий зв'язок) – процес передачі інформації групі людей одночасно за допомогою спеціальних технічних засобів (мас-медіа).

Метод Дельфі («Дельфійський метод», «Метод дельфійського оракула») – метод експертних оцінок, який полягає у швидкому пошуку

рішень, заснований на їх генерації в процесі обговорення групою фахівців і відбору кращого рішення, виходячи з експертних оцінок.

Освітнє середовище – сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти; система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні.

Освітня програма – узгоджений комплекс видів освітньої діяльності, що розроблений та організований для досягнення навчальних цілей упродовж певного тривалого і безперервного часу.

Педагогічна інновація – особлива форма педагогічної діяльності та мислення, спрямована на організацію нововведень в освітньому просторі; процес створення, впровадження й поширення нового в освіті.

Педагогічний досвід – оригінальний за змістом, логікою, методами і прийомами зразок педагогічної діяльності, що дає кращі результати порівняно з масовою практикою.

Психологічна експертиза – комплексне психологічне обстеження людини, в якому вирішальну роль відіграє висновок психолога-експерта, який відповідає на чітко поставлені практичні питання.

Психологічні пізнання – система відомостей про закономірності виникнення і розвитку психіки, психічні явища (процеси, стани, властивості), діяльність людини та її поведінку.

Ситуація – продукт активної взаємодії особистості і середовища.

Ситуація експертизи – звернення до психолога адміністрації (керівництва) певної установи з метою встановлення та вивчення психічних явищ.

Ситуація клієнта – самостійне та добровільне звернення людини за психологічною допомогою.

Соціальна експертиза – дослідження, проведене фахівцями (експертами), що включає діагностику стану соціального об'єкта, встановлення достовірності інформації про нього і його оточення, прогнозування його наступних змін і впливу на інші соціальні об'єкти, а також вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень та соціального проектування в умовах, коли дослідницька задача важко формалізується.

Соціальні об'єкти – людина, соціальні спільності, соціальні інститути та процеси, організації, соціальні цінності, ідеї, концепції, нормативні акти та ін., що прямо або побічно передбачають соціальні зміни.

Спеціальні знання – знання, які пов'язані з певною спеціальністю і спеціалізацією.

Статус експерта – сукупність прав та обов'язків, повноваження і відповідальність експерта, визначені законом.

Суггестивність (від лат. *suggestio* - навіювання) – здатність людини до навіювання, в результаті чого відбуваються суттєві зміни в психіці, проте ці зміни не помічаються самою людиною. Розрізняють навіювання ззовні (стороння суггестія) та самонавіювання (аутосуггестія).

Суїцидальна поведінка – різні форми активності людини, зумовлені прагненням позбавити себе життя внаслідок особистої кризи.

Трудова експертиза – вид експертизи, спрямований на вирішення проблеми придатності людини до тієї чи іншої професії (спеціальності) або виду діяльності.

Умови вирішення експертної задачі – початкові дані психологічної експертизи і спеціальні знання експерта-психолога, що використовуються при вирішенні конкретної експертної задачі.

Фізіологічний афект (стан сильного душевного хвилювання) – сильна, короткочасна емоція, що супроводжує різноманітні емоційні переживання людини і впливає на свідомий контроль суб'єкта над своїми діями.

Фокус-група – групове сфокусоване (полустандартизоване) інтерв'ю, що проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання від її учасників суб'єктивної інформації про те, як вони сприймають продукцію ЗМК.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базова

1. Ананьев В.А. Практикум по психологии здоровья: методическое пособие по первичной специфической и неспецифической профилактике / В.А. Ананьев. – СПб.: Речь, 2007. – 320 с.
2. Астапов В.М. Введение в дефектологию с основами нейрорепсихологии / В.М. Астапов. – М.: Международная педагогическая академия, 2004. – 216 с.
3. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной и экспертной практике / Р.С. Белкин. – М.: Юрист, 2004. – 216 с.
4. Братченко С.Л. Введение в гуманитарную экспертизу образования / С.Л. Братченко. – М.: Смысл, 1999. – 137 с.
5. Вступ до соціальної роботи: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закладів] / [за ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича]. – К.: Академвидав, 2005. – 304 с.
6. Гірник А.М. Конфліктологічна експертиза / А.М. Гірник // Журнал практикуючого психолога. – 2003. – № 9. – С. 146-156.
7. Городяненко В.Г. Социологический практикум: учеб.-метод. пособие / В.Г. Городяненко. – К.: Академия, 1999. – 160 с.
8. Діти державної опіки: проблеми, розвиток підтримка: навч.-метод. посіб. / М.И. Боришевський, Г.М. Бевз, Л.І. Тарусова та ін.; [за заг. ред. М.И. Боришевського та Г.М. Бевз]. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.
9. Землянская О.В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи: монографія / О.В. Землянская. – Харків: Титул, 2007. – 224 с.
10. Землянська О.В. Судово-психологічна експертиза: навчальний посібник / О.В. Землянська. – Х.: ХНУВС, 2012. – 300 с.
11. Зиглер Е. Понимание умственной отсталости / Е. Зиглер, Р.М. Ходапп; пер. с англ. Н.М. Вельбовец. – К.: Сфера, 2001. – 360 с.
12. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті: соціально-психологічний аспект: монографія / Н.Л. Коломінський. – К.: МАУП, 2000. – 286 с.
13. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л.А. Коростылева. – СПб.: Речь, 2005. – 222 с.

14. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И.А. Кудрявцев. – М., 1999. – 495 с.
15. Ложкин Г. Практическая психология конфликта / Г.В. Ложкин, Н.И. Повякель. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
16. Мамайчук И.И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике: учеб. пособ. / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2002. – 255 с.
17. Мастюкова Е.М. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме / Е.М. Мастюкова, П.В. Грибанова, А.Г. Московкина. – М.: Владос, 2006. – 115 с.
18. Морозова М.В. Психологический аспект экспертизы способности малолетних и несовершеннолетних давать показания по уголовным делам / М.В. Морозова // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 4. – С. 57-68.
19. Про затвердження Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України // Наказ МОН України № 330 від 20. 04. 2001 р.
20. Психология работы с персоналом в трудах отечественных специалистов / [сост. и общ. ред. Л.В. Винокурова]. – СПб.: Питер, 2001. – 512 с.
21. Ребуха Л.З. Психологічна експертиза: технологія та процедура проведення / Л.З. Ребуха. – Тернопіль: ТНЕУ, 2009. – 234 с.
22. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – 2-е изд., испр., доп. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
23. Швалб Ю.М. Методология и теория экспертной деятельности: психологические аспекты / Ю.М. Швалб. – К.: «Основа», 2013. – 240 с.
24. Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности / [под ред. Г.В. Иванченко, Д.А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2006. – 454 с.

Допоміжна

1. Алексеева И.А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с.

2. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации: учеб. пособ. / Е.Г. Алексеенкова. – СПб.: Питер, 2009. – 96 с.
3. Бондаровська В. Стан інформаційно-психологічної безпеки в Україні / В. Бондаровська // Психолог – 2007. – № 16. – С. 14-17.
4. Бондаровська Н. Вплив реклами на людину: нариси / Н. Бондаровська // Психолог. – 2007. – № 30. – С. 3-55.
5. Вакуленко О.В. Засоби масової інформації як особливий чинник впливу на формування способу життя особистості / О.В. Вакуленко // Соціальний працівник. – 2005. – вересень. – С. 14-18.
6. Гудман Р. Детская психиатрия / Р. Гудман, С. Скотт; пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Триада-Х, 2008. – 405 с.
7. Гуцал А. Психологічні механізми сприйняття рекламної продукції дітьми [Електронний ресурс] / А. Гуцал. – Режим доступу до ресурсу: s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp154-156.pdf.
8. Детская психиатрия: учебник / [под ред. З.Г. Эльдемиллера]. – СПб.: Питер, 2005. – 1120 с.
9. Диагностика школьной дезадаптации [для школьных психологов и учителей начальных классов системы компенсирующего обучения] / [под ред. С.А. Беличевой, И.А. Коробейникова, Г.Ф. Кумариной]. – М.: Социальное здоровье России, 1995. – 128 с.
10. Зазыкин В.Г. Психология рекламы / В.Г. Зазыкин. // Психология управления. – М: 2002. – С. 116-132.
11. Иовчук Н.М. Детская социальная психиатрия [для непсихиатров] / Н.М. Иовчук, А.А. Северный, Н.Б. Морозова. – СПб.: Питер, 2008. – 416 с.
12. Ілляшенко Т.Д. Чому їм важко вчитися?: метод. посіб. / Т.Д. Ілляшенко. – К.: Почат. шк., 2003. – 128 с.
13. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений / В.Е. Коновалова. – Х.: Вища шк., 1978. – 143 с.
14. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
15. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И.А. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1988. – 224 с.
16. Кузнецова О. Правовий захист малолітніх і неповнолітніх від шкідливого впливу ЗМІ в Україні та за кордоном [Електронний ресурс] /

О. Кузнецова. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Kuznecova.htm.

17. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології: навч. посіб. / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. – К.: Перун, 1996. – 464 с.

18. Макушкин Е.В. Аффективное криминальное поведение у детей и подростков с нарушенным развитием / Е.В. Макушкин. – М.: Медицинское информационное агенство, 2009. – 240 с.

19. Медико-социальная экспертиза: пособие [для студ. мед. вузов]. – М.: Медицинское информационное агенство, 2008. – 408 с.

20. Моховіков О.М. Судова психіатрія: навч. посіб. / О.М. Моховіков. – 3-тє вид., випр. та доп. – Одесса: Юрид. літ., 2004. – 176 с.

21. Новорожденный ребенок. Основы оценки состояния здоровья и рекомендации по профилактике и коррекции его нарушений: руководство [для врачей] / [под ред. Н.Л. Черной, В.В. Шилкина]. – СПб.: Спец. лит., 2009. – 352 с.

22. Основи соціальної роботи / [за ред. Т. Семигіної, І. Григи]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – 178 с.

23. Практическая психодиагностика: методики и тесты: учеб. пособ. / [сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: БАХРАХ - М, 2000. – 672 с.

24. Психиатрия: Справочник практического врача / [под ред. А.Г. Гофмана]. – М.: Медпресс-информ, 2006. – 592 с.

25. Ратинов А.Р. Насилие, агрессия, жестокость как объекты криминально-психологического исследования / А.Р. Ратинов, О.Д. Ситковская // Насилие, агрессия, жестокость. – М., 1990. – С. 4-15.

26. Регуш Л.А. Проблемы психического развития и их предупреждение (от рождения до пожилого возраста) / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2006. – 320 с.

27. Романчик О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей / О. Романчик. – Львів: Джерело, 2008. – 324 с.

28. Ростоцький М. Гіпнотичний вплив реклами / М. Ростоцький // Психолог. – 2007. – № 40. – С. 10-12.

29. Руководство по предупреждению насилия над детьми: учебное пособие [для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студ. пед. вузов] / [под ред. Н.А. Асановой]. – М.: Владос, 1997. – 512 с.

30. Сафуанов Ф.С. Психолого-психиатрическая экспертиза по факту самоубийства / Ф.С. Сафуанов // Российская юстиция. – 1995. – № 12. – С. 28-30.

31. Сексуальное насилие: теории, подходы и методы исследования / Ю.И. Пиголкин, О.А. Дмитриева, Н.Г. Щитов, П.Б. Дерягин. – М.: Медицинское информационное агентство, 2008. – 456 с.

32. Слуцкий А.С. Некоторые психологические и клинические аспекты поведения суицидентов / А.С. Слуцкий, М.С. Занадворов // Психологический журнал. – 1992. – № 1. – С. 77-85.

33. Смит Энн У. Внуки алкоголиков: проблема взаимозависимости в семье / Энн У. Смит. – М.: Просвещение, 1991. – 127 с.

34. Снігульська В. Телебачення: інформаційний помічник чи джерело агресії / В. Снігульська // Психолог. – 2007. – № 40. – С. 6-9.

35. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста / [под ред. С.Ю. Циркина]. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2004. – 896 с.

36. Стадненко Н.М. Нариси з олігофренопсихології / Н.М. Стадненко, М.П. Матвеева, АГ. Обухівська; [за заг. ред. Н.М. Стадненко]. – Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2002. – 200 с.

37. Тобиас Л. Психологическое консультирование и менеджмент: взгляд клинициста / Л. Тобиас. – М.: Класе, 2000. – 160 с.

38. Харитоновна Н.К. Психогенные состояния у жертв сексуального насилия / Н.К. Харитоновна // Серийные убийства и социальная афессия. – Ростов н/Д.; М., 1994. – С. 100.

39. Чальдини Р. Как заставить вас сказать «Да». Психология человеческих отношений. Психология рекламы / Р. Чальдини // Наука и жизнь. – 2001. – № 8. – С. 60-63.

40. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. – М.: Владос, 1998. – 512 с.

41. Шишков С.Н. Влияние психических аномалий на способности быть субъектом уголовной ответственности и субъектом отбывания наказания / С.Н. Шишков, Ф.С. Сафуанов // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 82-90.

42. Энджел Д. Поведение потребителей / Энджел Д., Блэкуэлл Р., Миниард П. – СПб : Питер Ком, 1999. – 430 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://edu.bdpu.org>
2. Медіатека факультету психолого-педагогічної освіти та мистецтв: ауд. 55308
3. <http://www.psychology.ru/Library>
4. <http://www.psycheya.ru>
5. <http://www.psychology.ru>
6. <http://www.freebooks.net.ua> ›Учебники›/92474-smit-r-istoriya
7. <http://www.upk.org.ua> ›publ/praktikumyistorija_psikhologii
8. <http://www.bookarchive.ru> ›istorija-psikhologii
9. <http://bdpu.org>

Положення про психологічну службу системи освіти України

*Затверджено Наказом Міністерства освіти України
від 03. 05. 1999 р. № 127*

1. Загальні положення

1.1. Психологічна служба (далі - служба) в структурі освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості.

1.2. Служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку дитини, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

1.3. Психологічна служба у своїй діяльності керується Конституцією України, Декларацією прав людини, Конвенцією про права дитини, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», чинним законодавством України та цим Положенням.

1.4. Діяльність служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами (соціальними педагогами), які мають вищу спеціальну освіту. За своїм статусом працівники служби належать до педагогічних працівників і, відповідно до чинного законодавства, користуються всіма правами і гарантіями, передбаченими для них.

1.5. Психологічна служба тісно співпрацює з органами охорони здоров'я, соціального захисту, сім'ї й молоді, внутрішніх справ, іншими зацікавленими відомствами, а також - із громадськими і благодійними організаціями.

1.6. Це Положення регламентує загальну структуру та функції психологічної служби в системі освіти України в цілому і є основою для діяльності наявної мережі служби управлінь та відділів освіти державних адміністрацій.

1.7. Посади практичних психологів (соціальних педагогів) уводяться в штати дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти за умови наявності спеціалістів з фаховою освітою в межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат, згідно з Типовими штатними нормативами закладів та установ освіти.

2. Основні завдання

2.1. Завдання психологічної служби системи освіти України полягають:

у сприянні повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі, у створенні умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку;

у забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;

у профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку дитини.

2.2. Основними видами діяльності психологічної служби є:

діагностика - психологічне обстеження дітей і підлітків, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку дітей та учнівської молоді, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток та навчання;

корекція - здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;

реабілітація - надання психолого-педагогічної допомоги дітям, підліткам, молоді, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності;

профілактика - своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі тощо;

прогностика - розробка, апробація і застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямків індивідуального розвитку дитини та складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп, міжгрупових взаємин та освітньої ситуації у регіоні.

2.3. Психологічна служба системи освіти України функціонує на трьох рівнях:

науковому, на якому вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості дитини з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань в умовах сучасної школи;

прикладному, на якому здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання, включаючи розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку і підвищення кваліфікації фахівців;

практичному, на якому забезпечує безпосередню роботу психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах.

2.4. Діяльність психологічної служби включає такі головні напрямки:

консультативно-методична допомога всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання та виховання дітей і підлітків, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;

просвітницько-пропагандистська робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та сім'ї;

превентивне виховання (через засоби масової інформації, в ході вивчення шкільних предметів в рамках навчальних програм або як окремий предмет), метою якого є формування в учнів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я, профілактика алкоголізму, наркоманії, СНІДу і злочинності серед неповнолітніх.

3. Структура та управління психологічною службою

3.1. Психологічна служба в системі освіти України складається з трьох основних ланок:

Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи;

обласних, районних (міських) центрів практичної психології і соціальної роботи або методистів методичних кабінетів районних (міських) відділів освіти, які відповідають за психологічну службу;

практичних психологів, соціальних педагогів, які працюють у навчальних закладах.

3.2. Науково-методичне керівництво психологічною службою системи освіти здійснює Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, який створюється Міністерством освіти України та АПН України і діє на підставі Статуту.

3.3. Обласні центри практичної психології і соціальної роботи створюються Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, управліннями освіти обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій і методично підпорядковуються Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

Центри можуть функціонувати як структурні підрозділи закладів післядипломної освіти або як юридичні особи.

3.4. Районні (міські) центри практичної психології і соціальної роботи створюються районними (міськими) відділами освіти і методично підпорядковуються обласним центрам.

Центри можуть функціонувати як структурні підрозділи методичних кабінетів або як юридичні особи.

3.5. Районні і міські центри створюються при наявності у навчальних закладах освіти району (міста) від 20 тис. і більше дітей віком до 18 років.

Якщо чисельність дітей, які відвідують дошкільні заклади або навчаються в загальноосвітніх та інших навчальних закладах системи загальної середньої освіти району (міста), менша, то у відповідному методичному кабінеті вводиться посада методиста, який відповідає за психологічну службу.

Відділи освіти таких районів на паритетних засадах можуть створювати міжрайонні центри практичної психології і соціальної роботи.

3.6. Атестація практичних психологів (соціальних педагогів) проводиться атестаційними комісіями, що створюються при районних (міських) центрах та методичних кабінетах, для встановлення

(підтвердження) їх кваліфікаційних категорій згідно з Положенням про атестацію педагогічних працівників.

3.7. Обласним, районним (міським) центрам в установленому порядку затверджується штатний розпис згідно з нормативами чисельності практичних психологів (соціальних педагогів).

3.8. Обласні, районні (міські) центри здійснюють свою діяльність відповідно до Положення або Статуту, якщо вони є юридичними особами.

4. Зміст діяльності

4.1. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи є головною організацією психологічної служби системи освіти України. Він здійснює організаційні, координаційні та науково-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної роботи.

До числа його повноважень належить:

науково-методичне забезпечення психологічної служби системи освіти;

участь в експертизі діяльності, ліцензуванні державних і недержавних навчальних закладів та підрозділів психологічної служби системи освіти;

здійснення психометричного нагляду, забезпечення діяльності психометричної комісії, організація соціально-психологічної експертизи методів, методик, новацій у галузі освіти;

дотримання державних вимог до змісту діяльності психологічної служби, координація науково-прикладних досліджень та методичних розробок.

4.2. Центри практичної психології і соціальної роботи (методисти) є основними організаційно-методичними структурами психологічної служби освіти в області, районі (місті). Вони здійснюють організаційні, координувальні та навчально-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної роботи.

Обласні, районні (міські) центри (методисти):

забезпечують діяльність психологічної служби освіти регіону згідно з державними вимогами;

надають методичну, інформаційну підтримку практичним психологам, соціальним педагогам;

беруть участь в організації підвищення кваліфікації спеціалістів служби, їх атестації та професійному зростанні, кадровому забезпеченні служби, сертифікації фахівців;

організують діяльність методичних об'єднань практичних психологів і соціальних педагогів;

координують науково-дослідні, практичні дослідження за пріоритетними напрямками діяльності психологічної служби;

беруть участь в оцінці, прогнозуванні та формуванні освітньої політики в регіоні;

впроваджують досягнення психологічної науки та передового досвіду.

Центри практичної психології і соціальної роботи (методисти) організують діяльність "Телефонів довіри", кабінетів корекції кризових станів, психологічних (сімейних) консультацій, профільних консультпунктів, реабілітаційних центрів залежно від соціально-психологічних потреб регіону.

4.3. Практичний психолог навчального закладу:

бере участь у здійсненні освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного особистісного розвитку дітей і учнівської молоді, збереження їх повноцінного психічного здоров'я;

проводить психолого-педагогічну діагностику готовності дитини до навчання в період її переходу з однієї вікової групи до іншої, допомагає у виборі навчального закладу згідно з рівнем психічного розвитку дитини;

розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, статевих, вікових особливостей різних категорій дітей;

сприяє вибору підлітками професій з урахуванням їх ціннісних орієнтацій, здібностей, життєвих планів і можливостей, готує учнів до свідомого життя;

здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших uzалежнень і шкідливих звичок серед підлітків;

проводить психологічну експертизу і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки неповнолітніх;

формує психологічну культуру вихованців, учнів, педагогів, батьків, консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

4.4. Посада практичного психолога вводиться в дошкільних закладах (у т.ч. компенсувального типу), усіх типах загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладів, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів згідно з нормативами.

4.5. Соціальний педагог навчального закладу:

здійснює посередництво між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організовує їх взаємодію з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків;

сприяє участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно-корисній діяльності, виявленню задатків, обдарувань, розкриттю здібностей, талантів, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію учнівської молоді;

залучає до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи різні установи, громадські організації, творчі спілки, окремих громадян;

впливає на подолання особистісних, міжособистісних, внутрішньосімейних конфліктів, надає потрібну консультативну психолого-педагогічну допомогу дітям і підліткам, групам соціального ризику, дітей, які потребують піклування тощо.

4.6. Соціальний педагог зараховується у загальноосвітні школи, школи-інтернати для дітей, які потребують соціальної допомоги, школи (ПТУ) соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання, професійно-технічні навчальні заклади згідно з нормативами. Соціальні педагоги зараховуються у ці навчальні заклади за вакантних посад практичних психологів.

4.7. Працівник психологічної служби повинен:

керуватися Етичним кодексом психолога;

дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність дитини, захищати її від будь-яких форм фізичного або психічного насильства;

будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри у тісному співробітництві з усіма учасниками педагогічного процесу;

пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків;

зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностики або корекційної роботи, якщо це може завдати шкоди дитині чи її оточенню;

постійно підвищувати свій професійний рівень, запобігати випадкам здійснення психодіагностичної, розвивально-корекційної, консультативно-методичної роботи особами, які не мають відповідної фахової підготовки або права на таку діяльність;

знати програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку дітей, вимоги державних стандартів до забезпечення навчально-виховного процесу, основні напрямки і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

4.8. Тривалість робочого тижня практичного психолога (соціального педагога) - 40 годин. Із них 20 год. відводиться для роботи у навчальному закладі (індивідуальна і групова психодіагностика, консультування учнів, учителів, батьків, корекційно-розвивальна робота тощо) і 20 год. - на підготовку до проведення соціально-психологічних заходів (занять, тренінгів, ділових ігор), обробку результатів досліджень, оформлення висновків тощо.

5. Фінансування діяльності

5.1. Фінансування діяльності Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи здійснюється Міністерством освіти України та Академією педагогічних наук України згідно з установам договором.

5.2. Фінансування діяльності обласних центрів здійснюється Міністерством освіти Автономної республіки Крим, управліннями освіти обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій.

5.3. Фінансування діяльності районних (міських) центрів практичної психології і соціальної роботи (методистів) здійснюється районними (міськими) відділами освіти

5.4. Оплата праці практичних психологів (соціальних педагогів), працівників центрів, методистів здійснюється згідно з чинним законодавством.

5.5. Працівникам психологічної служби закладів освіти виділяється окреме приміщення для проведення діагностичної, консультативної, розвивальної і корекційної роботи.

**Положення
про медико-соціальну експертизу**

*Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України
від 03. 12. 2009 р. № 1317*

Загальні положення

1. Це Положення визначає процедуру проведення медико-соціальної експертизи хворим, що досягли повноліття, потерпілим від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, інвалідам (далі - особи, що звертаються для встановлення інвалідності) з метою виявлення ступеня обмеження життєдіяльності, причини, часу настання, групи інвалідності, а також компенсаторно-адаптаційних можливостей особи, реалізація яких сприяє медичній, психолого-педагогічній, професійній, трудовій, фізкультурно-спортивній, фізичній, соціальній та психологічній реабілітації.

2. Терміни у цьому Положенні вживаються у значенні, наведеному у Законі України «Про реабілітацію інвалідів в Україні».

3. Медико-соціальна експертиза проводиться особам, що звертаються для встановлення інвалідності, за направленням лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я після проведення діагностичних, лікувальних і реабілітаційних заходів за наявності відомостей, що підтверджують стійке порушення функцій організму, обумовлених захворюваннями, наслідками травм чи вродженими вадами, які спричиняють обмеження життєдіяльності.

Медико-соціальна експертиза потерпілим від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання проводиться після подання акта про нещасний випадок на виробництві, акта розслідування професійного захворювання за встановленими формами, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1112, висновку спеціалізованого медичного закладу (науково-дослідного інституту професійної патології чи його відділення) про професійний характер захворювання, направлення лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я або роботодавця чи профспілкового органу підприємства, на якому потерпілий одержав

травму чи професійне захворювання, або робочого органу виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків, суду чи прокуратури.

4. Медико-соціальну експертизу проводять медико-соціальні експертні комісії (далі - комісії), з яких утворюються в установленому порядку центри (бюро), що належать до закладів охорони здоров'я при Міністерстві охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, управліннях охорони здоров'я обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

Центр (бюро) очолює головний лікар, який призначається Міністром охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, керівником управління охорони здоров'я обласної (міської) держадміністрації.

Комісії перебувають у віданні МОЗ і утворюються за таким територіальним принципом: Кримська республіканська; обласні; центральні міські у мм. Києві та Севастополі (далі - центральні міські); міські, міжрайонні, районні.

Міські та районні комісії утворюються з розрахунку одна комісія на 100 тис. чоловік віком 18 років і старше, міжрайонні - у районах і містах з кількістю населення менш як 100 тис. чоловік.

МОЗ утворює Центральну медико-соціальну експертну комісію МОЗ, яку очолює головний лікар.

Утворення, реорганізація та ліквідація Центральної медико-соціальної експертної комісії МОЗ, Кримської республіканської, обласних, центральних міських, міських, міжрайонних, районних медико-соціальних експертних комісій та призначення і звільнення їх керівників визначається Положенням про Центральну медико-соціальну експертну комісію МОЗ та Положенням про Кримський республіканський, обласний, Київський та Севастопольський міський центр (бюро) медико-соціальної експертизи, які затверджуються МОЗ.

5. Комісії у своїй роботі керуються Конституцією і законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами відповідних державних замовників, інших центральних органів виконавчої влади, що регулюють відносини державних замовників, інших центральних органів виконавчої влади, що регулюють відносини у зазначеній сфері, та цим Положенням, іншими нормативно-правовими актами з питань медико-соціальної експертизи.

6. Висновки комісії, реабілітаційні заходи, визначені в індивідуальній програмі реабілітації інваліда, обов'язкові для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, реабілітаційними підприємствами, установами та організаціями, в яких працює або перебуває інвалід, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, типу і форми власності.

7. Штатні нормативи чисельності працівників комісії встановлюються МОЗ за погодженням з Мінсоцполітики.

Видатки з утримання комісії здійснюються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів.

8. Перелік обладнання та інвентарю, необхідного для роботи комісії, затверджується МОЗ.

9. Комісії мають бланк установленого МОЗ зразка, штамп і печатку.

Організація і склад медико-соціальних експертних комісій

10. Залежно від ступеня, виду захворювання та групи інвалідності утворюються такі комісії:

- 1) загального профілю;
- 2) спеціалізованого профілю.

Комісія складається з представників МОЗ, Мінсоцполітики, Міноборони, закладів охорони здоров'я МВС, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, а також військово-медичної служби СБУ та військово-медичного підрозділу Служби зовнішньої розвідки у разі розгляду медичних справ стосовно потерпілих на виробництві чи пенсіонерів з числа військовослужбовців СБУ або Служби зовнішньої розвідки. У проведенні медико-соціальної експертизи беруть участь також представники Пенсійного фонду України, органів державної служби зайнятості і у разі потреби - працівники науково-педагогічної та соціальної сфери.

До складу комісії входить не менше трьох лікарів за спеціальностями, перелік яких затверджується МОЗ з урахуванням профілю комісії, а також спеціаліст з реабілітації, лікар-психолог або психолог.

Порядок участі представників Пенсійного фонду України, органів державної служби зайнятості та інших працівників соціальної сфери затверджується МОЗ за погодженням з Мінсоцполітики.

Обов'язки і права комісій

11. Міські, міжрайонні, районні комісії:

1) визначають:

ступінь обмеження життєдіяльності осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, потребу в сторонньому нагляді, догляді або допомозі, реабілітації, реабілітаційний потенціал, групу інвалідності, причину і час її настання, професію, з якою пов'язане ушкодження здоров'я, а також ступінь втрати професійної працездатності (у відсотках) працівників, які одержали ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням ними трудових обов'язків;

потребу інвалідів у забезпеченні їх технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення на підставі медичних показань і протипоказань, а також з урахуванням соціальних критеріїв;

потребу інвалідів, потерпілих від нещасного випадку на виробництві, із стійкою втратою працездатності у медичній та соціальній допомозі, в тому числі у додатковому харчуванні, ліках, спеціальному медичному, постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі, побутовому обслуговуванні, протезуванні, санаторно-курортному лікуванні, придбанні спеціальних засобів пересування;

ступінь стійкого обмеження життєдіяльності хворих для направлення їх у стаціонарні відділення центрів соціального обслуговування;

причини смерті інваліда або особи, ступінь втрати працездатності якої визначений комісією у відсотках на підставі свідоцтва про смерть у разі, коли законодавством передбачається надання пільг членам сім'ї померлого;

медичні показання на право одержання інвалідами спеціального автотранспорту і протипоказання до керування ним;

2) складають та корегують індивідуальну програму реабілітації інваліда, в якій визначаються види реабілітаційних заходів та строки їх виконання, і контролюють ефективність її виконання;

3) проводять серед населення роз'яснювальну роботу з питань медико-соціальної експертизи;

4) ведуть облік громадян, які пройшли медико-соціальну експертизу, вносять відповідно до компетенції до Централізованого банку даних з проблем інвалідності інформацію про громадян, які пройшли медико-соціальну експертизу;

5) беруть участь у здійсненні заходів щодо профілактики інвалідності;

6) вивчають:

динаміку інвалідності за групами, причинами, окремими захворюваннями, територіальними ознаками у розрізі окремих підприємств;

разом з лікувально-профілактичними закладами охорони здоров'я результати диспансеризації переважно осіб, які часто та тривалий час хворіють, та інвалідів;

результати продовження строку тимчасової непрацездатності на період відновного лікування, результати проведення повторного огляду інвалідів з метою виявлення ефективності реабілітаційних заходів, визначення реабілітаційного потенціалу;

7) надають лікарям лікувально-профілактичних закладів та працівникам реабілітаційних установ, установ соціального обслуговування та установ, які надають соціальні послуги незалежно від форми власності, а також сім'ям, які здійснюють догляд за інвалідами, консультаційну допомогу з питань реабілітації та стороннього нагляду, догляду або допомоги інвалідам, контролюють разом з іншими учасниками реабілітаційного процесу стан та якість проведення підприємствами, установами та організаціями, зазначеними в індивідуальній програмі реабілітації інваліда, реабілітаційних заходів;

8) аналізують:

разом з лікувально-профілактичними закладами, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, профспілковими органами умови праці з метою виявлення факторів, що мають негативний вплив на здоров'я і працездатність працівників, а також визначають умови та види діяльності, робіт і професій для хворих та інвалідів;

стан здоров'я населення та організують проведення робіт з вивчення виробничих, медичних, психологічних, екологічних, соціальних причин виникнення інвалідності, її рівня і динаміки;

9) інформують органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, профспілки і громадськість про рівень інвалідності, її причини та вжиті реабілітаційні заходи;

10) поширюють інформацію про порядок проведення медико-соціальної експертизи, порядок оскарження прийнятих комісіями рішень;

11) сприяють наданню громадськими організаціями інвалідів консультаційної допомоги особам, яких визнано інвалідами;

12) подають за формою, затвердженою МОЗ, до Кримської республіканської, обласних, центральних міських комісій звіт про випадки безпідставного направлення хворих лікарсько-консультативними комісіями на огляд до комісій для встановлення інвалідності.

12. Кримська республіканська, обласні, центральні міські комісії:

здійснюють організаційно-методичне керівництво та контроль за діяльністю відповідно районних, міжрайонних, міських комісій, перевіряють правомірність прийнятих ними рішень і в разі визнання їх безпідставними змінюють їх;

повторно оглядають осіб, що звертаються для встановлення інвалідності і оскаржили рішення районних, міжрайонних, міських комісій, перевіряють якість розроблення індивідуальних програм реабілітації, здійснюють контроль за повнотою і якістю їх виконання;

проводять у складних випадках огляд осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, за направленнями районних, міжрайонних, міських комісій;

визначають медичні показання на право одержання інвалідами спеціального автомобільного транспорту і протипоказання до керування ним;

надають лікарям комісій консультаційну допомогу з питань проведення медико-соціальної експертизи;

впроваджують наукові принципи і методи, розроблені науково-дослідними інститутами, готують пропозиції щодо вдосконалення

порядку проведення медико-соціальної експертизи, узагальнюють і поширюють передовий досвід роботи;

беруть участь у розробленні комплексних заходів щодо профілактики і зниження рівня інвалідності, а також удосконалення порядку проведення реабілітації інвалідів;

проводять аналіз рівня та динаміки інвалідності, стан реабілітації інвалідів в Автономній Республіці Крим, області, місті, районі;

вживають заходів до підвищення кваліфікації фахівців комісій;

проводять разом з профспілковими та громадськими організаціями інвалідів конференції, наради, семінари з питань профілактики інвалідності, реабілітації та адаптації інвалідів;

вносять відповідно до компетенції до Централізованого банку даних з проблем інвалідності інформацію про громадян, які пройшли медико-соціальну експертизу;

узагальнюють, аналізують та подають до Центральної медико-соціальної експертної комісії МОЗ, обласних (міських) центрів медико-соціальної експертизи, а також управлінь охорони здоров'я обласних (міських) державних адміністрацій інформацію про випадки необґрунтованого прийняття рішень міськими, міжрайонними, районними комісіями та направлення хворих лікарсько-консультативними комісіями на огляд до комісій для встановлення інвалідності.

13. Центральна медико-соціальна експертна комісія МОЗ:

здійснює організаційно-методичне керівництво обласними, Київським та Севастопольським міськими центрами (бюро) медико-соціальної експертизи;

розробляє комплексні заходи щодо профілактики і зниження рівня інвалідності, а також удосконалення порядку проведення реабілітації інвалідів;

проводить перевірку обґрунтованості рішень, прийнятих обласними, Київською та Севастопольською центральними міськими комісіями, і в разі необхідності скасовує їх;

узагальнює та аналізує випадки необґрунтованого прийняття рішень міськими, міжрайонними, районними комісіями та направлення хворих лікарсько-консультативними комісіями на огляд до комісій для

встановлення інвалідності, веде у розрізі лікарів облік відповідних випадків та щороку подає МОЗ пропозиції щодо покращення ситуації у цій сфері;

повторно оглядає осіб, які оскаржили рішення обласних, Київської та Севастопольської центральних міських комісій, перевіряє якість розроблених ними індивідуальних програм реабілітації, здійснює контроль за повнотою і якістю виконання програми;

проводить у складних випадках огляд хворих та інвалідів за направленнями обласних, Київського та Севастопольського міських центрів (бюро) медико-соціальної експертизи;

надає консультаційну допомогу фахівцям з питань проведення медико-соціальної експертизи та обласним, Київській та Севастопольській центральним міським комісіям;

направляє в особливо складних випадках осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, для проведення медико-соціального експертного обстеження до клініки Українського державного науково-дослідного інституту медико-соціальних проблем інвалідності (м. Дніпропетровськ) та Науково-дослідного інституту реабілітації інвалідів (м. Вінниця);

впроваджує у практику роботи комісій наукові принципи і методи, розроблені науково-дослідними інститутами, готує пропозиції щодо вдосконалення медико-соціальної експертизи, узагальнює і поширює передовий досвід роботи;

бере участь в акредитації обласних, Київського та Севастопольського міських центрів (бюро) медико-соціальної експертизи та атестації лікарів, які входять до складу комісій, вживає заходів до підвищення їх кваліфікації;

проводить разом з профспілковими та громадськими організаціями інвалідів конференції, наради, семінари з питань профілактики інвалідності, реабілітації та адаптації інвалідів;

бере участь у здійсненні заходів щодо профілактики інвалідності.

14. Комісії мають право:

одержувати від державних органів, закладів охорони здоров'я, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності і виду їх діяльності відомості, необхідні для роботи комісій;

направляти осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, до лікувально-профілактичних закладів для проведення огляду з метою уточнення діагнозу і призначення відповідного лікування;

відвідувати в установленому порядку підприємства, установи та організації незалежно від форми власності і виду їх діяльності, обстежувати робочі місця, виробничі та службові приміщення, ознайомлюватися із звітами, статистичними та іншими матеріалами з питань, що належать до компетенції комісії;

подавати державним органам необхідні матеріали для вжиття щодо посадових осіб підприємств, установ та організацій, що порушують права інвалідів, заходів впливу;

допускати за письмовою заявою особи, що звертається для встановлення інвалідності, довірену особу на засідання комісії.

Огляд (повторний огляд) осіб, що звертаються для встановлення інвалідності

15. Комісії проводять своєчасно огляд (повторний огляд) осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, за місцем їх проживання або лікування, у тому числі за місцем їх проживання або місцем перебування у закладах соціального захисту для бездомних осіб та центрах соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, за направленням відповідного лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я після пред'явлення паспорта чи іншого документа, що засвідчує особу.

Процедура огляду (повторного огляду) пенсіонерів з числа військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки, що звертаються для встановлення інвалідності, визначається МОЗ з урахуванням особливостей діяльності Служби зовнішньої розвідки.

16. Голова лікарсько-консультативної комісії лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я представляє хворого, що досяг повноліття, потерпілого від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, який направляється на комісію вперше, документи цієї особи у разі заочного проведення медико-соціальної експертизи. Для вирішення соціальних питань і створення з урахуванням ступеня втрати життєдіяльності та професії потерпілого спеціальних умов для виконання роботи запрошується представник власника підприємства, установи та організації, де працює хворий, що

досяг повноліття, потерпілий від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, або представник уповноваженого ним органу та профспілкового комітету.

17. Медико-соціальна експертиза проводиться після повного медичного обстеження, проведення необхідних досліджень, оцінювання соціальних потреб інваліда, визначення клініко-функціонального діагнозу, професійного, трудового прогнозу, одержання результатів відповідного лікування, реабілітації за наявності даних, що підтверджують стійке порушення функцій організму, обумовлених захворюваннями, наслідками травм чи вродженими вадами, які спричиняють обмеження життєдіяльності.

18. Відповідальність за якість медичного обстеження, своєчасність та обґрунтованість направлення громадян на медико-соціальну експертизу покладається на керівника лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я.

Голова комісії або керівник закладу охорони здоров'я у разі виявлення фактів зловживання службовим становищем, службового підроблення або службової недбалості під час направлення хворих лікарсько-консультативними комісіями на огляд до комісій для встановлення інвалідності інформують у триденний строк про це правоохоронні органи.

19. Комісія проводить засідання у повному складі і колегіально приймає рішення. Відомості щодо результатів експертного огляду і прийнятих рішень вносяться до акта огляду та протоколу засідання комісії, що підписуються головою комісії та її членами і засвідчуються печаткою.

За наявності заперечень представників фондів соціального страхування комісія направляє особу, що звернулася для встановлення інвалідності, на додаткове медичне обстеження, яке проводиться без урахування висновку попередньої лікарсько-консультативної комісії. Остаточне рішення приймається комісією за результатами додаткового медичного обстеження, обсяги якого визначаються комісією з урахуванням характеру та важкості захворювання.

20. Комісія під час встановлення інвалідності керується Інструкцією про встановлення груп інвалідності, затвердженою МОЗ за погодженням з Мінсоцполітики та Радою Федерації незалежних профспілок України.

21. У разі коли голова або окремі члени комісії не згодні з прийнятим рішенням, їх думка зазначається в акті огляду комісії, який подається у триденний строк Кримській республіканській, обласній або центральній міській комісії, що приймає відповідне рішення із урахуванням результатів додаткового медичного обстеження та консультативного висновку головного спеціаліста відповідного профілю.

22. Рішення Центральної медико-соціальної експертної комісії МОЗ, Кримської республіканської, обласних, центральних міських комісій (у тому числі в разі проведення огляду у складних випадках) приймається більшістю голосів членів комісій. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос голови комісії. Член комісії, не згодний з прийнятим рішенням, викладає свою думку в письмовому вигляді, яка додається до акта огляду. На вимогу такого члена комісії акт огляду надсилається МОЗ.

24. Комісія видає особі, яку визнано інвалідом або стосовно якої встановлено факт втрати професійної працездатності, довідку та індивідуальну програму реабілітації і надсилає у триденний строк виписку з акта огляду комісії органів, в якому інвалід перебуває на обліку як отримувач пенсії чи державної соціальної допомоги (щомісячного довічного грошового утримання), що призначається замість пенсії, та разом з індивідуальною програмою реабілітації - органів, що здійснює загальнообов'язкове державне соціальне страхування, виписку з акта огляду комісії про результати визначення ступеня втрати професійної працездатності у відсотках та потреби у наданні додаткових видів допомоги.

Копія індивідуальної програми реабілітації надсилається також лікувально-профілактичному закладові і органів праці та соціального захисту населення за місцем проживання інваліда. За місцем роботи зазначених осіб надсилається повідомлення щодо групи інвалідності та її причини, а у разі встановлення ступеня втрати професійної працездатності - витяг з акта огляду комісії про результати визначення ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках та потреби у додаткових видах допомоги.

Видача особі, яку визнано інвалідом або стосовно якої встановлено факт втрати професійної працездатності, виписки з акта огляду комісії на руки забороняється.

Форма документів, що використовується у роботі комісії, затверджується МОЗ.

25. Голова або члени комісії, винні у прийнятті неправильного рішення і незаконній видачі документів про інвалідність, несуть відповідальність згідно із законодавством.

**Закон України
Про судову експертизу**

*Введено в дію з дня опублікування 25. 02. 1994 р.,
зміни – від 03. 10. 2017 р.*

Цей Закон визначає правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки.

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Поняття судової експертизи

Судова експертиза - це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Стаття 2. Законодавство України про судову експертизу

Законодавство України про судову експертизу складається із цього Закону, інших нормативно-правових актів.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачено законодавством України про судову експертизу, застосовуються правила міжнародного договору України.

Стаття 3. Принципи судово-експертної діяльності

Судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження.

Стаття 4. Гарантії незалежності судового експерта та правильності його висновку

Незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються:

- процесуальним порядком призначення судового експерта;
- заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи;

- існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду;

- створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;

- кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;

- можливістю призначення повторної судової експертизи;

- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи.

Стаття 5. Максимальне збереження об'єктів дослідження

Під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження.

Стаття 6. Забезпечення умов праці судового експерта за місцезнаходженням об'єктів дослідження

Якщо судову експертизу необхідно провести на місці події або за місцезнаходженням об'єкта дослідження, особа або орган, які її призначили, повинні забезпечити судовому експертові безперешкодний доступ до об'єкта дослідження і належні умови праці.

Стаття 7. Суб'єкти судово-експертної діяльності

Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

До державних спеціалізованих установ належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;

- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Стаття 8. Науково-методичне та організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності

Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності та організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

Для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створюється Координаційна рада з проблем судової експертизи, яка діє відповідно до Положення про неї, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Міністерство юстиції України забезпечує видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза».

Стаття 9. Державний Реєстр атестованих судових експертів

Атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України.

Особа або орган, які призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, а у випадках, передбачених частиною четвертою статті 7 цього Закону, - іншим фахівцям з відповідних галузей знань.

Розділ II. Судовий експерт

Стаття 10. Особи, які можуть бути судовими експертами

Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.

Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом.

Судовому експерту забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки та пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Стаття 11. Особи, які не можуть бути судовими експертами

Не може залучатися до виконання обов'язків судового експерта особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, а також та, яка має не зняту або не погашену судимість, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта.

Інші обставини, що забороняють участь особи як експерта в судочинстві, передбачаються процесуальним законодавством.

Стаття 12. Обов'язки судового експерта

Незалежно від виду судочинства судовий експерт зобов'язаний:

- 1) провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;
- 2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;
- 3) заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Інші обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Стаття 13. Права судового експерта

Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право:

- 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів;
- 2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;
- 3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;
- 4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;
- 5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;
- 6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Інші права судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Стаття 14. Відповідальність судового експерта

Судовий експерт на підставах і в порядку, передбаченими законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Розділ III. Фінансове та організаційне забезпечення судово-експертної діяльності

Стаття 15. Фінансування судово-експертної діяльності

Проведення науково-дослідними установами судових експертиз наукових розробок з питань організації та проведення судових експертиз фінансується за рахунок Державного бюджету України.

Проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду та у справах про адміністративні правопорушення здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України.

Проведення судових експертиз, обстежень і досліджень судово-медичними та судово-психіатричними установами здійснюється за рахунок коштів, які безпосередньо і цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з державного чи місцевого бюджету, за винятком випадків, передбачених частиною четвертою цієї статті.

Проведення судових експертиз, обстежень і досліджень у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами, судово-медичними та судово-психіатричними установами на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника здійснюється за рахунок замовника.

Витрати на проведення судових експертиз науково-дослідними установами Міністерства юстиції України та судово-медичними і судово-психіатричними установами Міністерства охорони здоров'я України у цивільних і господарських справах відшкодовуються в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника.

Державні спеціалізовані установи, а також фахівці, що не є працівниками цих установ, зазначені у статті 7 цього Закону, виконують інші роботи на договірних засадах.

Стаття 16. Атестація судового експерта

Метою атестації судового експерта є оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи. Залежно від спеціалізації їм присвоюється кваліфікація судового експерта з правом проведення певного виду експертизи.

Метою атестації працівників державної спеціалізованої установи, які залучаються до проведення судових експертиз та/або беруть участь у розробленні теоретичної та науково-методичної бази судової експертизи, є оцінка рівня їх спеціальних знань та відповідність займаній посаді.

Залежно від спеціалізації і рівня підготовки працівникам державної спеціалізованої установи присвоюються кваліфікація судового експерта і кваліфікаційний клас.

Порядок проведення атестації та присвоєння чи позбавлення кваліфікаційних класів судового експерта визначається міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

Стаття 17. Експертно-кваліфікаційні комісії

Для присвоєння та позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів створюються експертно-кваліфікаційні комісії при міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

До складу експертно-кваліфікаційних комісій входять найбільш досвідчені фахівці та науковці, які мають кваліфікацію судового експерта та стаж практичної роботи за спеціальністю не менше п'яти років. Серед них має бути не менше двох фахівців тієї експертної спеціальності і того класу, з яких комісія проводить атестацію, присвоює кваліфікацію судового експерта або кваліфікаційний клас, а також фахівець з процесуальних питань судової експертизи.

Порядок присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям чи позбавлення кваліфікації судового експерта фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, визначається Міністерством юстиції України. З цією метою при Міністерстві юстиції України створюється Центральна експертно-кваліфікаційна комісія, яка діє відповідно до положення про неї, що затверджується Міністерством юстиції України.

Присвоєння кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів судово-медичним і судово-психіатричним експертам та позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів судово-медичних і судово-психіатричних експертів проводяться в порядку, що встановлюється Міністерством охорони здоров'я України.

Стаття 18. Оплата праці та соціальний захист судових експертів

Питання оплати праці та умови соціального захисту судових експертів визначаються Кодексом законів про працю України та іншими актами законодавства України.

На працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального та соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України «Про державну службу», якщо інше не передбачено законами України. Тимчасово, по 31 грудня 2017 року, особам, у період роботи на посадах судових експертів (крім інвалідів I та II груп, інвалідів війни III групи та учасників бойових дій, осіб, на яких поширюється дія пункту 1 статті 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»), пенсії, призначені відповідно до законодавства України, розмір яких перевищує 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, виплачуються в розмірі 85 відсотків призначеного розміру, але не менше 150 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність.

Стаття 19. Охорона державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи

Охорона приміщень і територій установ судових експертиз Міністерства юстиції України і Міністерства охорони здоров'я України, а також режим тримання осіб, які перебувають під вартою і направлені на судово-психіатричну експертизу, забезпечуються підрозділами відомчої воєнізованої охорони Державної судової адміністрації України за рахунок коштів, що виділяються на цю мету з державного бюджету.

Охорона експертних служб Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України забезпечується цими органами.

Стаття 20. Інформаційне забезпечення

Підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним спеціалізованим установам, а також, за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи. Державні спеціалізовані установи, судові експерти та залучені фахівці, що проводять судові експертизи, у разі отримання інформації, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю, повинні забезпечити нерозголошення цих відомостей.

Державні спеціалізовані установи, що проводять судові експертизи, мають право одержувати від судів, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування знаряддя кримінального правопорушення та інші речові докази, щодо яких закінчено кримінальне провадження, для використання в експертній і науковій діяльності.

Стаття 21. Кадрове забезпечення

Підготовка фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, здійснюється вищими навчальними закладами; спеціалізація та підвищення кваліфікації проводяться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Для забезпечення належного професійного рівня фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і отримали кваліфікацію судового експерта, крім тих, які мають науковий ступінь, один раз на три роки повинні пройти стажування в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України відповідно до спеціальності та підтвердити рівень своїх професійних знань.

Вивчення потреб у підготовці, спеціалізації та підвищенні кваліфікації експертів, а також розроблення пропозицій щодо задоволення цих потреб здійснюються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

Розділ IV. Міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи

Стаття 22. Проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави

У разі проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави, з якою Україна має угоду про взаємну

правову допомогу і співробітництво, застосовується законодавство України, якщо інше не передбачено зазначеною угодою.

Оплата вартості судової експертизи здійснюється за домовленістю між замовником і виконавцем судової експертизи.

Стаття 23. Залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз

Керівники державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу або особи, що призначили судову експертизу, включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України. Плата іноземним фахівцям за участь у судовій експертизі та відшкодування інших витрат, пов'язаних з її проведенням, здійснюється за домовленістю сторін.

Стаття 24. Міжнародне наукове співробітництво

Державні спеціалізовані установи, що виконують судові експертизи, користуються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозіуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією і друкованими виданнями та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики.

**Положення
про експертизу психологічного і соціологічного
інструментарію, що застосовується в навчальних
зкладах Міністерства освіти і науки України**

*Затверджено Наказом МОН України
від 20 квітня 2001 р. № 330*

1. Загальні положення

1.1. Дане Положення визначає загальні завдання і основні організаційні засади здійснення експертизи психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України.

1.2. Експертизу психологічного і соціологічного інструментарію мають право здійснювати Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, республіканський втеномна Республіка Крим), обласні, Київський та Севастопольський міські, районні (міські) центри практичної психології і соціальної роботи (далі - Центри) та методисти, які відповідають за психологічну службу (далі - методисти).

1.3. Мета діяльності Центрів у даному напрямку полягає у забезпеченні експертизи діагностичних методик, психокорекційних, психотерапевтичних та реабілітаційних технік і технологій, соціологічних та соціально-психологічних опитувальників, що застосовуються в дошкільних, усіх типах загальноосвітніх та інших навчальних закладах системи стальної середньої освіти.

1.4. При проведенні експертизи Центри керуються законодавчими а нормативно-правовими актами Міністерства освіт і науки України, а також цим Положенням та затвердженими у встановленому порядку критеріями експертизи.

1.5. Контроль за діяльністю Центрів по проведенню експертизи покладається на Міністерство освіти і науки України, Міністерство освіти Автономної Республіки Крим, управління освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та на місцеві органи управління освітою.

2. Основні завдання і функції

2.1. Завданнями Центрів є:

організація та здійснення експертизи діагностичних методик, психокорекційних, психотерапевтичних та реабілітаційних технік і технологій, що застосовуються у психологічному супроводі навчально-виховного процесу;

підготовка висновків про можливість індивідуальних і групових обстежень дітей та учнів, учителів і батьків, проведення соціологічний та соціально-психологічних опитувань у навчальних закладах;

визначення відповідності здійснення психологічної діяльності в навчальних закладах системи освіти державним вимогам.

2.2. Центри відповідно до покладених на них завдань:

координують і здійснюють проведення експертизи матеріалів або діяльності психологічного змісту;

складають календарні плани проведення експертизи та доводять їх до відома організацій (фізичних осіб), що отримують дозвіл на право здійснення психологічної діяльності;

за наслідками експертизи надають дозвіл на здійснення психологічної діяльності;

розглядають апеляції за фактами порушення процедури проведення експертизи;

готують у межах своєї компетенції пропозиції та зауваження з питань процедури психологічної експертизи;

надають консультативні послуги і здійснюють методичне супроводження матеріалів експертизи;

сприяють розвитку міжнародного, міжгалузевого обміну інформацією та досвідом у психологічній сфері;

інформують громадськість та зацікавлені організації про результати експертизи.

3. Компетенція, права та обов'язки

3.1. До компетенції Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи відноситься:

експертиза психодіагностичних методик;

сертифікація психокорекційних, психотерапевтичних і психотренінгових методик, методів та технологій;

експертиза авторського або вдосконаленого класичного інструментарію;

експертиза і надання дозволу на проведення соціологічних та соціально-психологічних досліджень щодо стану освіти в Україні в цілому або окремої її області;

рецензування психологічних, психолого-педагогічних новацій, які проводяться у масштабах України, відповідного регіону чи області;

рецензування навчально-методичних матеріалів соціально-психологічного змісту, розрахованих для практичних психологів, соціальних педагогів, вихователів, учителів, батьків;

розгляд діагностично складних і конфліктних випадків на підставі документів, поданих обласними Центрами, навчальними закладами, організаціями, фізичними особами (висновок Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи є остаточним);

надання консультативної, організаційної і методичної допомоги обласним Центрам;

організація підвищення кваліфікації спеціалістів та експертів обласних Центрів.

3.2. До компетенції республіканського (Автономна Республіка Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських Центрів відноситься:

експертиза психодіагностичних методик;

експертиза і надання дозволу на проведення соціологічних та соціально-психологічних досліджень, результати яких будуть поширюватись на район (місто) або декілька районів області;

рецензування психологічних, психолого-педагогічних новацій, які проводяться у масштабах району (міста) або декількох районів області;

рецензування навчально-методичних матеріалів соціально-психологічного змісту, розрахованих на усіх учасників навчально-виховного процесу, які поширюються на район (місто) або декілька районів області;

розгляд конфліктних випадків на підставі документів, поданих районними (міськими) центрами практичної психології і соціальної роботи (методистами), навчальними закладами, організаціями, фізичними особами.

3.3. До компетенції районних (міських) Центрив (методистів) відноситься:

експертиза і надання дозволу на проведення соціологічних та соціально-психологічних досліджень, результати яких будуть поширюватись на один або декілька навчальних закладів;

рецензування психологічних, психолого-педагогічних новацій, які проводяться у масштабах одного або декількох навчальних закладів;

рецензування навчально-методичних матеріалів соціально-психологічного змісту, розрахованих на усіх учасників навчально-виховного процесу, які поширюються на один або декілька навчальних закладів;

розгляд конфліктних випадків на підставі документів, поданих практичними психологами (соціальними педагогами), навчальними закладами, організаціями, фізичними особами.

3.4. Центри мають право:

залучати в установленому порядку фахівців у якості експертів до розгляду питань, що належать до їх компетенції, а також до проведення консультацій та експертизи;

повертати матеріали на доопрацювання;

запрошувати на свої засідання відповідальних працівників міністерств, відомств, підприємств, наукових установ, керівників і спеціалістів навчальних закладів освіти та їх підрозділів;

отримувати під час проведення експертизи документацію, іншу інформацію щодо психологічної діяльності юридичних і фізичних осіб;

приймати рішення щодо призупинення дії дозволу або його анулювання у разі невиконання або порушення організацією (особою) умов впровадження психологічної діяльності, подання недостовірної інформації тощо;

проводити комплексну психологічну експертизу по запити державних та громадських установ, зокрема правоохоронних, судових органів та адвокатури, стосовно фактів заподіяння морально-психологічної шкоди юридичним та фізичним особам і оцінки розмірів такої шкоди;

надавати науково-інформаційну та методичну допомогу психологам, що працюють в інших галузях;

провадити консультації, навчальні семінари, тренінги тощо;
надавати платні психологічні послуги.

3.5. Центри зобов'язані:

забезпечити об'єктивність і достовірність результатів психологічної експертизи;

належним чином оформляти документи з експертизи, забезпечити їх розгляд у встановлені терміни;

виконувати роботу компетентно, дотримуючись вимог діючого законодавства, відповідних нормативно-правових актів та даного Положення;

дотримуватись конфіденційності процесу експертизи та одержаної при цьому інформації стосовно діяльності навчального закладу (організації);

повідомляти вищестоящі організації про всі істотні перешкоди, що мали місце при проведенні психологічної експертизи.

3.6. Експерти повинні володіти необхідними знаннями та навичками з таких питань:

державних вимог (стандартів) у галузі практичної психології і соціальної роботи, інших нормативно-правових актів, на відповідність яким проводиться експертиза;

порядку і змісту роботи на різних етапах психологічної експертизи; формування матеріалів психологічної експертизи, підготовки, обґрунтованих висновків і підсумкових документів експертизи.

4. Рішення Центрів

4.1. Засідання Центрів з питань психологічної експертизи проводяться за потребою, але не рідше ніж один раз на півроку.

4.2. Засідання проводяться під керівництвом директорів (завідуючих) Центрів (методистів) і набувають чинності, якщо у них взяло участь не менше половини їх складу.

4.3. Рішення засідань Центрів приймаються відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх.

4.4. Рішення Центрів оформляються протоколами, які зберігаються на правах архівних документів, за підписом директорів (завідуючих) та відповідальних секретарів.

4.5. Навчальні заклади освіти (організації, фізичні особи) за результатами експертизи отримують у встановленому порядку рішення Центрів або відповідні сертифікати на право здійснення психологічної діяльності терміном від 3 до 5 років.

4.6. Рішення Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи є обов'язковим для виконання усіма ланками психологічної служби системи освіти України.

4.7. Рішення республіканського (Автономна Республіка Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських Центрів (у межах своєї компетенції) є обов'язковим для виконання районними (міськими) Центрами (методистами).

4.8. Рішення районних (міських) Центрів, методистів (у межах своєї компетенції) є обов'язковими для виконання практичними психологами та соціальними педагогами дошкільних, усіх типів загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти.

5. Фінансово-господарська діяльність

5.1. Відшкодування витрат, пов'язаних з проведенням психологічної експертизи, здійснюється на підставі договору з навчальними закладами освіти (організаціями, особами), на вимогу яких проводиться експертиза, за попередньо складеними кошторисами.

Кошти за проведення психологічної експертизи перераховуються на окремий рахунок центрів практичної психології і соціальної роботи на умовах попередньої оплати.

5.2. Терміни роботи експертних груп на місцях визначаються календарним планом проведення експертизи, але не більше 5-ти робочих днів.

5.3. За особами, які залучаються до роботи у якості експертів, на час проведення психологічної експертизи зберігається середня заробітна плата за основним місцем роботи.

5.4. Директори (завідуючі) Центрів, методисти за рахунок коштів, отриманих за проведення психологічної експертизи, а також добровільних внесків юридичних та фізичних осіб, можуть встановлювати заохочувальні виплати для осіб, які залучаються до роботи у експертних групах.

**Зразок договору
на проведення психологічної експертизи**

ДОГОВІР

від «___» _____ 200_ р.

на проведення психологічної експертизи

Український науково-методичний (регіональний) центр практичної психології і соціальної роботи (у подальшому – Виконавець) в особі директора центру _____

(прізвище, ім'я, по батькові)

який діє на підставі Положення, з одного боку, і

(назва навчального закладу, організації, прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи) (у подальшому - Замовник) в особі _____

(посада, прізвище, ім'я, по батькові)

який діє на підставі _____, з другого боку,

(Статуту, Положення)

уклали між собою договір про наступне:

1. Предмет договору.

1.1. Замовник доручає, а Виконавець проводить психологічну експертизу _____

(тематика експертизи)

1.2. Терміни виконання основних етапів експертизи визначаються календарним планом (додається), який є невід'ємною частиною цього договору.

2. Вартість робіт та порядок розрахунків.

2.1. За проведення психологічної експертизи згідно з договором Замовник перераховує Виконавцю відповідно до планової калькуляції кошторисної вартості робіт (додається), яка є невід'ємною частиною цього договору _____

(сума в грн.)

(з ПДВ _____ чи без ПДВ згідно з п. 3.2.9 ст. 3 Закону України «Про податок на додану вартість»).

2.2. Результатом завершеної роботи по експертизі психологічного і соціологічного інструментарію є рішення або сертифікат Українського науково-методичного (регіонального) центру практичної психології і соціальної роботи.

3. Відповідальність сторін.

3.1. Умови даного договору мають однакову зобов'язувальну силу для сторін і можуть бути змінені за взаємною згодою.

3.2. Усі суперечки між сторонами розв'язуються згідно з чинним законодавством України.

4. Інші умови.

4.1. Договір набирає чинності з моменту підписання сторонами договору.

4.2. _____

5. Юридичні адреси і банківські реквізити сторін.

Замовник: _____

Виконавець: _____

Договір складено у двох примірниках, що мають однакову юридичну силу, по одному для кожної із сторін.

6. Підписи сторін.

Виконавець:

_____

М. П.

Замовник:

_____

М. П.

**Календарний план
проведення психологічної експертизи**

(тематика експертизи)

(назва навчального закладу, організації, прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи)

№ п/п	Назва етапу психологічної експертизи	Термін виконання (початок - закінчення)	Розрахункова вартість робіт за етап
1.			
2.			
3.			
...			
Всього			

Виконавець:

_____

М. П.

Замовник:

_____

М. П.

Етичний кодекс психолога

*Прийнятий на I установчому з'їзді Товариства Психологів України
20. 12. 1990 р. в м. Києві.*

Об'єктом досліджень і впливу психолога є внутрішній світ особистості, тому їхні контакти з іншими людьми повинні бути теплими, доброзичливими та цілющими. Етичний кодекс сприяє більш успішному здійсненню психологами своєї професійної діяльності. Зокрема шкільним психологам допомагає у підвищенні ефективності навчання і виховання учнів. Заснована Товариством психологів України Комісія з етики проводить роботу, спрямовану на правильність тлумачення психологами етичного кодексу, здійснює контроль за його додержанням, забезпечує формування у психологів сприйняття цього кодексу і зобов'язання перед громадськістю як одного з важливих актів чинного законодавства.

I. Відповідальність

1.1. Психологи несуть особисту відповідальність за свою роботу.

1.2. Психологи зобов'язані всіляко запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності.

1.3. Психологи повинні утримуватися від будь-яких дій чи заяв, що загрожують недоторканості особи; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини.

1.4. На психологів покладається відповідальність за надійність використовуваних методів та програмного забезпечення, валідність обробки даних досліджень, у тому числі і тих, які проводяться з використанням комп'ютерних технологій.

1.5. Психологи застосовують лише ті знання, якими вони володіють відповідно до своєї кваліфікації, повноважень, соціального статусу.

II. Компетентність

2. 1. Психологи постійно поповнюють свої знання про нові наукові досягнення в галузі їхньої діяльності, беруться за розв'язання тільки тих завдань, які належать до сфери їх компетенції. У разі неспосильності

завдання психологи передають його іншому досвідченому фахівцеві або допомагають людині, яка звернулася за підтримкою, налагодити контакт з професіоналами, що можуть надати адекватну допомогу.

2.2. Психологи не застосовують методів і процедур, не апробованих центральними органами Товариства психологів України. У тих випадках, коли психологічні методики ще апробуються (з дозволу контрольних органів Товариства психологів), проводять експеримент з обмеженим контингентом досліджуваних, попереджають їх про застосування неперевіраних методів або про свій недостатній рівень оволодіння ними.

2.3. Психолог публікує під своїм ім'ям лише ту працю, яка повністю виконана ним самим або вносить істотний власний внесок; недопустима публікація з метою особистої матеріальної вигоди, недостатньо підготовлених праць, невалідизованих методик. Психолог не може виконувати практичної роботи, не маючи належної кваліфікації та досвіду.

2.4. Психолог прагне до адекватних знань про свої індивідуальні якості та особливості визначення меж власних професійних можливостей. Особистісні психологічні проблеми (які негативно впливають на якість виконання обов'язків) можуть бути показником професійної непридатності і мають якомога швидше коригуватись та розв'язуватись.

III. Захист інтересів клієнта

3.1. Психологи суворо додержуються принципу добровільної участі клієнта в обстеженнях. Під час роботи з дітьми, пацієнтами з тяжкими розладами (тобто в крайніх випадках) допускаються відхилення від принципу добровільності, але в межах законодавчих норм. Обов'язком психолога є намагання налагодити з клієнтом співробітництво.

3.2. Психологи, вступаючи у контакт з особами, для яких він є обов'язково-примусовим (наприклад, у разі проведення психологічної експертизи), не мають права змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, не можуть вживати примусових заходів для одержання даних, крім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці навколишніх або самого клієнта.

3.3. Психологи не беруть участі в діях, спрямованих проти свободи особи, вони не мають права змушувати клієнта розповідати про свою

життєву філософію, політичні, релігійні чи етичні переконання, не повинні вимагати відмовитися від них.

3.4. Психологи беруть на себе професійну відповідальність за кваліфіковане обстеження, консультування, лікування, домовляються про терміни завершення своєї діяльності або доцільність направлення клієнта до іншого компетентного спеціаліста. Відповідальність із психолога знімається, якщо він упевнився, що інший спеціаліст узяв відповідальність за клієнта на себе.

3.5. Психологи не мають матеріальних або особистих привілеїв, не можуть використовувати свої знання і становище, довірливе ставлення і залежність клієнта у власних корисливих інтересах. У випадках, коли послуги є платними, про фінансові умови домовляються заздалегідь; не встановлюється додаткова оплата за консультації і не береться плата з тих, кого психолог навчає або збирається екзаменувати. Якщо клієнт може отримати психологічну допомогу безкоштовно або меншим коштом в іншого фахівця, то психолог інформує про це клієнта.

3.6. Психолог уникає встановлення неофіційних взаємин з клієнтом, якщо це може стати на перешкоді проведенню діагностичної, консультаційної та корекційної роботи з ним. Між психологом і клієнтом не повинно бути статевої близькості.

3.7. Психолог має право вирішувати, на якому етапі консультування або лікування можна дати об'єктивний професійний висновок, а у випадках, коли він не може діяти в інтересах клієнта, роз'яснює йому і батькам (опікунам) реальний стан справ.

3.8. Висновок за результатами проведеного обстеження чи лікування робить сам психолог, він не може перекладати це на інших. Психолог повинен чітко і однозначно формулювати висновок так, щоб його можна було правильно зрозуміти і використати отримані дані на користь клієнта.

3.9. Психолог не робить висновків і не дає порад, не маючи достовірних знань про клієнта або ситуацію, в якій він перебуває. У звіті психолога має міститися лише необхідна і водночас достатня, що відзначається цілковитою надійністю результатів, інформація для розв'язання поставленого завдання, повинні вказуватися межі здійснюваних досліджень, характер виявлених симптомів – постійний чи тимчасовий.

3.10. Психолог у доступній формі повідомляє обстежуваному про діагноз і методи та засоби допомоги. При цьому він зобов'язаний обачливо і обережно висловлюватися щодо виявлених патологій у психічному стані клієнта. Психолог попереджає про те, хто і для чого може використати ці дані, які офіційні рішення можуть бути винесені на підставі висновку.

Психолог уповноважений особисто запобігати некоректному і неетичному використанню результатів досліджень і повинен виконувати цей обов'язок незалежно від посадової субординації.

IV. Конфіденційність

4.1. Психолог зобов'язаний додержуватися конфіденційності у всьому, що стосується взаємин з клієнтом, його особистого життя, життєвих обставин. Виняток становлять випадки, коли виявлені симптоми є небезпечними для клієнта та інших людей, і психолог зобов'язаний поінформувати тих, хто може надати кваліфіковану допомогу. Конфіденційності можна не додержуватись, якщо клієнт просить або згоджується, аби в його інтересах інформацію було передано іншій особі.

4.2. Психолог не збирає додаткових відомостей про обстежуваного без його згоди, задовольняється лише тією інформацією, яка потрібна для виконання професійного завдання. Запис, фотографування і занесення інформації до комп'ютерних банків даних здійснюються лише за згодою учасників.

4.3. Психолог зобов'язаний оберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностичної і корекційної роботи, додержуватись анонімності імені клієнта. Для демонстрації і прослуховування будь-яких матеріалів потрібний письмовий дозвіл людини, за чією згодою вони були записані; на вимогу клієнта матеріали негайно знищуються.

4.4 Документація роботи психологів повинна вміщувати лише професійно необхідні матеріали. До цих матеріалів, пов'язаних з конфіденційним змістом діяльності психологів, має виключатися доступ сторонніх осіб. У випадках, коли психологи звертаються за допомогою до інших фахівців, потрібно спеціально ознайомити їх з питаннями, що стосуються умов і терміну зберігання таких матеріалів, а також обмежень

у використанні інформації про клієнта, і попередити про міру відповідальності за недодержання конфіденційності.

4.5. Якщо психолог не в змозі надалі виконувати свої функції, він з'ясовує, чи потрібно зберігати матеріали (також інформацію, занесену до комп'ютера). У разі потреби психолог повинен передати виконання покладених на нього функцій іншому фахівцеві.

4.6. Психолог інформує клієнтів про правила додержання конфіденційності. Смерть або зникнення обстежуваного не звільняє психолога від необхідності зберігати професійну таємницю.

4.7. Психолог не передає методичних матеріалів особам, що не уповноважені здійснювати психологічну діяльність; не розкриває суті призначення конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам).

V. Етичні правила психологічних досліджень

5.1. Планування психологічних досліджень передбачає дотримання таких умов: визначення об'єкта дослідження, чітке й однозначне формулювання його мети і завдань, встановлення контингенту обстежуваних, прогнозування можливості використання одержаних результатів (наприклад, оцінювання перспективи професійної успішності, формування спільного колективу). Психолог самостійно вибирає методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності та наукової обґрунтованості.

5.2. Психолог забезпечує цілковиту надійність результатів, відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій, запобігає можливим помилкам у діяльності непрофесіоналів, котрі допомагають у роботі, але не ознайомлені з вимогами, що стосуються обмежень у використанні інформації про досліджування. Психолог несе відповідальність за правильне і доступне роз'яснення суті застосовуваних психологічних методів, а також за можливі антигуманні наслідки. Щодо психолога використовується принцип, аналогічний презумпції невинності. Вина психолога в порушенні етичного кодексу повинна бути доведена Комісією з етики Товариства психологів України.

5.3. Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь в експерименті. Коли очікується, що дослідження або лікування може викликати у клієнта психогенну

реакцію, психолог повинен отримати дозвіл на проведення роботи з ним Комісії з етики. Якщо умови експерименту потребують необізнаності досліджуваних з його суттю і результатами, психолог має пересвідчитися в тому, що це не завдасть шкоди жодному з учасників досліджу. Такі відомості можуть бути розкриті після завершення експериментальної програми.

5.4. Психолог заздалегідь інформує клієнтів про право відмовитись від участі в дослідженні. Коли ж попри це вони дають згоду взяти участь в експерименті, психолог має вереконатися в тому, що таке рішення прийняте незалежно від нього або інших осіб (наприклад, батьків, піклувальників, які наполягають пройти обстеження).

VI. Кваліфікована пропаганда психології

6.1. Психологи інформують науковців, учителів, лікарів, широку громадськість про свою галузь діяльності на основі об'єктивних, точних даних таким чином, щоб не дискредитувати професію психолога і психологію як науково-практичний комплекс.

6.2. Психолог не виступає з публічними заявами для реклами або самореклами. Вміщуючи у засобах масової інформації оголошення про надання психологічних послуг населенню, повідомляє лише своє ім'я, адресу, номер телефону, професію кваліфікацію, науковий ступінь, галузь психології, години прийому. У рекламному проспекті не може йтися про суми гонорару, не даються гарантії, не перелічуються здобутки й успішні випадки лікування, консультування, експертизи. Оголошення мають містити інформацію про мету курсів, а не обіцянки стосовно досягнення специфічних результатів. Психолог повинен брати професійну участь у навчальних програмах для населення, лише за умови, якщо вони виключають сумнівні методи і неефективні процедури.

6.3. Поради психолога у засобах масової інформації мають подаватися в узагальненій формі, без посилянь на конкретні факти і ситуації, щоб не допустити розголошення конфіденційної інформації. Усні виступи, друквані матеріали, аудіовізуальна та інші публікації, в яких наводяться з ілюстративною метою клінічні випадки, повинні виключати ідентифікування особи, групи чи організації. Методики

публікуються лише у формі, яка дає змогу зберегти їх валідність та надійність.

VII. Професійна кооперація

7.1 Психолог, ведучи професійну дискусію, не повинен дискредитувати колег або представників інших професій, які використовують ті самі або інші наукові методи. Він має виявляти повагу до наукових шкіл і напрямів. Психолог цінує професійну компетентність, високу культуру та ерудицію, відпоовідальне ставлення до справи колег та представників інших професій. Якщо ж психолог виявить ненауковість чи неетичність у професійній діяльності колеги, він повинен сприяти виправленню ситуації. У разі неуспіху цих зусиль психолог може виступити з об'єктивною, аргументованою критикою роботи колеги в психологічному співтоваристві. У тих же випадках, коли критика виявляється суб'єктивною, упередженою, член Товариства має право звернутися до Комісії з етики, висновок якої може використати для спростування несправедливих оцінок чи критики.

7.2. Психолог не може застосовувати маніпулятивні методи для здобуття прихильності, привернення на свій бік клієнтури, не повинен намагатися стати монополістом у своїй галузі. Про досягнуті результати в теоретичній і практичній психології він зобов'язаний інформувати психологічну громадськість, ділитися набутиим під час своєї професійної діяльності досвідом.

7.3. Розв'язуючи конкретні завдання обстеження, консультування і лікування людей, психолог вирішує, чи може він використати знання, технічні й адміністративні можливості інших фахівців на благо клієнта та за згодою клієнта вступити в контакт з ними, зокрема особами, які лікують або лікували його раніше. Психолог бере відповідальсьть за клієнта лише переконавшись, що той не має клієнтурних стосунків з іншими психологами.

7.4. Психолог забезпечує персонал адекватною інформацією про клієнтів, які користуються його послугами, передає у розпорядження колег тільки надійні й валідизовані психологічні методи, технічний інструментарій і відкриття. Всі професійні взаємовідноси будуються на основі закону про авторські права.

7.5. У вирішенні спірних питань психолог керується положеннями даного Етичного кодексу. Арбітром може бути комісія з етики Товариства психологів України.

7.6. За порушення чинного законодавства, Статуту Товариства психологів та Етичного кодексу на психолога можуть бути накладені Комісією з етики такі стягнення:

- попередження;
- догана;
- виключення з членів Товариства.

У разі виявлення порушень психологами, які не є членами Товариства, Комісія з етики звертається до інших громадських організацій чи державних установ з тим, щоб вони вжили необхідних заходів до винного.

7.7. Рішення Комісії з етики може бути скасоване Президією або З'їздом Товариства психологів.

Зразок висновку експертизи освітнього середовища

**Заключення по експертизе
учебного процесса развивающего обучения
(система Эльконина-Давыдова)
на уроках математики в I-III классах школы № 3 г. М.**

Экспертиза проводилась по заказу дирекции школы (директор С.А. Буров) кандидатом психологических наук В.А. Гуровым, выступавшим как независимый эксперт.

Цель экспертизы – оценка соответствия учебного процесса на уроках математики в I-III классах научно-методическим принципам развивающего обучения системы Эльконина-Давыдова.

В задачи экспертизы входило:

- охарактеризовать состояние учебного процесса на уроках математики;
- провести с учителями разъяснительную работу по содержанию научно-методических принципов системы Эльконина-Давыдова на основе проведенных уроков;
- определить возможные пути исправления обнаруженных недостатков.

Объектом экспертизы была так называемая учебная деятельность, а **предметом** – учебные задачи как центральный смыслообразующий момент учебной деятельности, наиболее полно обоснованной и описанной в трудах В.В. Давыдова «Виды обобщения в обучении» (М., 1972) и «Проблемы развивающего обучения» (М., 1986), а по отношению к обучению детей математике – в изданиях: Давыдов В.В., Горбов С.Ф., Микулина Г.Г., Савельева О.В. Программа развивающего обучения (система Эльконина-Давыдова). I-VI классы. Математика (М.: Интор, 1996), а также методические пособия и учебники этих авторов для I-III классов.

Соответствие учебного процесса научно-методическим принципам развивающего обучения определялось по особенностям взаимодействия учителя и учеников в процессе постановки и решения учебных задач, т. е. таких практических задач, которые вынуждают детей искать

(анализировать, обосновывать, применять) общий способ решения всех задач подобного класса или типа. Мы анализировали, как на уроке учитель создавал условия для того, чтобы дети могли ориентироваться на общий способ решения задачи, и как дети действовали в этой ситуации.

Процедура экспертизы состояла из двух этапов. На первом этапе учитель проводил урок по собственному плану, на втором этапе – по специальному заданию, предложенному экспертом. Также проводились беседы с учениками по содержанию проведенных уроков и анализировались контрольные работы учеников.

Ход экспертизы

Условия для проведения экспертизы были благоприятные. Дирекция и учителя не оказывали давления на эксперта, не препятствовали его работе. Все задания эксперта были выполнены учителями полностью. Первые уроки эксперт наблюдал непосредственно в классе. Вторые уроки (по специальному заданию) эксперт оценивал по видеозаписи. Экспертизу учебного процесса в I классе пришлось повторить ввиду нарушения процедуры на первом этапе. В I классе уроки проводила М.П.Н., образование высшее, специальность – прикладная математика, педагогический стаж – 2 года и весь по развивающему обучению.

Во II классе уроки проводила С.В.М., образование среднетехническое, педагогический стаж – 3 года и весь по развивающему обучению.

В III классе уроки проводил В.Л.С., образование высшее педагогическое, педагогический стаж – 12 лет, из него 1 год по развивающему обучению.

Общая характеристика учебного процесса на момент экспертизы

В школе созданы благоприятные условия для овладения учителями идеей и технологией развивающего обучения. Все учителя регулярно проходят курсовую подготовку в центре «Интор» под руководством авторов программы. Ученики обеспечены учебниками, а учителя – методическими пособиями. Небольшие по численности учеников классы позволяют учителям вести планомерную работу по развитию у детей

основ теоретического мышления на материале математики. В школе постоянно работает методобъединение математиков.

Все учителя строго придерживаются содержания и последовательности изучения учебного материала. Этим в первую очередь обеспечивается соответствие учебного процесса принципам развивающего обучения системы Эльконина-Давыдова. Задания, которые содержатся в методических пособиях и учебниках, формулируются учителями в основном правильно, что создает условия для понимания и решения детьми учебных задач. Вместе с тем организация учебного процесса, прежде всего процесса решения учебных задач, имеет ряд особенностей в каждой из параллелей.

Соответствие учебного процесса принципам развивающего обучения от минимального до максимального можно условно разделить на три качественных уровня: 1) рискованный; 2) надежный; 3) образцовый. Учебный процесс в I и II классах можно отнести к рискованной зоне, а учебный процесс в III классе — к надежной зоне.

Учебный процесс в I классе

На момент экспертизы в I классе ученики осваивали понятие числовой прямой. Это один из самых сложных по психолого-педагогическому инструментарию разделов программы. Он требует от педагога одновременного учета всех аспектов учебной ситуации. Учитель М.П.Н. хорошо держит чисто математическую логику рассуждений, связанную с введением понятия числовой прямой, но недостаточно внимательно относится к организации предметной ситуации, обеспечивающей возможность поиска детьми общего способа решения практических задач. Тем самым происходит разрыв между предметными действиями детей и логическими формулировками учителя. Этот недостаток в организации урока не позволяет ученикам в полной мере использовать свои способности к обобщениям, в результате чего возникают ситуации, когда дети не в состоянии решить практическую задачу общим способом, хотя в принципе понимают ее как учебную, т. е. требующую поиска общего способа решения всех задач данного типа (урок от 27 ноября). Им недостает опоры в образах предметной ситуации, которые содержали бы материал для обобщений.

Учитель ведет урок в темпе, пригодном только для сообразительных детей. В результате возникает впечатление, что все идет

нормально, в то время как часть детей не успевает обдумать вопрос. Все это создает на уроке рискованные ситуации.

Анализ контрольных работ по данной теме подтверждает этот вывод.

Рекомендации учителю:

1. При введении каждой новой темы тщательно продумывать не только математическую логику рассуждений, но и логику предметных действий ребенка.

2. Уменьшить темп ведения урока. После вопроса делать паузу, чтобы дети могли обдумать вопрос.

3. Не формулировать суждения за детей, а терпеливо выслушивать их размышления и обсуждать их содержание.

4. Не «бросать» детям сразу несколько вопросов. Помните, что переформулированный вопрос воспринимается ребенком как новый.

Учебный процесс в II классе

На момент экспертизы на уроках проводилась работа по отработке действия умножения с использованием схемы. Обычно этот раздел не вызывает у учеников и учителя больших трудностей, если предшествующая учебная работа была выполнена полностью и качественно.

На уроках дети демонстрировали понимание смысла действия умножения, соответствующей схемы, основной и промежуточной мерки. Следует отметить хорошую организацию урока, точное следование программе и рекомендациям методического пособия. Учитель не оставляет без внимания ошибки учеников и проводит тактичный разбор неправильных ответов и суждений.

На наш взгляд, учебный процесс находится в рискованной зоне в связи с тем, что первый год дети обучались по программе А.М. Захаровой и Т.И. Фещенко, а со второго года перешли на программу В.В. Давыдова, С.Ф. Горбова, Г.Г. Микулиной, О.В. Савельевой. Программа коллектива В.В. Давыдова с самого начала задает более высокий уровень концептуального подхода к понятию числа, что выражается в более длительном дочисловом периоде обучения и более углубленной проработке отношения между предметными действиями и их знаково-символическими заместителями. Так как у детей в первый год обучения

этого не было, то они теряются в ситуациях, которые требуют от них привлечения понятия и способов обобщения, вырабатываемых по программе В.В. Давыдова и других в I классе.

Кроме того, учитель иногда задает вопросы общего плана, на которые у детей не может быть конкретного ответа. Это приводит к дезорганизации учебного процесса.

Рекомендации учителю:

1. При освоении текущей темы необходимо постоянно возвращаться к анализу предшествующего материала, особое внимание обращая на соотношение предметных действий и их знаково-символических заместителей.

2. Более тщательно продумывать вопросы общего плана

3. Не давать сразу оценку правильным и неправильным ответам.

Учебный процесс в III классе

На момент экспертизы в классе осваивался способ перевода условия текстовой задачи в таблицу. Этот раздел программы требует очень точной, кропотливой работы учителя и учеников над математическим смыслом воображаемых ситуаций, построенных на основе прямо пропорциональной зависимости величин и процессов. И эта работа на уроке присутствует. Непривычный стиль урока, больше похожий на стиль средней школы, на наш взгляд, вполне приемлем и даже полезен ученикам III класса в этой школе.

Дети вполне понимают общий смысл таблицы и умеют подводить содержание условий текстовой задачи под тот или иной тип таблицы, т. е. всякую частную практическую задачу решают как учебную.

В качестве небольшого замечания можно отметить, что учитель слишком часто спрашивает одних и тех же учеников. Также не совсем четко разделены представления о договоре при обозначениях и удобстве пользования таблицей.

Рекомендации учителю:

1. По мере возможностей привлекать к дискуссии всех учеников.

2. До конца обсуждать ошибки учеников.

3. Дискуссию строить не только между учителем и учениками, но и между самими детьми.

Рекомендации для работы школьного методобъединения:

1. Проработать способы решения учебных задач через организацию различных форм коллективной работы детей.

2. Специально поработать над вопросами психолого-педагогической пропедевтики освоения понятия числа (предметность действия, роль знаково-символического опосредования, общий способ решения практических задач).

3. Продумать тактику включения слабых и медлительных детей в решение учебных задач.

Оценка перспектив развития учебного процесса

При сохранении контингента учеников, педагогического коллектива и сложившегося управления школой можно очень быстро, в течение 1-2 месяцев, учебный процесс I-II классов перевести в надежную зону. Есть возможность на основе обучения в III классе создать перспективную модель развивающего обучения. Но это, конечно, задача отдаленного будущего.

*Независимый эксперт,
кандидат психологических наук В.А. Гуров
22 декабря 1996 года*

Заключение

по второму этапу мониторинга учебного процесса развивающего обучения по системе Эльконина-Давыдова на уроках математики в I и III классах школы № 3 г. М.

Мониторинг проводился по заказу дирекции школы (директор С.А.Б.) кандидатом психологических наук В.А. Гуровым, выступавшим как независимый эксперт.

Первый этап мониторинга проводился в ноябре-декабре 1996 года. Результаты этого этапа представлены в нашем заключении от 22 декабря 1996 года.

Второй этап проводился в апреле 1997 года. Есть полные данные по учебному процессу в I классе (учитель М.П.Н.) и в III классе (учитель В.Л.С.). Процедура экспертизы была такая же, как и на первом этапе. 1-й урок учитель проводил по собственному плану, 2-й урок — по заданию, предложенному экспертом.

Цель мониторинга – оценка соответствия учебного процесса на уроках математики научно-педагогическим принципам развивающего обучения системы Эльконина-Давыдова.

Задача мониторинга:

- охарактеризовать состояние учебного процесса на уроках математики;
- провести с учителями разъяснительную работу по содержанию научно-методических принципов системы Эльконина-Давыдова на основе проведенных уроков;
- определить возможные пути исправления обнаруженных недостатков;
- на основе сравнения данных по первому и по второму этапам мониторинга оценить устойчивость учебного процесса (в плане соответствия научно-педагогическим принципам развивающего обучения) и ресурсы по его совершенствованию.

Данное заключение следует рассматривать вместе с нашим заключением от 22 декабря 1996 г. Поэтому в настоящем документе в основном отражены результаты по решению последней задачи.

Ход экспертизы второго этапа

Условия для проведения экспертизы были благоприятные. Все уроки эксперт наблюдал непосредственно в классе.

Общая характеристика учебного процесса в I и III классах

Учебный процесс на уроках математики соответствует принципам системы Эльконина-Давыдова. Соответствие этим принципам от минимального до максимального можно условно разделить на три качественных уровня: 1) рискованный; 2) надежный; 3) образцовый. Учебный процесс в I классе в целом можно отнести к надежной зоне, но в отдельных фрагментах урока он попадает в рискованную зону. Учебный процесс в III классе полностью находится в надежной зоне с перспективой выхода в образцовую.

Учебный процесс в I классе

М.П. Носко удалось исправить ряд недостатков в организации учебного процесса, выявленных на первом этапе мониторинга: уменьшился темп урока, более четкой и продуманной стала система вопросов, дети имеют возможность полностью сформулировать свои

ответы и суждения. За счет этого учебный процесс в целом из рискованной зоны перешел в надежную.

Вместе с тем в ряде случаев учебный процесс попадал в рискованную зону. На момент экспертизы на уроках ученики осваивали решение и составление уравнений. Материал этой темы таков, что логика учебной деятельности представлена не явно. На первый план выступает чисто математическая логика обращения с уравнениями. В этом состоит трудность для работы учителя: ему необходимо перестроить свое взаимодействие в сторону усиления формального анализа уравнений. Именно в моменты формального анализа уравнений на уроках возникали рискованные ситуации. Учителю М.П.Н. удавалось их преодолевать за счет терпеливой работы с суждениями детей и подробного разбора ошибок. Но все равно конечный результат анализа давался некоторым детям с трудом. Этих ситуаций можно было избежать, если с самого начала предлагать ученикам строгое определение уравнения и алгоритмы его анализа.

Доступ к ресурсу по совершенствованию учебного процесса затруднен недостаточно полным ведением учителем всей программы обучения. Поэтому есть одна основная рекомендация учителю: как можно скорее получить полное представление обо всем курсе обучения детей от I до III класса, чтобы успевать вовремя перестраивать взаимодействия с учениками.

Учебный процесс в III классе

Учебный процесс в III классе полностью находится в надежной зоне. Учителю В.Л.С. удалось реализовать все рекомендации, высказанные экспертом после первого этапа мониторинга. В настоящее время учебный процесс близок к образцовому. Это позволяет учителю вводить интересные экспериментальные задания.

Вместо рекомендаций мы хотим высказать одно пожелание: не форсировать формальное выполнение программы, так как дети уже во многом демонстрируют способности и умения в математике, характерные для учеников более старших классов, а продолжать обучение по системе Эльконина-Давыдова в следующем классе, постепенно увеличивая достигнутый потенциал. Ресурс по совершенствованию учебного процесса в этом направлении очень

высокий. Возможно создание перспективной модели учебного процесса развивающего обучения по системе Эльконина-Давыдова в III-V классах.

Независимый эксперт, кандидат психологических наук В.А.Гуров

30 апреля 1997 года

Порівняльний аналіз критеріїв
експертизи іграшок

	«Spiel gut» (Німеччина)	Московський міський центр психолого-педагогічної експертизи іграшок, ігор і ігрових матеріалів
Віковий діапазон іграшки	Вікова віднесеність іграшки є менш строгою. Індивідуальні розходження розвитку дітей можуть перекривати вікові. Експерти допускають, що той або інший вид іграшок може підходити одним дітям і не відповідати інтересам інших.	Віковий діапазон задається характером діяльності та призначенням іграшки, і тому визначається більш однозначно й узагальнено.
Типологія іграшок	Класифікація іграшок присутня, але її підстава спеціально не визначається.	На основі періодизації розвитку ігрової діяльності була розроблена типологія іграшок. Конкретні показники експертизи ретельно розроблені для 12 типів іграшок і ігрових матеріалів і представлені в спеціальній методичній допомозі.
Оцінка розвиваючого потенціалу ігрової дії	Головний акцент тут робиться на мотиваційному аспекті гри, тобто на привабливості іграшки.	Ключовим моментом експертизи є оцінка розвиваючого потенціалу ігрової дії.

<p>Соціальна функція: виявлення й виділення (маркування) «гарних» іграшок при ігноруванні «поганих»</p>	<p>Знак якості «Spielgut. Досліджено. Рекомендовано».</p>	<p>Знак якості іграшки «Дитячі психологи рекомендують» та інші, що запатентовані в державних установах.</p>
---	---	---

Методика Р. Бейлза

(метод спостереження процесу взаємодії людей у дискусії)

Категорія	Операціоналізація категорій
А. Соціально-емоційна сфера позитивна	1. Висловлює солідарність, підвищує статус іншого, надає допомогу, винагороджує. 2. Створює ослаблення напруги, жартує, сміється, висловлює задоволення. 3. Погоджується, висловлює пасивне прийняття, приймає, поступається.
В. Галузь завдання	4. Дає пораду, напрямок, маючи на увазі автономію іншого. 5. Висловлює думку, оцінює, аналізує, висловлює почуття, бажання. 6. Дає орієнтацію, інформацію, повторює, уточнює, підтверджує.
С. Галузь завдання	7. Потребує орієнтації, інформації, повторення, підтвердження. 8. Потребує судження (думки), оцінки, цікавиться самопочуттям. 9. Запитує пораду, напрям, можливий спосіб дії.
Д. Соціально-емоційна сфера негативна	10. Заперечує, висловлює пасивне відкидання, формальний, відмовляє в допомозі. 11. Висловлює напругу, просить допомоги, відступає «з поля бою». 12. Висловлює антагонізм, підриває статус іншого, захищає або стверджує себе.

**Приклад
тесту незакінчених пропозицій
для дослідження сприйняття телепередачі:**

1. Передачі подібного типу я дивлюся, щоб ...
2. Найбільш зручний час для їх перегляду для мене - це ...
3. З провідних передач мені запам'яталася ...
4. Передача мені запам'яталася тим, що ...
5. Манера поведінки ведучого нагадує мені ...
6. Звичайний недолік в манері поведінки ведучого - це ...
7. Себе він бачить як ...
8. Нас він бачить як ...
9. У цікавій передачі ведучий завжди ...
10. Я б частіше дивився (дивилася) подібні передачі, якби ...
11. Дана передача стала б більш цікавою, якби ...

**Приклад
тесту незакінчених пропозицій
для користувачів Інтернету:**

1. Інтернет потрібен мені для ...
2. Спілкування в Інтернеті ...
3. Інформація в Інтернеті ...
4. Інтернет для мене - це ...
5. У порівнянні з традиційними ЗМІ, Інтернет ...
6. Я заходжу в Інтернет ...
7. Для мене цікаві сайти ...
8. Мене дратує в Інтернеті ...

**Постанова
про призначення психолого-психіатричної експертизи**

місто _____

1 січня 2013 року

Слідчий слідчого відділу _____ МВ УМВС України в _____ області П.І.Б., розглянувши матеріали досудового розслідування, внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № _____ від 01.12.2012, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України, –

ВСТАНОВИВ:

01.12.2012 приблизно о 19 год. 00 хв., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, П. разом із неповнолітнім І., знаходячись в будинку, розташованому за адресою: _____ область, м. _____, вул. _____, буд. № 10, у результаті сварки, викликаній особистими неприязними відносинами, нанесли один одному удари руками і ногами по різних частинах тіла.

У ході бійки П. впав на підлогу. Після цього І. з метою умисного вбивства наніс чотири удари сокирою по голові П., спричинивши йому рублені рани голови, та з місця події зник.

За попередніми даними судово-медичного обстеження трупу П. його смерть настала від рублених ран голови, пошкодження кісток лобу, правої скроні, а також гострої крововтрати.

У ході досудового розслідування встановлено, що І. перебуває у Центральній лікарні м. _____ з діагнозом «розумова відсталість».

Беручи до уваги викладене, а також те, що для вирішення суттєвих питань у цьому кримінальному провадженні необхідні спеціальні знання в області судової психології та психіатрії, керуючись статтями 101, 110, 242, 243, 486 Кримінально-процесуального кодексу України,

ПОСТАНОВИВ:

1. Призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу, до проведення якої залучити експертів-психологів і психіатрів СПЕ м. _____.

2. На вирішення експертизи поставити такі запитання:

1. Чи страждає обвинувачений І. якою-небудь психічною хворобою чи затримкою психічного розвитку? Якщо страждає, то чи міг він усвідомлювати свої дії, керувати ними при вчиненні вказаного кримінального правопорушення?

2. Чи знаходився І. в момент вчинення кримінального правопорушення у хворобливому стані? Чи міг він усвідомлювати свої дії, керувати ними?

3. Чи є І. душевнохворим і чи має він потребу у застосуванні до нього примусових заходів медичного характеру?

4. Чи відповідає рівень загального психічного розвитку обвинуваченого І. його віку? Чи досяг він віку кримінальної відповідальності?

3. Для вирішення вказаних запитань направити експертам І., 30.01.1999 року народження, який знаходиться в СІЗО № 6 м. _____.

4. Для дослідження експертам надати матеріали досудового слідства.

5. Копію постанови направити для виконання експертам-психологам і психіатрам бюро СПЕ м. _____.

Слідчий СВ _____ МВ УМВС України в _____
області _____ П.І.Б.

**Положення
про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності**

*Затверджено Наказом МОН України
від 7 листопада 2000 р. № 522*

Це Положення розроблено відповідно до чинного законодавства України, зокрема Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про авторське право і суміжні права», «Про науково-технічну інформацію», «Про наукову і науково-технічну експертизу», з метою впорядкування інноваційної освітньої діяльності у системі освіти (далі – інноваційна освітня діяльність).

1. Загальні положення

1.1. Інноваційною освітньою діяльністю є розробка, розповсюдження та застосування освітніх інновацій.

1.2. Освітніми інноваціями (далі - інновація) є вперше створені, вдосконалені або застосовані освітні, дидактичні, виховні, управлінські системи, їх компоненти, що суттєво поліпшують результати освітньої діяльності.

1.3. Інноваційна освітня діяльність здійснюється на всеукраїнському, регіональному рівнях та на рівні окремого навчального закладу. Рівень інноваційної освітньої діяльності визначається її змістом (розробка, розповсюдження чи застосування інновації), а також масштабністю змін, що вноситимуться у систему освіти внаслідок застосування запропонованої інновації.

1.4. Інноваційна освітня діяльність всеукраїнського рівня може здійснюватись у системі освіти України. Вона передбачає апробацію інновацій та експериментальну перевірку продуктивності і можливості застосування у системі освіти:

- освітніх, дидактичних систем;
- державних стандартів освіти, базового компонента змісту дошкільної освіти, інваріантної складової змісту загальної середньої освіти, змісту професійно-технічної освіти, нормативної частини змісту вищої, післядипломної освіти.

1.5. Інноваційна освітня діяльність регіонального рівня може здійснюватись у системі освіти окремого регіону (Автономної Республіки Крим, області, міст Києва або Севастополя) і передбачає:

- апробацію інновацій, розроблених у ході експериментів регіонального рівня;
- експериментальну перевірку продуктивності і можливості застосування інновацій (крім тих, що зазначені у п.1.4 цього Положення).

1.6. Інноваційна освітня діяльність на рівні окремого навчального закладу передбачає:

- застосування інновацій;
- експериментальну перевірку продуктивності і можливості застосування інновацій (крім тих, що зазначені у п.1.4 цього Положення) у вищих навчальних закладах, закладах післядипломної освіти.

1.7. Умовами здійснення інноваційної освітньої діяльності є:

- дотримання майнових і немайнових прав фізичних та юридичних осіб, які ведуть інноваційну освітню діяльність, учасників навчально-виховного процесу, збереження їх життя і здоров'я;
- дотримання фізичними та юридичними особами, які ведуть інноваційну освітню діяльність, своїх майнових і немайнових зобов'язань, вимог державних стандартів освіти;
- керованість інноваційної освітньої діяльності;
- готовність керівників та працівників дошкільних закладів освіти, навчальних закладів, органів управління освітою до інноваційної освітньої діяльності;
- економія ресурсів, потрібних для здобуття освіти, здійснення освітньої діяльності та управління освітою.

2. Розробка інновацій у системі освіти

2.1. Розробка інновацій у системі освіти передбачає їх опис і перевірку продуктивності та можливості застосування шляхом постановки формульованого експерименту.

2.2. Описом інновації є обґрунтування запропонованих ідей та підходів, чітке і повне розкриття їх змісту.

2.3. Формульованим експериментом у системі освіти (далі - експеримент) є науково поставлене, кероване перетворення освітньої

практики в умовах, спеціально створених на основі нових ідей та підходів.

2.4. Відповідно до пунктів 1.3 - 1.6 цього Положення у системі освіти проводяться експерименти всеукраїнського, регіонального рівнів та експерименти в окремому вищому навчальному закладі, закладі післядипломної освіти.

2.5. Інноваційна ініціатива.

2.5.1. З інноваційною ініціативою може виступити фізична або юридична особа (особи), що виявляє намір удосконалити або оновити освітню практику, експериментально перевірити продуктивність і можливість застосування нових ідей та підходів у системі освіти.

2.5.2. Інноваційна ініціатива може виявлятися шляхом:

- погодження питань проведення експерименту в окремому вищому навчальному закладі, закладі післядипломної освіти з його керівником, органами громадського самоврядування;

- складання заявки на проведення експерименту всеукраїнського або регіонального рівня та її подання до відповідного органу управління освітою.

Інноваційна ініціатива наукового працівника (працівників) або науково-дослідної установи (далі - наукової установи) Академії педагогічних наук України (далі - АПН України) може виявлятися шляхом складання заявки на проведення експерименту всеукраїнського рівня та її подання до Президії АПН України.

2.5.3. Заявка має містити:

- інформацію про її автора (авторів), за потреби - про наукового керівника експерименту (адреса, телефон, місце роботи, посада, кваліфікаційна категорія, педагогічне, вчене звання, науковий ступінь);

- формулювання теми дослідно-експериментальної роботи;

- визначення мети і завдань, гіпотези дослідно-експериментальної роботи;

- опис інновації;

- визначення термінів та етапів проведення експерименту;

- визначення бази проведення експерименту (перелік дошкільних закладів освіти, навчальних закладів);

- опис наявного і потрібного забезпечення експерименту (організаційного, науково-методичного, дидактичного, кадрового, матеріально-технічного, фінансового), його кошторис;

- пропозиції щодо змісту і термінів здійснення контролю за ходом експерименту.

До заявки додаються:

- підтвердження згоди на проведення експерименту дошкільних закладів освіти, навчальних закладів, а також органів управління освітою, засновників, яким вони безпосередньо підпорядковані (листи до органу управління освітою, що розглядає заявку, або до АПН України);

- експериментальні навчальні плани, програми, книги (їх рукописи), за якими здійснюватиметься навчально-виховний процес;

- інші експериментальні матеріали.

2.5.4. Форма заявки встановлюється органом управління освітою, до якого вона подається, або Президією АПН України.

2.5.5. Заявка на проведення експерименту всеукраїнського рівня подається до Міністерства освіти і науки України (далі - Міністерство освіти і науки).

До Міністерства освіти і науки подаються також експериментальні навчальні плани, програми виховання та навчання дітей у дошкільних закладах освіти, програми з предметів інваріантної складової змісту загальної середньої освіти, змісту професійно-технічної освіти, дисциплін нормативної частини змісту вищої та післядипломної освіти, навчальні книги.

Заявка на проведення експерименту всеукраїнського рівня наукового працівника (працівників) або наукової установи АПН України може подаватися до Президії АПН України.

2.5.6. Заявка на проведення експерименту регіонального рівня подається до Міністерства освіти Автономної Республіки Крим (далі - Міносвіти Автономної Республіки Крим), відповідного управління освіти і науки обласної, Київської або Севастопольської міських державних адміністрацій.

2.5.7. Експертиза заявки на проведення експерименту всеукраїнського рівня, експериментальних матеріалів здійснюється відповідною комісією Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки (далі - Науково-методична рада).

Експертиза заявки на проведення експерименту всеукраїнського рівня наукового працівника (працівників) або наукової установи АПН України, що подається до її Президії, здійснюється АПН України.

2.5.8. Експертиза заявки на проведення експерименту регіонального рівня здійснюється експертною комісією, що утворюється органом управління освітою, до якого подається заявка

2.5.9. Експертиза заявки, експериментальних матеріалів здійснюється у порядку, установленому Міністерством освіти і науки.

2.5.10. Експертиза заявки на проведення експерименту всеукраїнського рівня наукового працівника (працівників) або наукової установи АПН України, поданої до її Президії, здійснюється у порядку, установленому АПН України.

2.5.11. Термін розгляду заявки становить не більше трьох місяців від дати її надходження.

2.5.12. Згідно з висновками експертизи заявки її автор може:

- доопрацювати заявку та експериментальні матеріали, що додаються до неї;

- подати доопрацьовану заявку до відповідного органу управління освітою або до Президії АПН України для проведення її повторної експертизи.

2.5.13. Автор заявки може оскаржити висновки експертизи у Міністерстві освіти і науки. У цьому разі відповідний орган управління освітою створює експертну комісію у новому складі для повторного розгляду відхиленої заявки.

У разі повторного відхилення заявки її подальша експертиза не проводиться.

2.5.14. Термін повторного розгляду заявки становить не більше трьох місяців від дати її надходження.

2.5.15. Орган управління освітою може виявити інноваційну ініціативу шляхом складання галузевої або регіональної інноваційної програми.

2.5.16. Інноваційна програма визначає мету, завдання, об'єкти, зміст, етапи, учасників та прогнозовані результати інноваційної освітньої діяльності.

2.5.17. Орган управління освітою забезпечує обговорення інноваційної програми громадськістю та організовує її виконання.

2.6. Прийняття рішення про організацію та проведення експерименту.

2.6.1. Рішення про організацію та проведення експерименту всеукраїнського рівня приймає Міністерство освіти і науки.

2.6.2. Рішення про організацію та проведення експерименту регіонального рівня приймає Міносвіти Автономної Республіки Крим, відповідне управління освіти і науки обласної, Київської або Севастопольської міських державних адміністрацій.

2.6.3. Рішення про організацію та проведення експерименту всеукраїнського або регіонального рівня приймається на підставі висновків експертизи заявки.

Рішення про організацію та проведення експерименту всеукраїнського рівня може прийматися на підставі відповідного подання Президії АПН України.

До подання додаються:

- програма дослідно-експериментальної роботи;
- кошторис експерименту;
- пропозиції щодо бази його проведення;
- підтвердження згоди на проведення експерименту дошкільних закладів освіти, навчальних закладів та органів управління освітою, засновників, яким вони безпосередньо підпорядковані;
- експериментальні навчальні плани, програми, книги (їх рукописи), за якими здійснюватиметься навчально-виховний процес, інші експериментальні матеріали;
- пропозиції щодо змісту і термінів здійснення контролю за ходом експерименту.

2.6.4. Після отримання висновку експертної комісії про доцільність проведення експерименту автор заявки подає програму дослідно-експериментальної роботи на затвердження до відповідного органу управління освітою або до Президії АПН України.

2.6.5. Після отримання висновку експертної комісії про доцільність проведення експерименту або відповідного подання Президії АПН України орган управління освітою:

- а) спільно з автором заявки або АПН України визначає:

- базу проведення експерименту (за погодженням з дошкільними закладами освіти, навчальними закладами, де передбачається провести експеримент);

- характер і межі змін у їх діяльності, навчально-виховному процесі;

- терміни проведення експерименту;

- кошторис експерименту;

- осіб, відповідальних за проведення експерименту і його результати, їх повноваження щодо контролю за ходом дослідно-експериментальної роботи;

б) виділяє потрібні для проведення експерименту кошти, за потреби спільно з автором заявки залучає юридичних та фізичних осіб, що здійснюватимуть фінансове, матеріально-технічне, інформаційне забезпечення експерименту;

в) за потреби погоджує питання фінансування, матеріально-технічного забезпечення експерименту з іншими органами державної виконавчої влади, відповідними місцевими органами управління освітою, засновниками дошкільних закладів освіти, навчальних закладів;

г) за потреби укладає угоди з:

- автором заявки, науковим керівником експерименту, виконавцями дослідно-експериментальної роботи;

- юридичними та фізичними особами, що забезпечуватимуть експеримент.

2.6.6. На підставі висновків експертизи заявки, домовленостей та укладених угод або подання Президії АПН України відповідний орган управління освітою видає наказ про організацію та проведення експерименту всеукраїнського або регіонального рівня (за потреби - спільний з іншими органами державної виконавчої влади). Цим наказом дається дозвіл на проведення експерименту, затверджуються програма дослідно-експериментальної роботи і кошторис експерименту, надається статус експериментальних дошкільним закладам освіти, навчальним закладам, а також устанавлюються:

- база проведення експерименту;

- юридичні та фізичні особи, що забезпечуватимуть експеримент;

- обсяги та джерела фінансування експерименту;

- особи, відповідальні за проведення і результати експерименту, їх повноваження щодо контролю за ходом дослідно-експериментальної роботи;

- порядок звітування про хід і результати дослідно-експериментальної роботи.

За потреби цим наказом:

- затверджуються експериментальні навчальні плани, індивідуальні штатні розписи експериментальних дошкільних закладів освіти, навчальних закладів;

- дається дозвіл на використання у навчально-виховному процесі експериментальних навчальних програм, книг, інших матеріалів, що пройшли відповідну експертизу.

До наказу додаються:

- програма дослідно-експериментальної роботи і кошторис експерименту;

- перелік дошкільних закладів освіти, навчальних закладів, яким надається статус експериментальних;

- форма звіту про хід і результати експерименту.

2.6.7. Дошкільним закладам освіти, навчальним закладам, на базі яких проводитиметься експеримент, надається статус експериментальних відповідного рівня.

2.6.8. Статус експериментального не змінює підпорядкування, тип, рівень акредитації, форму власності дошкільного закладу освіти, навчального закладу.

2.6.9. На період проведення експерименту відповідний орган управління освітою надає автору заявки, експериментальним дошкільним закладам освіти, навчальним закладам, а також органам управління освітою, засновникам, яким вони безпосередньо підпорядковані, право вносити передбачені програмою дослідно-експериментальної роботи зміни у:

- зміст освіти;

- методи, форми організації навчання та виховання;

- організацію навчально-виховного процесу, режим роботи дошкільних закладів освіти, навчальних закладів;

- систему управління дошкільним закладом освіти, навчальним закладом;

- штатний розпис (право вводити додаткові штатні одиниці);
- форми комплектування, підготовки та перепідготовки кадрів, оплати їх праці (право встановлювати доплати до посадових окладів і ставок працівникам, які виконують експериментальну роботу).

За потреби відповідні рішення погоджуються з органами управління освітою, засновниками, яким безпосередньо підпорядковані експериментальні дошкільні заклади освіти, навчальні заклади.

2.6.10. Рішення про організацію та проведення експерименту в окремому вищому навчальному закладі, закладі післядипломної освіти приймає його керівник або органи громадського самоврядування.

2.7. Проведення експерименту

2.7.1. Експеримент всеукраїнського або регіонального рівня проводиться за наказом органу управління освітою відповідно до затвердженої цим наказом програми дослідно-експериментальної роботи.

2.7.2. Експеримент в окремому вищому навчальному закладі, закладі післядипломної освіти проводиться за рішенням його керівника або органів громадського самоврядування відповідно до чинного законодавства.

2.7.3. Поточний контроль за ходом експерименту всеукраїнського або регіонального рівня в межах своїх повноважень здійснюють керівники експериментальних дошкільних закладів освіти, навчальних закладів та органи управління освітою, засновники, яким вони безпосередньо підпорядковані.

2.7.4. Загальний контроль за ходом експерименту всеукраїнського або регіонального рівня здійснює орган управління освітою, що видав наказ про його проведення.

Загальний контроль за ходом експерименту, що проводиться за наказом, виданим на підставі відповідного подання Президії АПН України, здійснюється Міністерством освіти і науки спільно з АПН України.

Орган управління освітою, Президія АПН України:

- заслуховує звіти автора заявки та наукового керівника експерименту про хід і результати дослідно-експериментальної роботи;

- проводить експертизу результатів експерименту, розроблених за його підсумками інновацій.

2.8. Прийняття рішень про розширення бази, внесення змін до програми дослідно-експериментальної роботи, припинення, завершення експерименту.

2.8.1. Рішення про розширення бази, внесення змін до програми дослідно-експериментальної роботи, припинення, завершення експерименту всеукраїнського або регіонального рівня приймає орган управління освітою, що видав наказ про його організацію та проведення.

2.8.2. Рішення про розширення бази експерименту може прийматися у разі, якщо отримані результати дослідно-експериментальної роботи потребують додаткової перевірки.

2.8.3. Рішення про внесення змін до програми дослідно-експериментальної роботи, припинення експерименту можуть прийматися у разі:

- невиконання наказу про організацію та проведення експерименту, програми дослідно-експериментальної роботи;

- отримання негативних результатів експерименту;

- недотримання виконавцями дослідно-експериментальної роботи визначених цим Положенням умов здійснення інноваційної освітньої діяльності.

2.8.4. Ініціювати розширення бази експерименту всеукраїнського або регіонального рівня може автор заявки (за потреби - спільно з науковим керівником експерименту).

2.8.5. Ініціювати внесення змін до програми дослідно-експериментальної роботи, припинення експерименту можуть:

- орган управління освітою, що видав наказ про організацію та проведення експерименту всеукраїнського або регіонального рівня;

- АПН України (щодо експерименту, що проводиться за наказом, виданим на підставі відповідного подання Президії АПН України);

- орган управління освітою, засновники, яким безпосередньо підпорядкований експериментальний дошкільний заклад освіти, навчальний заклад;

- юридичні та фізичні особи, які ведуть дослідно-експериментальну роботу, забезпечують експеримент;

- учасники навчально-виховного процесу в дошкільних закладах освіти, навчальних закладах, де проводиться експеримент.

2.8.6. З обґрунтованими пропозиціями щодо розширення бази, внесення змін до програми дослідно-експериментальної роботи, припинення експерименту юридичні та фізичні особи можуть звертатися до:

- органу управління освітою, що видав наказ про організацію та проведення експерименту всеукраїнського або регіонального рівня;

- Президії АПН України (щодо експерименту, що проводиться за наказом, виданим на підставі її подання);

- органів управління освітою, засновників, яким безпосередньо підпорядковані експериментальні дошкільні заклади освіти, навчальні заклади;

- керівника, органів громадського самоврядування дошкільного закладу освіти, навчального закладу, де проводиться експеримент.

2.8.7. Відповідний орган управління освітою, Президія АПН України, засновники, керівник дошкільного закладу освіти, навчального закладу у двомісячний термін розглядають цю ініціативу, за потреби проводять експертизу ходу і результатів дослідно-експериментальної роботи.

2.8.8. Рішення про внесення змін до програми дослідно-експериментальної роботи, розширення бази, припинення, завершення експерименту приймаються на підставі висновків експертизи його ходу і результатів.

2.8.9. Експертиза ходу і результатів експерименту всеукраїнського або регіонального рівня здійснюється експертною комісією, що розглядала заявку на проведення цього експерименту, у порядку, установленому Міністерством освіти і науки.

Експертиза ходу і результатів експерименту всеукраїнського рівня, що проводиться за наказом, виданим на підставі відповідного подання Президії АПН України, здійснюється АПН України в установленому нею порядку.

2.8.10. Експертиза підсумків експерименту всеукраїнського або регіонального рівня проводиться протягом трьох місяців після його завершення.

2.8.11. Для проведення експертизи ходу і результатів експерименту всеукраїнського або регіонального рівня, його підсумків, інновації автор заявки (за потреби - спільно з науковим керівником експерименту) складає і подає до відповідного органу управління освітою звіт про хід і результати дослідно-експериментальної роботи.

Звіт про хід і результати дослідно-експериментальної роботи, що проводиться за наказом, виданим на підставі відповідного подання Президії АПН України, подається до АПН України.

2.8.12. Порядок звітування про хід і результати дослідно-експериментальної роботи встановлюється органом управління освітою, що видав наказ про організацію та проведення експерименту.

2.8.13. Порядок звітування про хід і результати дослідно-експериментальної роботи, що проводилася за наказом, виданим на підставі відповідного подання Президії АПН України, встановлюється АПН України.

2.8.14. Експертиза інновації, розробленої в ході експерименту в окремому вищому навчальному закладі, закладі післядипломної освіти, здійснюється відповідною комісією Науково-методичної ради протягом трьох місяців від дати її надходження до Міністерства освіти і науки в установленому ним порядку.

2.8.15. Автор заявки, інновації може оскаржити висновки експертизи ходу і результатів експерименту всеукраїнського або регіонального рівня, інновації у Міністерстві освіти і науки. У цьому разі відповідний орган управління освітою створює експертну комісію у новому складі для повторного розгляду ходу і результатів дослідно-експериментальної роботи, інновації. Її висновки є остаточними та оскарженню не підлягають.

2.8.16. Повторна експертиза ходу і результатів експерименту, інновації здійснюється у тримісячний термін від дати надходження відповідної скарги.

2.8.17. На підставі висновків експертизи ходу і результатів дослідно-експериментальної роботи, інновації або подання Президії АПН України відповідний орган управління освітою протягом місяця видає наказ про розширення бази, припинення, завершення експерименту всеукраїнського, регіонального рівнів. Цим наказом:

- обґрунтовується рішення про розширення бази, припинення або завершення експерименту;
- надається статус експериментальних дошкільним закладам освіти, навчальним закладам, що залучаються до проведення експерименту;
- знімається статус експериментальних із дошкільних закладів освіти, навчальних закладів, де проводився експеримент;
- оцінюється робота учасників експерименту.

2.8.18. Авторам заявок, науковим керівникам експериментів, педагогічним, науково-педагогічним, науковим, керівним працівникам системи освіти, які розробляють (розробили) інновації, може надаватися творча відпустка тривалістю до 3 місяців. Творча відпустка надається для складання звіту про результати дослідно-експериментальної роботи, написання монографічного дослідження, наукових праць, підручників, посібників, інших матеріалів.

2.8.19. Після завершення (припинення) експерименту відносини між його учасниками, у тому числі майнові, регулюються чинним законодавством та угодами, які вони уклали.

2.8.20. Право на інновації виникає, здійснюється, передається та охороняється відповідно до чинного законодавства.

Наукове видання

Черезова Ірина Олександрівна

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Навчальний посібник

Комп'ютерна верстка й дизайн обкладинки *М.С. Богдан*
Надруковано з оригінал-макету, наданого автором

Підписано до друку

Формат 60x86/16. Папір офсетний.

Гарнітура «Book Antiqua». Друк – лазерний.

Ум. друк. арк. 15,23. Наклад 100 прим. Зам. № 2

Адреса редакції

вул. Шмідга, 4, м. Бердянськ, Запорізька обл., 71100

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи

ДК № 2691 від 05.09.2007